

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

НАДОЛЬСЬКА ЮЛІЯ АНАТОЛІЇВНА

УДК 37(091)(477.7) «1864/1917»(043.5)

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ І ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Вовк Людмила Петрівна
доктор педагогічних наук, професор

КИЇВ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ХІХ СТ.	
1.1. Соціокультурні передумови становлення та розвитку освіти Півдня України у ХІХ столітті.....	12
1.2. Освіта як наукова проблема педагогічної думки Півдня України.....	25
Висновки до розділу I	33
РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОСВІТИ В УМОВАХ ПОЛІЕТНІЧНОГО РЕГІОНУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	
2.1. Розвиток загальної освіти в регіоні у другої половини ХІХ – початку ХХ століття	34
2.2. Особливості професійної освіти Півдня України досліджуваного періоду	66
2.3. Характеристика стану вищої освіти Півдня України	91
2.4. Становлення й розвиток педагогічної освіти в південноукраїнських губерніях.....	105
Висновки до розділу II	120
РОЗДІЛ III. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	
3.1. Науково – теоретична спадщина представників педагогічної думки Півдня України.....	121
3.2. Впровадження педагогічних ідей в практичну діяльність закладів освіти.....	144
Висновки до розділу III	172
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177
ДОДАТКИ	217

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі державотворення основним завданням реформування освіти на регіональному рівні є її відповідність пріоритетам розвитку регіону, забезпечення спадкоємності всіх педагогічних досягнень, що зумовлюють засоби розв'язання освітньо-виховних завдань у межах різних культур. У «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті», «Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти» та інших урядових й освітніх документах наголошується на необхідності цілісного дослідження проблем, які є актуальними у сфері педагогічної науки у зв'язку з історично зумовленим утвердженням національної системи освіти.

Ураховуючи, що пізнання історії освіти і педагогічної думки України неможливе без об'єктивного дослідження педагогічного минулого, особливого значення набуває можливість вивчення історико-педагогічного досвіду розвитку освіти Півдня України, одного з регіонів, що вирізнявся впродовж XIX – початку XX століття специфікою розвитку. Досліджуваний період розвитку південного регіону пов'язаний з появою нових концепцій, підходів, коли розвиток педагогічної науки й практики супроводжувався накопиченням передового досвіду та знань, що стали загальнолюдськими цінностями.

У контексті регіональних досліджень актуальними видаються проблеми розвитку системи освіти та педагогічної думки Одеського навчального округу другої половини XIX – початку XX століття як складової українського освітнього простору, що мала свої соціально-економічні, культурно-історичні, національно-етнічні, релігійно-моральні особливості.

Досліджувана проблема знайшла своє відображення у працях багатьох науковців. Так, вивчення історії освіти регіонів висвітлено в роботах Н. Демченко, В. Курило, В. Курченко, О. Лавріненко, Л. Терських та ін. Дослідженню діяльності навчальних закладів в Україні приділяли увагу

О. Аніщенко, О. Бабіна, О. Драч, Е. Луценко, С. Ховрич, Б. Чижевський, С. Чуйко. Вивченню Півдня України в історико-культурному аспекті присвятили свої праці вчені-історики Я. Бойко, О. Караульна, Н. Шушляникова.

Питання, що стосувались особливостей становлення й розвитку окремих ланок освіти Півня України на історико-педагогічному рівні в межах досліджуваного періоду, розглядалися в роботах О. Білецького та М. Мінц (початкова освіта), В. Боброва та А. Фторосяна (середня освіта), С. Вишневецького та С. Ховрича (вища освіта); В. Добровольської та І. Шушари (жіноча освіта). Діяльності земств та земських шкіл у межах південноукраїнського регіону було відображено в працях з історії регіональної педагогіки Ж. Ільченко, Н. Калениченко, Л. Рябовол, І. Шумілової та ін.

Персоніфіковано працювали над висвітленням розвитку педагогічної освіти досліджуваного періоду Н. Антонець, Б. Бровко, В. Вдовенко, Ф. Гольдін, В. Гурський. Особливо цінними у цьому напрямку є ідеї прогресивних педагогів того часу (А. Готалов-Готліб, М. Завадський, М. Корф, М. Ланге, Я. Новицький, М. Пирогов, С. Черкасенко) щодо організації освіти в цілому. Саме вони своєю практичною діяльністю закладали підґрунтя майбутньої вітчизняної школи.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено в працях В. Андрущенка, Л. Вовк, С. Сірополко, М. Ярмаченка (історія та філософія освіти), В. Бондар, Н. Дем'яненко (історія вищої освіти) О. Сухомлинської, В. Василенка (персоніфікований розгляд історико-педагогічного напрямку), В. Курила, Н. Демченко (регіональний аспект), В. Кузя, О. Падалки, М. Шкіля (педагогічна підготовка вчителя), Н. Гупана, О. Черкасова (історіографія історико-педагогічного напрямку) та ін. Їхні розвідки дають змогу детально проаналізувати загальнопедагогічні проблеми

досліджуваного періоду та використати досягнення педагогів-науковців у сучасному освітньому процесі.

Незважаючи на наявність історико-педагогічних досліджень, присвячених вивченню окремих ланок системи освіти Півдня України означеного періоду, малодослідженим залишилося питання визначення особливостей організації і функціонування освіти і педагогічної думки, яке б надало можливість глибоко осмислити, усвідомити концептуальні положення сучасних освітніх тенденцій.

Актуальність вказаного напрямку досліджень, недостатня вивченість проблеми становлення та розвитку освіти і педагогічної думки південного регіону зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану наукових досліджень Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, є складовою комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії педагогіки **«Проблеми історії педагогіки і педагогічної думки України в контексті завдань підготовки вчителя»** (протокол № 6 від 25 грудня 2003 року).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 1 від 31 травня 2007 року) та рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 9 від 27 листопада 2007 року).

Мета дослідження: на основі ретроспективного аналізу змісту освіти в навчальних закладах Півдня України другої половини XIX – початку XX століття виявити особливості та визначити провідні тенденції розвитку освіти і педагогічної думки регіону досліджуваного періоду.

Завдання дослідження:

здійснити комплексний аналіз соціокультурних умов розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX століття;

обґрунтувати періодизацію розвитку освіти південного регіону досліджуваного періоду;

визначити провідні тенденції розвитку освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX століття;

виявити особливості функціонування освіти Півдня України в обраних хронологічних межах;

дослідити шляхи використання прогресивних ідей представників педагогічної думки регіону в практичній діяльності навчально-виховних закладів визначеного історичного періоду.

Об'єкт дослідження: історія освіти і педагогічної думки України.

Предмет дослідження: організаційно-педагогічні умови розвитку освіти і педагогічної спадщини Півдня України другої половини XIX – початку XX століття.

Методологічною основою дослідження є загальні положення наукового пізнання і діалектичного розуміння суті історико-педагогічних процесів, діалектичної єдності загального, часткового та одиничного з погляду взаємозв'язків і взаємозумовленості педагогічних явищ на різних етапах історичного розвитку, історичного та логічного, теорії та практики у висвітленні педагогічних явищ, загальнонаукові принципи історизму, наступності, науковості, об'єктивності, критерій системного аналізу психолого-педагогічних ідей, висновки щодо основних тенденцій розвитку системи освіти на сучасному етапі, ідеї сучасної філософії освіти, неперервності освіти.

Методи дослідження. У ході дослідження використано комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових, історичних, теоретичних і емпіричних

методів, адекватних меті та завданням роботи, серед яких: *ретроспективний, логіко-системний аналіз* для визначення концептуальних засад розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України в соціально-історичному ракурсі; *порівняльно-педагогічний метод* з метою аналізу подій, явищ, фактів, які характеризують вітчизняну систему освіти та освітні системи національних меншин досліджуваного регіону; *хронологічний, історико-типологічний метод* дав можливість простежити процес становлення й функціонування освітнього простору Півдня України в динаміці та послідовності; *персоналістично-біографічний метод*, за допомогою якого розкрито діяльність конкретних вчених-педагогів, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної педагогічної теорії та практики; *історико-педагогічний аналіз* архівних, бібліотечних каталогів, фондів, описів, бібліографічних видань для виявлення особливостей розвитку освіти Півдня України досліджуваного періоду, формулювання висновків.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали фондів: Центрального державного історичного архіву України м. Києва (442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства; 707 – Управління Київського навчального округу); Державного архіву Автономної республіки Крим м. Сімферополь (100 – Дирекція народних училищ Таврійської губернії; 101 – Інспекція народних училищ Таврійської губернії; 26 – Канцелярія Таврійської губернії 1803–1971 рр.); Державного архіву Одеської області (16 – Одеське міське управління; 42 – Канцелярія Одеського навчального округу; 45 – Новоросійський університет; 62 – Одеські вищі жіночі курси; 316 – Інспекція народних училищ десятого району Херсонської губернії за 1829–1917 рр.; 334 – Одеські вищі жіночі курси); Державного архіву Запорізької області (6 – Семикласне механіко-технічне училище; 56 – Олександрівська повітова земська управа; 58 – Олександрівське комерційне училище; особовий персоналізований фонд Я.П. Новицького – 161). Використано матеріали

Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ф. 202 – Я.П. Новицький); відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова (М.М. Ланге). Було опрацьовано джерела НБУ імені В. Вернадського, матеріали державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. Сухомлинського НАПН України, наукової бібліотеки НПУ імені М.П. Драгоманова, Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького, Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова.

Проаналізовано вітчизняні періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ століття: «Журнал Министерства народного просвещения» (1817–1897 рр.), «Русская школа» (1880–1895 рр.), «Таврические известия» (1881–1901 рр.), «Записки Одесского общества истории и древностей» (1837–1917 рр.), «Одесский вестник» (1828–1893 рр.), «Одесский листок» (1880–1917 рр.), довідкові видання, матеріали міжнародних і всеукраїнських конференцій з питань історії освіти, опрацьовані кандидатські та докторські дисертації, навчально-методична література.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину ХІХ – початок ХХ століття. З утворенням Одеського навчального округу в регіоні систематизується та структурується діяльність загальної освіти, професійної та вищої школи, розвиток освіти національних меншин, формуються педагогічні ідеї, концепції, ініціюється діяльність освітньо-громадських організацій. Верхня межа – початок ХХ століття (1917 р.) – зумовлена централізованими, соціокультурними і парадигмальними змінами загального стану освіти в українському суспільстві, що вплинули на освіту регіону.

Географічні межі дисертаційної роботи охоплюють Південь України, до якого належать території, що входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губернії (крім Криму), тобто співвідносилися в ХІХ столітті з межами Одеського навчального округу (сучасні території Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської, частини

Донецької областей).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* здійснено цілісний комплексний аналіз пріоритетних тенденцій освіти Півдня України як зразок інтеграції та регіонального досвіду; введено в науковий обіг архівні та історико-педагогічні матеріали, які висвітлюють зміст освіти навчальних закладів регіону; проаналізовано структуру, зміст освіти та особливості навчально-виховного процесу в навчальних закладах Півдня України другої половини XIX – початку XX століття; на основі порівняльного аналізу та залучення бази фактологічного матеріалу *визначено* особливості й виділено етапи становлення та розвитку освіти Півдня України досліджуваного періоду, систематизовано розвиток освітньої теорії та практики; *уточнено* імена діячів освіти регіону педагогічний доробок яких був основоположним у становленні та розвитку освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX століття; *подальшого розвитку набули* наукові підходи до вивчення та аналізу педагогічних здобутків представників педагогічної думки Півдня України; *розширено предметне поле* дослідження історії освіти регіонів України, етносів, поселень, досвід яких інтегрувався з вітчизняною культурно-освітньою історією.

Теоретичну основу дослідження становлять праці вчених з теорії педагогічних систем (Л. Вовк, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко); положення й висновки про особливості стану освіти й педагогічної думки в регіонах України досліджуваного періоду (О. Грушевський, М. Драгоманов, М. Корф, С. Русова, С. Сірополко, К. Ушинський); історіографія історико-педагогічних досліджень (В. Василенко, В. Курило); філософії освіти (В. Андрущенко); психології (І. Бех, С. Максименко); особливості економічного та суспільно-політичного розвитку регіону (С. Гусєва, О. Дружиніна, Б. Чирко).

Практичне значення роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть сприятимуть збагаченню історико-педагогічних знань з історії України, історії освіти, історії розвитку

національних шкіл. Отримані результати дослідження можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів у курсах з історії педагогіки, історії культури, у тому числі і при розробці спецкурсів з проблем розбудови освіти на засадах полікультурності, краєзнавчої тематики, проведенні культурно-просвітницької роботи; у процесі створення концептуально нових підручників і посібників з історії педагогіки, історії української науки й культури тощо.

Апробація роботи та впровадження одержаних результатів. Наукові результати та висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2004–2012 рр.); Міжнародній науковій конференції «Другі міжнародні драгоманівські читання» (Київ, 27–28 жовтня 2006 р.); науково-практичній конференції «Педагогічна освіта України: Національні традиції та Європейські інновації» (Київ, 2006 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Антропологізм в освіті: джерела, досягнення та перспективи» (Мелітополь, 12–13 жовтня 2006 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Антропологізм в освітніх стратегіях і практиках сучасності: пошуки пріоритетів» (24–26 вересня 2008 р.); I всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку та дослідження германських мов» (Мелітополь, 19 вересня 2008 р.); звітно-науковій конференції викладачів університету імені М.П. Драгоманова за 2010 р. «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 9–10 лютого 2011 р.); щорічних міжнародних науково-практичних Інтернет конференціях «Нові виміри сучасного світу» (Мелітополь, 2008–2011 рр.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Наукові дослідження – 2011» (Горлівка, 16 лютого 2011 р.).

Матеріали дисертаційного дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Севастопольського міського гуманітарного університету

(довідка № 76 від 14.06.2012 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 06/967 від 18.06.2012 р.), Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка № 0310/2331 від 25.09.2012 р.),

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних положень і застосуванням системи методів, адекватних об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження, аналізом значного обсягу різноаспектних архівних джерел і періодичних видань.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено у 9 одноосібних публікаціях автора, з них – 7 статей у наукових фахових педагогічних виданнях, 2 статті у матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та джерел (375 позицій), 25 додатків. Обсяг роботи – 262 сторінки, основна частина дисертації – 176 сторінок. У дисертації представлено 11 таблиць на 20 сторінок.

РОЗДІЛ І

Науково-теоретичні та соціокультурні умови розвитку регіону в освітньому просторі Півдня України XIX століття

У розділі на основі вивчення історичної, філософської літератури, архівних матеріалів здійснено аналіз науково-теоретичних та соціокультурних засад розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України досліджуваного періоду; розкрито соціально-економічні передумови становлення та розвитку освітньої системи регіону; проаналізовано реформи 50-70-х рр. XIX століття та їхній вплив на розвиток освіти. Висвітлено проблему розгляду ретроспективи процесу становлення освіти Півдня України у дослідженнях сучасних науковців та розкрито сутність урядової політики щодо освітніх питань емігрантів та корінного населення регіону. Значну частину розділу присвячено аналізу соціокультурних умов створення та функціонування навчальних закладів численних етнічних та конфесійних груп Південноукраїнського регіону другої половини XIX – початку XX століття.

1.1. Соціокультурні передумови становлення та розвитку освіти Півдня України у другій половині XIX - на початку XX століття

У другій половині XIX століття в Україні відбувався бурхливий розвиток суспільно-економічних відносин, що характеризувався завершенням промислового перевороту та початком переходу до індустріалізації. Наприкінці пореформеної доби Південь України став одним з найпотужніших економічних регіонів імперії, що пояснювалося наявністю мінеральних ресурсів, паливно-енергетичних потужностей, вільних чорноземів, значних торговельних центрів. Зрозуміло, що у процесі модернізації відбувалися значні соціальні зміни у складі населення

південного регіону, який протягом досліджуваного періоду являв собою поліетнічне й полікультурне утворення.

З огляду на зазначене вище Південь України був одним з найважливіших та найбільш цікавих регіонів України в контексті його політично-економічного, історичного та соціально-культурного розвитку, але на ряду з цим і надзвичайно складним для вивчення через специфічність історії розвитку, демографічної структури, способів життя численних етноконфесійних груп, що мешкали й мешкають на території Півдня України, матеріальної та духовної культури населення тощо.

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що навіть для географічного визначення регіону характерна певна подвійність: фізична географія розглядає його як єдність територій сучасної Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей та Автономної республіки Крим, а географія економічна – як території Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей. Такий погляд на територіальні межі регіону породжує певні труднощі не тільки в науковій інтерпретації подій культурного життя краю в контексті історичної ретроспективи, але й у процесі дослідження особливостей розвитку освіти в регіоні.

Південні території України у XVIII столітті мали загальну назву «Новоросія» або Новоросійський край». Державні кордони цього краю набули стабільного характеру лише на початку XIX століття. Царським указом від 8 жовтня 1802 р. Новоросійський край, створений наприкінці XVIII століття на територіях трьох губерній – Катеринославської, Вознесенської й Таврійської, знову розділили на три губернії: Миколаївську (Херсонську), що поєднувала в собі Херсонський, Єлисаветградський, Ольвіопольський, Тираспольський та Олександрійський повіти й губернське місто Херсон; Катеринославську, що поділялася на Катеринославський, Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський, Слов'яносербський і Таганрозький повіти; Таврійську, до

складу якої входили Сімферопольський, Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Перекопський, Тмутараканський, Феодосійський, Бердянський та Дніпровський повіти [19, с. 129].

Таким чином упродовж останньої чверті XVIII – початку XIX століття російським урядом було здійснено територіальні зміни, спрямовані на вирішення питань спірних кордонів Південної України та інших регіонів.

Південна Україна (Степова, Полуденна, Північне Приазов'я, Новоросія) у достатньо короткий проміжок часу стала вагомим економіко-культурним регіоном Російської імперії, набула стрімкого розвитку в соціально – економічній сфері, широких внутрішніх та зовнішніх торговельних зв'язків, можливостей залучення іноземного капіталу тощо.

Вигідне географічне положення зумовило розвиток суднобудування та судноремонту, морського каботажного та міжнародного плавання, торговельно–промислових комплексів. Відкриття й успішне функціонування фабрик та промислових підприємств у Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Одесі, Очакові, Ольвіюполі, Мелітополі викликало потребу великої кількості робочої сили. Крім того, Південь України з набуттям ним статусу центру міжнародної торгівлі та головного експортеру зернових культур, все гостріше відчував необхідність освоєння сільськогосподарських угідь.

Ці потреби царський уряд намагався задовольнити за рахунок зовнішньої та внутрішньої еміграції.

Внутрішня еміграція була обумовлена наслідками урядових реформ у галузі земельного розподілу. Частина селян після отримання свободи у зв'язку з відміною кріпосного права (1861 р.) та відсутності засобів до існування вирушала на заробітки до Південної України. Такі еміграційні процеси зумовили стрімке збільшення чисельності населення в регіоні.

Більшість постійного населення на всіх етапах формування Півдня України як економічного регіону складала українці та росіяни. Найбільший природний приріст національних меншин давнього населення України

спостерігався серед євреїв. Протягом другої половини XIX століття єврейське населення стрімко зростало за своєю кількістю, його діяльність ставала все більш значущою у великих містах України. Найбільшим з єврейських осередків світу вважалася Одеса. Тут євреї становили більше половини всього населення міста [41, с. 32].

Інші національні меншини (кримські татари, молдавани, болгар, греки) зосереджувалися у містах і промислових селищах. За родом професійних занять вони були ближче до промисловості й торгівлі – провідних галузей капіталістичної економіки. Сільське господарство традиційно залишалося сферою діяльності переважно українського населення. Воно прагнуло, як споконвічні хлібороби, укоренитися на землі предків. Однак цьому не сприяла малоземельність а іноді й повне обезземелення селянства, якими супроводжувався процес утвердження капіталістичного ладу в Україні під владою обох імперій [21, с. 135-143].

Зважаючи на цю обставину, внутрішня еміграція не могла задовольнити зростаючі потреби Півдня України у робочій силі. Питання освоєння степових територій України не могло бути вирішено лише за рахунок внутрішніх ресурсів, тому й збільшився потік до регіону іноземних колоністів, що сприяло урегулюванню процесу заселення південного регіону.

Початок зовнішньої землеробської колонізації Півдня України, що припадає на 80-ті роки XVIII століття, був пов'язаний з переселенням на зазначені території менонітів, німців, чехів та гунтерів, болгар, греків тощо.

Одна з вагомих особливостей колонізації Півдня України полягала в тому, що міста виникали не лише на узбережжі, а по всій території краю [201, с. 75]. Мешканці південноукраїнських земель були переважно вільними й склалися в основному з козаків, сектантів, колоністів з європейських країн та представників пригноблених народів, які потерпали від влади Турецької держави та входили до її складу [285, с. 72].

В основу заселення Півдня України було покладено «План роздачі земель у Новоросійській губернії», затверджений 22 березня 1764 р., згідно якого землі у південноукраїнських губерніях надавалися представникам усіх вільних станів: різночинцям, офіцерам, купцям тощо. План декларував наступні принципи володіння землею:

- 1) землю мають отримати у тимчасове користування усі бажаючі;
- 2) ті особи, які поселяються на тимчасово наданій землі, отримують її у власність;
- 3) у випадку відсутності заселення на наданій тимчасово ділянці, особа втрачає право користуватися нею;
- 4) особа або громада має право користуватися наданою земельною ділянкою до тих пір, поки вона несе військову службу [7, с. 14].

Отже, заселення регіону відбувалося на пільгових умовах. Разом із тим, аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що умови колонізації для різних етнічних груп відрізнялися. Це стосувалося не лише відмінностей у нормативному розподілі землі (наприклад, німці-колоністи одержували земельний наділ 60 десятин на родину, а переселенці-болгари – тільки 50), але й переліку громадських прав та соціальних пільг.

Зміст імперської політики щодо переселенців зводився до надання пільг іноземним колоністам, при цьому надовго відкладалося поліпшення умов переселення для українців і росіян, що брали найбільш активну участь в освоєнні нових земель. Однак вони отримували мізерні соціальні й економічні пільги у той час, як в інших переселенців перелік пільг був значно ширшим. Наприклад, істотні пільги мали ногайці, з числа яких набиралися солдати для війська, створеного на зразок козацького, та службовці поштових станцій. Греки одержали окреме право на поселення в Маріупольському повіті, куди іншим народам переселення обмежувалось. Німці й меноніти отримали пільги в оподаткуванні й право не виконувати військову повинність [7, с. 20; 39, 154].

Незважаючи на нерівність зазначених вище умов заселення, представники різних націй та народів, які заселяли ці південні території, завдяки своїй наполегливій праці, боротьбі за виживання, духу свободи та підприємливості змогли утворити «новий тип міст», «новий тип економіки», тип «нової людини» – громадянина Півдня [285, с. 33].

Таким чином, у XIX ст. південний регіон мав «строкатий» етнічний склад населення, який представлено у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

**Національний склад населення Півдня України
(станом на 1897 р.)**

Національності	Склад населення певної національності в межах губернії у відсотках			
	Катеринославська	Таврійська	Херсонська	Разом
Українці	68,9	42,2	53,5	54,9
Росіяни	17,3	27,9	21,1	22,1
Білоруси	0,7	0,7	0,8	0,7
Поляки	0,6	0,7	1,1	0,8
Болгари	–	2,8	0,9	1,2
Молдавани	0,4	0,2	5,4	2
Німці	3,8	5,4	4,5	4,6
Греки	2,3	1,3	0,3	1,3
Вірмени	–	0,6	0,1	0,2
Євреї	4,7	3,8	11,8	6,8
Караїми	–	0,6	0,1	0,2
Гагаузи і турки	0,3	0,2	–	0,2
Кримські татари	0,8	13,0	0,1	4,6
Інші народності	0,2	0,6	0,3	0,4

Як бачимо з таблиці, в межах іноземної колонізації визначилися три основні течії:

- 1) європейська (поляки, німці, гуттери, меноніти);
- 2) слов'яно-православна (болгари, чехи, білоруси);
- 3) внутрішня (українці, росіяни, молдавани, греки, євреї, караїми, гагаузи й турки, кримські татари, вірмени).

Вирішальне значення для збереження мови, культури, традиції та самобутності кожної нації мала освіта і виховання. Протягом XIX ст. відбувалося становлення системи освіти різних національностей (див. додаток Б) [278, с. 49; 239, с. 60].

Найвищим ступенем організації освіти й рівнем грамотності на Півдні України, так само, як і в усій Російській імперії, відзначалися представники європейської течії, зокрема німці, склад яких на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століття у конфесійному плані був репрезентований трьома групами віруючих: римо-католиками, лютеранами та менонітами. Протягом досліджуваного періоду вони знаходилися під впливом власних релігійних вчень та відповідних інституцій, що давало змогу будувати власну освіту, філософію, вивчати свою історію, завдяки чому вони зберегли самобутність на новій Батьківщині. На жаль, українці, що проживали на власній території, були позбавлені всіх пільг, якими користувалися переселенці. Їм заборонялося відкривати свої власні школи, друкувати книги рідною мовою.

Відкриваючи свої школи на Півдні України, німці керувалися царськими указами від 1763 р., 1797 р., 1819 р., що гарантували усім переселенцям свободу віросповідання, будівництво церков та задоволення освітніх потреб [160, с. 15]. Навіть завідування сільськими школами й нагляд за вчителями в колоніях царський уряд дозволив покласти на парафіяльних священиків і консисторії кожного віросповідання. Головною відмінністю німців від інших національностей регіону була їх грамотність, бо всі вони

отримували обов'язкову початкову освіту, яка мала чітко виражену практичну спрямованість та релігійний характер [9, с. 308].

Система народної освіти в німецьких колоніях на Півдні України діяла ізольовано та була представлена двома типами навчальних закладів: сільськими (церковними) школами та вищими (центральними) училищами, де була сформована своя специфічна система навчання.

Близькими до менонітського віровчення були гуттери. Як послідовники радикальної течії чехо-моравських анабаптистів XVI століття, гуттери створювали свої общини на принципах християнського комунізму, наслідуючи християн. Однак, незважаючи на близькість віровчень, у релігійному та повсякденному житті гуттерійські общини залишились вірними своїм традиціям і не пристосовувались до менонітських поселень та їх оточення.

Завдяки їх діяльності в системі освіти Півдня України виникли школи – інтернати, що поєднували в собі початкову освіту, релігійне навчання, а також професійну підготовку.

Характерною особливістю поглядів гуттерів на освіту була їх відмова від класичної вищої освіти, яка вважалася інструментом утиску і пригнічення. У межах віровчення вона розглядалася як засіб виховання честолюбних і егоїстичних вчених, а не гарних християн. Такий погляд на сутність вищої освіти, проте, не виключав широкої пропаганди професійного навчання. Старші гуттерські діти крок за кроком вступали у робітничий світ дорослих. Дівчата працювали у прядильнях, а хлопці, отримавши певні професійні вміння й навички протягом періоду навчання у майстрів на заводі, згодом самі ставали майстрами або керівниками робітничих підрозділів [57, с. 155].

У 1857 р. гуттерійське поселення охопила хвиля релігійного оновлення, спостерігались ознаки соціального розчарування, яке стало основною причиною руйнування їх общин – комун. У цей час вже виросло покоління,

яке не хотіло більше терпіти протиріччя між пережитками гуттерійського віровчення та життєвою практикою.

Коли у 1870 р. указом царя Олександра II були скасовані привілеї німецьких поселенців, гуттерам загрожувала участь у військовій службі та введення російськомовних шкіл для їх дітей. Тому й було вирішено покинути країну. Після проведення переговорів з американським та канадським урядом усі гуттери з п'яти сіл Півдня України емігрували до Південної Дакоти в США [10, с. 654-655].

У межах внутрішньої течії колонізації південноукраїнських земель найбільшими успіхами у сфері освіти характеризувалися євреї. Рівень писемності серед єврейського населення був досить високим: у містах – 59,4% серед чоловіків та 34,6% серед жінок, на селі – 54,1% та 26,3% відповідно [242, с. 96].

Представники цієї національності селилися в окремих губерніях, що входили у рамки єврейської осілости. Тиск на ці поселення з боку правлячих кіл у різні роки був більшим або меншим, але їх дискримінація в Російській імперії була постійною (обмежувалось право на початкову освіту, вступу до вищих навчальних закладів тощо) [269, с. 160]. Маючи власне віросповідання та прагнучи вберегти своїх дітей від російського морального і релігійного виховання, євреї намагалися всупереч урядовим обмеженням та заборонам відкривати свої школи. В Таврійській губернії 292111 єврейських дітей шкільного віку відвідували навчальні заклади та отримували освіту (див. додаток В) [68, с. 14].

З 40-х рр. XIX століття розпочалась реформа в галузі єврейської освіти, метою якої було сприяти швидкій асиміляції їх з іншими народами. Але царат не брав до уваги, що євреї мали свою мову – ідиш, якою користувалися в побуті, книжкову мову – іврит, свою систему самоуправління, конфесійну замкненість, відданість традиціям і общинним авторитетам, які віками

передавалися з покоління в покоління завдяки національній початковій освіті [61, с. 123].

Одним із шляхів досягнення життєвого успіху у євреїв було отримання середньої та вищої освіти. Взагалі, розповсюдження просвіти серед населення було принципом єврейської громади, обов'язком єврейської інтелігенції щодо юнацтва [89, с. 74].

Протягом другої половини XIX - початку XX століття активність у сфері єврейської освіти на Півдні України виявлялась у чотирьох напрямках: створення релігійних шкіл (початкові школи), запровадження приватних (світських) училищ, утворення казенних єврейських училищ, навчання єврейських дітей у загальних державних (неєврейських) навчальних закладах [286, с. 269].

Царський уряд усіляко намагався обмежити право євреїв в отриманні професійної та вищої освіти. Так, у липні 1887 р. було встановлено процентні норми прийому євреїв до середніх та вищих навчальних закладів: 10% – у межах осілості (з 1908 р. ця цифра була збільшена до 15 %), 5% - поза межею осілості, 3 % – по Російській імперії, 10% – у вищих навчальних закладах [242, с. 98]. Позбавлені можливості навчати своїх дітей у гімназіях, реальних училищах та інститутах, шануючи приналежність до своєї національності та, маючи власне віросповідання, деякі представники єврейської інтелігенції змушені були фінансувати становлення нової комерційної ланки освіти, де процентні норми прийому на навчання осіб єврейської національності були значно вищими, та відкривали приватні єврейські середні та вищі навчальні заклади [266, с. 84].

Такі ж обмеження з боку правлячих кіл у задоволенні освітніх потреб яскраво проявлялися у відношенні до української національної школи. Достатньо зазначити, що у другій половині XIX століття на Півдні України не існувало жодної школи з українською мовою навчання. Характерною особливістю освітнього простору Півдня України досліджуваного періоду є

переслідуванням української школи. Ознайомлення учнів української національності з рідною мовою, культурою, літературою, фольклором, народним мистецтвом на території степової України було практично неможливим та досить проблематичним.

Однак, існуючі обмеження з боку правлячих кіл права щодо задоволення права отримання освіти, перешкоджання навчанню дітей українців, євреїв, представників інших національностей у середніх та вищих навчальних закладах, дискримінація та асиміляторська політика російського царизму не зупинили процес активності громадських та освітніх діячів у справі створення народних шкіл та недержавних національних навчальних закладів.

Освітні заклади, які формувалися та функціонували протягом ХІХ-ХХ ст., перебували під захистом прогресивних громадських діячів, української інтелігенції, місцевих церковних служителів. Боротьба за створення національних шкіл точилася на фоні урядових реформ, спрямованих на уніфікацію системи освіти.

У 1864 р. було видане «Положення про початкові народні училища», метою якого стало зміцнення в народі релігійних і моральних понять та розповсюдження елементарних знань. У зв'язку з прийнятим «Положенням» змінився статус шкіл, що були засновані у колоніях до реформи освіти, було введено викладання російською мовою, затверджене право вступу до початкових народних училищ дітей усіх станів без різниці у віросповіданні [265, с. 29].

Подальша асиміляторська політика царського уряду знайшла своє відображення у правилах «Про засоби до освіти іногородців, що населяють Російську імперію», виданих у 1870 р. Як зазначалося у названому документі, кінцевою метою освітньої політики уряду щодо національних меншин та іноземних переселенців мала бути релігійно – моральна освіта, «їх обрусіння і злиття з російським народом». Отже, імперська політика базувалась на

трьох основних принципах, які вона застосовувала по відношенню до всіх національних меншостей – православ'я, самодержавство, народність.

Процесам асиміляції активно опиралися німецькі, єврейські, татарські, українські спільноти. У створених ними освітніх закладах навчання проводилося рідною мовою, хоча з часом і вони були змушені ввести російську мову як спеціальну дисципліну.

Для представників найчисельніших національностей регіону, а саме євреїв, німців, греків, татар, болгар, албанців, ногайців тощо, поступово (до кінця XIX століття) було створено мережу шкіл, у яких внутрішня організація була єдиною, і підпорядковувалася законодавчим актам і розпорядженням Міністерства народної освіти. Їх навчальні плани склалися з низки компонентів: вивчення загальноосвітніх дисциплін, розширення програм за рахунок географії та історії, обов'язкових предметів (рукоділья, співи, педагогіка тощо).

Особливою віхою у розвитку освіти Півдня України стало створення земств, однією з основних функцій яких було здійснення просвітницької діяльності серед народу. Важливим етапом розвитку освіти Півдня України стало заснування земствами малокомплектних земських шкіл, максимально наближених до потреб народу. Такі заклади запроваджувалися не скрізь, а лише у тридцяти чотирьох губерніях Росії, серед яких дев'ять губерній були українськими. На Півдні України земські установи було засновано у 1866 р. на територіях Катеринославської й Таврійської губерній. Тому земські школи найбільш активно відкривалися у Бердянському, Мелітопольському, Олександрівському, Маріупольському повітах, що входили до їх складу.

Можливостями створення земських шкіл активно скористалися болгари, чехи, греки, що прагнули використовувати їх не лише як засіб освіти, але й як вагомий чинник збереження національної самобутності.

Однак з боку уряду було неодноразово зроблено спроби обмежити діяльність земств у галузі освіти. Так, у 1869 р. було запроваджено посаду

інспекторів народних шкіл, завданням яких було здійснення контролю за діяльністю земських шкіл та підвищення в них рівня релігійно-морального виховання учнів.

Інструкція 1871 р. давала інспекторам народних училищ повну владу на місцях: право звільняти учителів, припинення виконання будь-якого рішення губернської та повітової училищних рад тощо [33, с. 14].

Нове «Положення про початкові училища» 1874 р. змінило систему управління народними училищами. Вони переходили у безпосереднє керівництво дирекції народних училищ – місцевих органів Міністерства народної освіти [240, с. 145]. Училищні ради було збережено, але коло їх обов'язків звужено й обмежено господарчими й адміністративними справами, а саме: за земствами зберігалися права та обов'язки щодо пошуку коштів для відкриття нових училищ та покращення вже діючих, для призначення допомоги навчальним закладам й учителям, зберігалася можливість впливу на навчальний процес та затвердження кандидатур на посади вчителів. Цими правами земства користувалися до 1917 р. [94, с. 70-88].

Перераховані вище чинники визначали особливості формування освітньої системи Півдня України. Виходячи з того, що регіон був багатонаціональний, поширення на його території національних колоніальних навчальних закладів, початкових шкіл у сільських та військових поселеннях слід розглядати як цілком закономірний процес. Високі темпи соціально-економічного розвитку регіону ХІХ столітті стимулювали підйом початкової, середньої та вищої освіти, що дозволяю виділити даний хронологічний період як специфічний етап формування освітньої системи Півдня України.

Отже, Південь України історично сформувався як багатонаціональний та багатоконфесійний регіон, що обумовило надзвичайно «строкату» картину

його освітнього простору, основні структурні компоненти якого будуть розглянуті у наступних параграфах.

1.2. Осіта як наукова проблема педагогічної думки Півдня України

Як зазначалося у п.п.1.1, протягом другої половини XIX – початку XX століття в освітньому просторі Півдня України відбувалися значні зміни, пов'язані з реформаторською політикою уряду, суспільно-педагогічним рухом громадськості, інтенсивними еміграційними процесами в регіоні. Ці зміни мали як загальноімперський, так і регіональний (пов'язаний з особливостями соціально-культурного й економічного розвитку регіону) характер. Комплекс зазначених вище перетворень обумовив розподіл процесу становлення й розвитку освіти регіону на окремі історичні періоди, що мали і специфічні особливості. Оскільки зазначені особливості лежать в основі формування основних тенденцій розвитку Південноукраїнського регіону досліджуваного періоду, питання періодизації процесу розвитку освіти потребує окремого розгляду.

Аналіз наукових праць сучасних дослідників дав підстави для виділення періодів розвитку освіти й педагогічної думки на Півдні України протягом досліджуваного періоду. Так, у своєму дослідженні «Розвиток народної освіти у Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» О.Білецьким визначено чотири етапи становлення й розвитку освіти в регіоні:

- перший етап – 1861-1874 рр. – характеризується переважанням церковнопарафіяльних та повітових училищ у системі освіти та остаточним визначенням мети й завдань школи;

- другий етап – 1874-1890 рр. – відзначається різким збільшенням кількості підвідомчих навчальних закладів (училищ, шкіл грамоти, початкових шкіл для іноземних колоністів (греків, німців));

- третьому етапу – 1890-1908 рр. – притаманне значне поживлення діяльності земств, за сприяння яких на території регіону з`явився принципово новий тип сільської елементарної школи, а також стрімке поширення приватних та громадських навчальних закладів;

- четвертий етап – 1908-1917 рр. – характеризується суперечливістю розвитку освіти, що мала прояв у піднесенні рівня освіти у народних училищах, посиленям змістовності, фундаментальності в організації освіти з одного боку та, з іншого, соціально-політичними суперечками, зокрема у питанні навчання української мовою в українських школах [14, с. 68-70].

Таким чином, в основу розподілу досліджуваного періоду на зазначені вище етапи О.Білецьким покладено кількісні та якісні зміни, що відбулися в Катеринославській губернії, яка була вагомою складовою Південноукраїнського регіону.

В основу періодизації розвитку освіти, наведеної у дисертаційному дослідженні М.Мінц, покладено особливості діяльності початкових навчальних закладів. Дослідник виокремлює наступні історичні етапи:

1. Дореформений період (1800-1861 рр.), що характеризувався переважаючим функціонуванням парафіяльних шкіл.

2. Період становлення нової системи початкової освіти під дією реформ 1864 та 1874 рр. (60 -70-ті рр. XIX століття), для якого характерним є підсилення уваги уряду до діяльності освітніх установ, утворення нових контролюючих структур, виникнення й успішне функціонування міських та земських шкіл, а також шкіл грамоти.

3. Період зміни освітньої політики уряду в бік згортання демократичних процесів в освіті та активного опору земств зазначеній політиці. Цей період характеризується суперечливими тенденціями: зростанням чисельності учнів початкових шкіл та зміна їх соціального складу (переважання дітей селян та солдатів), розквіт діяльності німецьких колоністських, єврейських, болгарських навчальних закладів, слабкий

матеріальний стан навчальних закладів, відсутність підготовлених учителів, низький рівень грамотності серед населення [170, с. 232-235].

Виділені етапи Шумілової І.Ф характеризують становлення і розвиток земських шкіл Північного Приазов'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

- перший етап (1866-1883 рр.) визначається розгортанням соціально – економічних реформ у регіоні, активними пошуками організаційних форм, змісту початкової земської освіти, методів та методики викладання предметів у північно-приазовській земській школі видатним педагогом М.О. Корфом; зростанням мережі земських шкіл у регіоні, які сприяли підвищенню загальної культури населення;

- другий етап (1884 – 1900 рр.) визначається введенням у земські школи навчальної програми сільськогосподарського та ремісничого компонентів, взаємопроникненням в україно-російський простір земської школи окремих німецьких, болгарських та грецьких етнокультурних традицій;

- третій етап (1901 – 1916 рр.) позначається економічним піднесенням регіону та потребою освічених та кваліфікованих робітників. Визначаються тенденції розвитку загальноосвітньої та національної ідеї, специфічними серед яких є розвиток навчальних закладів серед полі етнічного населення [283, с. 12].

Періодизація розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України досліджуваного періоду, наведена у працях І.Задерейчука, побудована на іншому принципі — в її основу покладено особливості освітньої теорії та практики німецьких і менонітських колоністів, що склали вагомий частину населення полі етнічного регіону. Автор у своїй науковій розвідці «Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789-1938 рр.» виокремлює наступні етапи:

1. Період становлення й розбудови освітньої системи в німецьких колоніях Півдня України, що характеризується підпорядкованістю

колоніальних навчальних закладів Міністерству державного майна й Міністерству внутрішніх справ Російської імперії (1789-1881 рр.).

2. Період підпорядкування німецьких навчальних закладів Міністерству народної освіти, що характеризується розквітом освітньої системи, виникненням та бурхливим розвитком різнорівневих навчальних закладів (елементарних та професійних шкіл, центральних училищ, навчальних закладів для жінок та для осіб з особливими потребами (глухонімих) (1881-1914 рр.).

3. Період кардинальних змін освітньої політики уряду щодо німецьких переселенців, пов'язаних з участю Росії у першій світовій війні, що виявилися у суттєвих обмеженнях німецької освітньої автономії, нищівному посиленні асиміляційних процесів [94, с. 36].

Схожу періодизацію пропонується у дисертаційному дослідженні О. Правдюк «Освіта менонітів у контексті культурного розвитку Півдня України (XIX – 20-ті роки XX століття)». Його авторка за основу розподілу процесу розвитку освіти менонітських спільнот на території Півдня України взяла комплекс чинників, серед яких:

- специфіка діяльності навчальних закладів як складових освітньої системи менонітів (їх утворення, функціонування, зміст освіти, переважаючі форми та методи навчання й виховання);
- особливості підготовки та діяльності педагогічних кадрів;
- підпорядкованість навчальних закладів та вплив на них державної освітньої політики;
- зміни в освіті менонітів під впливом асиміляційних процесів;
- діяльність менонітських вчених та просвітителів, що суттєво впливала на характер розвитку педагогічної теорії та практики.

Відповідно до комплексу зазначених вище критеріїв О. Правдюк виокремила наступні періоди розвитку освіти й педагогічної думки менонітських колоній Півдня України:

1. 20 – 40-і роки XIX століття. Характерними рисами зазначеного періоду є упровадження уніфікованого змісту освіти у школах, введення у навчальний процес навчальних закладів різних типів підручників та посібників єдиного зразка, створення органів управління освітою в колоніях, виокремлення середньої ланки загальної освіти, виникнення та зміцнення навчальних закладів спеціальної та професійної освіти у колоніях (комерційні, сільськогосподарські училища, школи для глухонімих).

2. Друга половина XIX – початок XX століття. Надзвичайно складний та довготривалий період, характерними рисами якого є функціонування структурованої системи освіти у менонітських колоніях, удосконалення змісту навчання та методики викладання через організацію педагогічних конференцій та з'їздів, започаткування полікультурного педагогічного діалогу між менонітами та прогресивними педагогами – українцями та представниками етносів Півдня України.

3. 20-ті роки XX століття. Період поступового занепаду менонітської системи в умовах соціокультурної кризи у суспільстві: активні асиміляційні процеси у регіоні; русифікація освіти; еміграція німців під впливом соціально-політичних чинників [223, с. 15].

Результати аналізу й систематизації змістового аспекту зазначених вище періодів розвитку освіти Півдня України, представлені у дослідженнях М. Мінца, І. Шумілової, І. Задерейчука, О. Правдюк, О. Білецького та інших дослідників, дозволили побачити динаміку кількісних та якісних змін, що відбулися в освітньому просторі Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. Зазначена динаміка представлена у наступній таблиці [171, с. 11; 283, с. 34; 94, с. 27; 223, с. 15].

Таблиця 1.2.

Періодизація історії становлення та розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.)

п/ п	Хроноло гічні межі періоду	Характерні особливості періоду
.	60-70-рр. XIX ст.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Здійснення реформ в галузі освіти (1864, 1874 рр.), що надали право відкривати навчальні заклади різним відомствам, товариствам, приватним особам; 2. Зростання мережі земських шкіл. 3. Створення повітових та губернських училищних рад як контролюючих органів освіти. 4. Функціонування шкіл трьох ступенів (однокласні, двокласні та багато класні училища). 5. Переважання парафіяльних шкіл у системі початкової освіти як засобу зміцнення самодержавної політики у сфері освіти. 6. Відкриття єпархіальних жіночих училищ та інших навчальних закладів для жінок загальноосвітнього (гімназії, прогімназії) та професійного (торгівельні класи, комерційні та сільськогосподарські училища, фельдшерські, акушерські, зуболікарські школи) спрямування. 7. Виникнення реальних училищ на базі реальних гімназій. 8. Відкриття доступу до отримання освіти в державних закладах представникам численних етнічних меншин Півдня України. 9. Гостра нестача педагогічних кадрів для народних шкіл
.	80-90 рр. XIX ст.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Швидке розширення шкіл грамоти як типу елементарних навчальних закладів. 2. Активна діяльність земств та відкриття земських шкіл, що вигідно конкурували з церковнопарафіяльними.

		<p>3. Уніфікація навчальних планів та програм на державному рівні.</p> <p>4. Функціонування структурованої системи освіти у німецьких та менонітських колоніях.</p> <p>5. Удосконалення змісту та методики викладання через організацію педагогічних конференцій та з'їздів.</p> <p>6. Активна русифікаторська політика царського уряду щодо українського населення й населення іноземних переселенців.</p> <p>7. Започаткування полікультурного педагогічного діалогу між менонітами, німцями, чехами, болгарами, євреями та прогресивними педагогами – українцями.</p> <p>8. Виникнення різноманітних варіантів підготовки педагогічних кадрів.</p> <p>9 Стрімкий розвиток навчальних закладів комерційної ланки освіти та активна участь єврейської спільноти в її розбудові.</p>
	<p>Початок XX ст.</p>	<p>1. Зміна освітньої політики царського уряду у бік згортання демократичних реформ.</p> <p>2. Активна асиміляторська політика щодо населення етноконфесійних меншин Півдня України, зокрема німців, євреїв, болгар.</p> <p>3. Активна роль діячів освіти у процесі створення та підтримки діяльності навчальних закладів різного спрямування.</p> <p>4. Заснування громадського об'єднання «Просвіта» як вагомого чинника покращення стану освіти для народу.</p> <p>5. Розвиток навчальних закладів педагогічного спрямування різних рівнів (духовні училища та семінарії, німецькі й менонітські центральні училища, жіночі духовні училища,</p>

		педагогічні класи при гімназіях, педагогічні вищі курси тощо).
--	--	--

Зазначені вище зміни лягли в основу основних тенденцій розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття, сутність яких буде розглянуто у розділах II та III.

Висновки до розділу I

Викладений у першому розділі матеріал дозволяє сформулювати наступні соціально-економічні та суспільно-культурні чинники під впливом яких відбувся розвиток освіти на Півдні України, а саме:

- суспільно-політичні обставини та соціально-економічне становище зумовили стрімкий промисловий розвиток Півдня України у ХІХ столітті, що обумовило стрімке збільшення чисельності населення та створило передумови для створення своєрідної освітньої системи регіону;

- освітні реформи 60-70-х років ХІХ століття вплинули на формування освітнього простору Таврійської, Катеринославської, Херсонської губерній, що входили до складу Одеського навчального округу, лише частково у зв'язку з тим, що процес заселення степової частини України ще не завершився, а соціально-економічний розвиток губерній залишався нестабільним;

- морально-конфесійні погляди значної частини переселенців з Європи обумовили виникнення й стрімке поширення специфічних навчальних закладів, що суттєво відрізнялися від вітчизняних та відігравали суттєву роль у створенні освітнього простору регіону;

- освітня політика уряду в межах регіону характеризувалася нестабільністю (від надання переселенцям особливого статусу й визнання їх права на самостійну розбудову освітньої системи до інтенсивної русифікації та обмеження прав на отримання освіти) обумовила з одного боку асиміляційні процеси, а з іншого – загострила прагнення меншин зміцнювати етно-конфесійні школи, обстоювання права на самовизначення й самоврядування у сфері освіти;

- порівняльний аналіз історико-педагогічних подій Півдня України дозволив виявити конкретні етапи розвитку освіти Півдня України досліджуваного періоду, кожний з яких мав певні суспільно-культурні й економічні особливості, що позначилися на формуванні змісту основних тенденцій освіти й педагогічної думки регіону.

РОЗДІЛ II

Розвиток системи освіти в умовах поліетнічного регіону Півдня України (друга половина XIX - початок XX століття)

У розділі на основі психолого-педагогічних джерел, архівних матеріалів, філософської літератури висвітлено проблему становлення та розвитку системи освіти Півдня України у другій половині XIX - на початку XX століття. Представлено результати дослідження особливостей діяльності елементарних та загальноосвітніх навчальних закладів (початкових повітових та сільських шкіл, церковнопарафіяльних та єпархіальних шкіл, земських шкіл, шкіл етнонаціональних груп Півдня України – хедерів, єшив, талмуд-торів, німецьких та менонітських, гуттерських, болгарських, чеських шкіл); навчальних закладів професійної ланки освіти (комерційних, сільськогосподарських, фельдшерських, зуболікарських, мистецьких шкіл, ремісничих училищ, німецьких та менонітських центральних училищ); навчальних закладів з підготовки педагогічних кадрів (семінарій, учительських курсів та класів); вищих навчальних закладів. Джерельною основою для теоретичного матеріалу слугували наукові розвідки з історії педагогіки С. Абросимова, О. Аніщенко, О. Бабіної, О. Білецького, В. Боброва, І. Важенського, В. Вдовенко, Н. Дем'яненко, Л. Вовк, І. Грека, В. Добровольської, І. Задерейчука, В. Курила, А. Лохматової, О. Лютої, М.Мінца, О. Сухомлинської, В. Онопрієнка, Е. Плеської-Зебольд, Л. Рябовол, Т. Шушари, М. Ярмаченка [2-4, 5, 6, 13-14, 16, 27, 30-34, 37-38, 52, 63-66, 93-95, 139-141, 152, 153, 155-156, 170-171, 174, 175, 190-194, 203-214, 236, 284]; численні періодичні видання [12-13, 54, 76-84, 89-91, 112, 127-134, 224-225].

2.1. Розвиток загальної освіти в регіоні у другій половині XIX – на початку XX століття.

У другій половині XIX - початку XX століття, коли Російська імперія стала на шлях капіталістичного розвитку, що супроводжувався подальшою

колонізацією українських земель (особливо на Півдні України), виникла нагальна потреба реформування системи освіти [169, с. 27]. Перш за все, зміни торкнулися навчальних закладів початкової й загальної освіти, що посідали центральне місце в освітньому просторі імперії. На Півдні України їх розвиток обумовлювався соціально-економічним потенціалом регіону, загальною політикою російського самодержавства в галузі освіти та проведеними урядом протягом 60–70-х рр. соціально-культурними реформами, а також полікультурними і поліетнічними особливостями цієї частини царської Росії.

Складна й своєрідна національна структура населення регіону стала важливим чинником надзвичайної різноманітності складових його освітнього простору. Початкова освіта Півдня України досліджуваного періоду була представлена як вітчизняними навчальними закладами, так і школами етнічних та конфесійних меншин, що характеризувалися визначеною специфікою та часто відрізнялися за термінами й змістом навчання від вітчизняних освітніх закладів.

У липні 1864 р. було прийнято «Положення про початкові народні училища», яке, незважаючи на свою половинчастість, незавершеність і суперечливість, сприяло розширенню мережі народних шкіл, оскільки давало більше свободи для поширення початкової освіти: право відкривати школи отримали різні відомства, товариства, приватні особи.

Для безпосереднього керівництва народною освітою урядом були створені губерньська і повітові училищні ради, до складу яких входили представники земств, духовенства, Міністерства народної освіти, попечителі міських та сільських училищ. Члени рад збирали інформацію про роботу шкіл, здійснювали нагляд за навчально-виховним процесом, сприяли відкриттю нових училищ. Не маючи власних коштів на розвиток загальної освіти, уряд поклав відповідальність за утримання шкіл на народ. Для якісного контролю за діяльністю початкових училищ були спочатку запроваджені посади «роз`їзних», а з 1869 року – інспекторів. Для якісної

роботи попечителів та інспекторів були створені спеціальні інструкції, якими вони керувалися у своїй роботі [170, с. 232].

Таким чином, незважаючи на те, що відповідно до Положення 1864 р. керівництво навчальними закладами і контроль за діяльністю училищ було покладено на повітові й губернські шкільні ради, які склалися з державних чиновників (губернатора, інспектора училищ, представників дворянства), до керівництва шкільними справами отримали допуск представники місцевого самоврядування й земства [179, с. 61]. Разом з цим, право організації навчальних закладів та управління ними, як і раніше, залишалося за духовенством.

Важливою подією у житті країни стало створення земських установ, які взяли на себе вирішення значної кількості організаційних, кадрових, фінансових питань народної освіти. Незважаючи на обмежувальні заходи, здійснювані з боку уряду, органи місцевого самоврядування поступово перебрали на себе функції організації нових шкіл та підтримці існуючих навчальних закладів, що позитивно позначилося на розвитку народної освіти зокрема в південноукраїнському регіоні. Так, у другій половині XIX ст. повіти Херсонської губернії мали забезпечення школами від 57 до 65% [137, с. 146].

Загалом у пореформений період спостерігався процес різкого збільшення кількості народних шкіл на Півдні України. Вже у 1872 р. у 432 народних школах навчалось 20282 учня. Як бачимо, 60-70-ті роки характеризувалися стрімким сплеском розвитку народної освіти, створенням значної кількості початкових шкіл [171, с. 146].

Надане «Положенням» 1864 р. право на створення різних підвідомчих навчальних закладів обумовило їх різну підпорядкованість, а саме:

- а) початкові повітові та сільські школи Міністерства народної освіти;
- б) сільські училища Міністерства державного майна і внутрішніх справ;
- в) церковнопарафіяльні та єпархіальні школи, підпорядковані Святому Синоду;

г) земські школи, керівництво якими здійснювали органи громадського самоврядування (з 1870 р.).

Загалом структура початкової освіти Півдня України, як і усієї царської Росії, після реформ 60-х рр. складалася зі шкіл трьох ступенів:

- однокласні училища (нижча елементарна школа з трирічним терміном навчання);
- двокласні училища (елементарна школа з додатковим курсом початкової освіти та п'ятирічним терміном навчання);
- багатокласні училища (повітові та міські училища з трирічним та шестирічним терміном навчання відповідно) [233, с. 101].

На кінець XIX ст. на території Півдня України нараховувалося 16798 шкіл, серед них: міністерських – 5495, земських – 3179, церковнопарафіяльних – 8091, шкіл іншого підпорядкування – 14

Характерною рисою освітньо-соціальної структури селянства в Південних губерніях була гендерна нерівність. Наприкінці XIX –початку XX століть показник писемності серед хлопців сільської місцевості характеризувався більш високим рівнем, ніж у дівчат. На 1000 перших припадало в Південноукраїнських губерніях 345 освічених, у той час, як в інших губерніях, лише 150. Це пояснюється тим, що майже удвічі більше хлопців, ніж дівчат відвідували навчальні заклади (див. додаток В) [198, с.133].

У народних школах південного регіону навчалися діти різних соціальних груп: переважали діти селян та солдат (83,7%), міщан (7,2%), купців (0,1%), дворян і чиновників (1,2%), духовенства (0,3%), іноземних громадян (0,4%) [170, с. 236]. Більшість навчальних закладів, у яких вони отримували освіту, була однокласними училищами.

Основним завданням цих нижчих навчальних закладів було не лише надання елементарної освіти, але й підготовка до вступу у двокласні (вищі) початкові училища.

Протягом навчання у цих школах учні вивчали закон Божий,

церковнослов'янську грамоту, російську мову (граматику, письмо, читання), арифметику, співи.

У цілому, до 1897 р. склався навчальний план, що відображено в наступній таблиці [172, с. 150].

Таблиця 2.1.

Навчальний план народних училищ (1897 р.)

Навчальні предмети	Кількість годин протягом навчального тижня
Закон Божий	6
Церковнослов'янська грамота	3
Російська мова	8
Чистописання	2
Арифметика	5
Всього (навчальне навантаження протягом тижня)	24

При вивченні російської мови мало місце пояснювальне читання, на якому учні одержували елементарні відомості з історії, географії та природознавства. Мовою навчання для всіх шкіл Півдня України була російська.

У двокласних училищах вивчали географію з короткими відомостями про явища природи, креслення і малювання. Крім елементарної грамоти, учні ознайомлювалися з основами синтаксису, читали літературні твори. Вивчаючи арифметику, вони оволодівали чотирма арифметичними діями, ознайомлювалися з дробами та цілими числами, нумерацією, таблицями мір довжини, ваги, часу, з мірами поверхні й об'єму тіл, вчилися користуватися рахівницею. З метою розвитку логічного мислення та пам'яті дітей учили

усній лічбі, усному розв'язуванню складних задач тощо.

Як додатковими предметами викладалися гімнастика, ремесло, рукоділля, садівництво, городництво, бджільництво.

Незважаючи на різний термін навчання та різну підвідомчу підпорядкованість закладів початкової освіти, зміст навчання у них фактично нічим не відрізнявся, оскільки в його основі лежали принципи православ'я, становості, самодержавства, класової та національної нерівності. Розвиток народної освіти серйозно гальмувалися через нестачу підручників і книг для читання та через заборону української мови у школах [192, с. 7].

Вагомою підтримкою держави користувалися церковнопарафіяльні школи, на які уряд покладав особливі надії, і про організацію й розвиток яких він турбувався постійно. Така пильна увага до зазначених навчальних закладів з боку правлячих кіл не була випадковою – саме через церковнопарафіяльні школи найбільшою мірою прищеплювались повага до самодержавства, виховувались покора та богобоязливість підданих імперії.

Контроль духовенства над освітою посилювався, коли у 1866 р. міністром народної освіти був призначений обер-прокурор Синоду Д. Толстой. Розкриваючи необхідність такого призначення, імператор Олександр II у своєму рескрипті від 15 квітня 1866 р. вказував на те, що поєднання цих двох посад надасть можливість Д. Толстому висловити свої зауваження з приводу церковного впливу на всю систему народної освіти [70, с. 56].

Уряд вважав, що школи релігійного спрямування краще за інші навчальні заклади справляться із завданнями виховання молоді в дусі поваги до існуючого монархічного ладу й приватної власності [258, с. 8]. Адже через освітню діяльність православне духовенство широко впливало на формування релігійної свідомості своєї пастви, протидіяло сектантському вихованню молоді, зокрема на територіях Катеринославської, Херсонської, Таврійської єпархій, де чисельність переселенців-сектантів була значною.

У другій половині XIX століття духовенство діяло у суворій відповідності до Указу від 25 березня 1841 р., Статуту Духовних консисторій (ст. 14), де зазначався його обов'язок створювати і підтримувати при церквах школи грамотності для навчання дітей читанню, письму, молитвам і початкам катехізису. Ці школи мали надзвичайно важливе значення для задоволення суто церковно-приходських інтересів, тому створювалися при кожному приході. Так, у м. Олександрівськ, де функціонувало дві церкви – Миколаївська та Пилипівська, відповідно було створено дві церковноприходські школи. На території Мелітопольського повіту, до складу якого входило 83 селища, функціонувало 44 такі школи [99, с. 81-82].

На початку 1880-х років у країні відбулася чергова спроба створення церковнопарафіяльних шкіл. Внаслідок освітньої реформи 1884 р. школи грамоти остаточно перейшли під контроль Св. Синоду. У середині 1890-х років церковні училища складали 23% і школи грамоти 35% від усієї кількості початкових шкіл [265, с. 148].

У 1886 р. було затверджено «Програми навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл», що визначали зміст навчання у школах грамоти та передбачали обов'язкове вивчення Псалтиря, молитов, Часослова, навчання читанню та церковному співу. Перелік цих навчальних предметів та їх зміст було розширеной поглиблено у нормативному документі «Приблизні навчальні програми» (1897 р.), відповідно до якого у трирічній початковій школі учнями вивчалися Закон Божий, арифметика, російська мова, читання, церковний спів.

Школи грамоти й церковнопарафіяльні школи не обмежувалися певними термінами, жорсткими програмами, не потребували спеціального приміщення. До школи приймалися діти обох статей віком від 8 років, які не вміли читати й писати. В основному школу закінчували у віці 12-14 років. Навчальний рік тривав близько 120 днів, розпочинався у вересні-жовтні й закінчувався у квітні-травні. Часті хвороби дітей, негоди, відсутність учителя

надовго переривали навчальний процес. Але для більшого заохочення відвідувати такі навчальні заклади вчителям дозволялося у святкові та вихідні дні влаштовувати вечірні читання у школі для учнів та їх батьків. Такі читання супроводжувалися співами, які проходили під керівництвом приходського священика [107, с. 241]. Рівень викладання у цих навчальних закладах цілком залежав від особи вчителя, його особистих якостей, знань та релігійності. Для вчителя церковнопарафіяльної школи було достатньо вміти читати тексти церковнослов'янською та російською мовами, писати й рахувати [247, с. 95-96].

Мережа шкіл грамоти швидко розширювалася. Про це свідчать наступні факти які подани у таблиці [68, с. 19; 86, с. 56; 290, арк. 87; 296, арк. 6, 74, 101-102; 293, арк. 15,119,139].

Таблиця 2.2

**Порівняльна таблиця заснованих шкіл грамоти на прикладі
Таврійської губернії**

повіт	1887	1888	1897	1898	1904
Бердянський	-	-	10	14	19
Мелітопольський	2	4	28	32	86
Дніпровський	-	-	22	35	47

Отже, тенденція на збільшення мережі та кількості шкіл грамоти мала позитивну лінію, хоча вона проіснувала недовго.

Наступною сходинкою в отриманні елементарної освіти були церковноприходські школи, які досягли найбільшого розквіту в період правління Олександра II (1881-1894 рр.). Після затвердження ним «Правил для церковноприходських шкіл» (13 червня 1884 р.) у кожній єпархії було створено училищні ради та їх відділення у повітах, організовано шкільний нагляд. Документ також визначав посадові обов'язки учасників навчально-виховного процесу, термін навчання та його зміст.

Характерною рисою церковноприходських шкіл була подібність змісту навчальних програм до програм земських шкіл. Заняття починалися з 8-9 години ранку. Після загальної молитви учні йшли на уроки, кожний з яких тривав 50 хвилин. Як правило, першими у шкільному розкладі стояли уроки з Закону Божого, російської мови, арифметики або чистописання. Праця та церковний спів викладалися в кінці навчального дня. Станом на 1898 р. в Херсонській губернії церковний спів викладався в 63-х навчальних закладах, а в 49-ти – влаштовані церковні хори [128, с. 36].

Освоєння змісту Закону Божого як навчального предмета здійснювалося на основі матеріалів, вміщених у підручнику, укладеному П. Смирновим, де основна увага зверталася на вивчення молитов, догматів православної релігії, церковних обрядів та богослужіння. Зміст релігійного навчання доповнювався вивченням церковнослов'янської грамоти. Цей навчальний предмет викладався за підручниками К. Ільїнського та М. Грушевського, Євангелієм старослов'янською мовою, Псалтирем та Часословом і спрямовував на формування у дітей переконання у необхідності знання церковної мови як засобу спілкування з Богом та розуміння змісту богослужіння.

Основними підручниками з інших предметів були «Буквар» (Добровольський); «Книга для читання й письмових робіт» (Попов); «Сонечко», «Батьківщина» (Родонежський); «Методика та задачник з математики» (Гольдберг) тощо [90, с.214].

Аналіз діяльності церковно-приходських шкіл дозволяє стверджувати, що здійснення релігійного виховання дітей було важливою, але не єдиною їхньою функцією. Свідченням прагнення духовенства до здійснення просвіти серед населення є той факт, що в кінці XIX – на початку XX століття практично при кожній церковноприходській школі було створено бібліотеки, фонди яких містили не лише літературу релігійно-морального і

церковно-історичного характеру, але й історико-біографічні, природничо-географічні, медичні видання.

У Таврійській губернії таких шкіл було відкрито у 1888 р. – 44; у 1898 р. – 133; у 1904 р. – 188; у 1911 р. – 479; у 1913 р. – 277 [68, с. 19; 86, с. 56; 290, арк. 87; 296, арк. 6, 74, 101-102; 293, арк. 15, 119, 139]. В останньому році зниження кількості шкіл пов'язано з тим, що по всій Російській імперії почали своє існування земські школи, не виключенням став і Південь України.

З появою земств церковні школи почали втрачати свої привілеї. Але царський уряд не лише продовжував виділяти кошти з казни на утримання цих шкіл (близько 70% бюджетних засобів складала витрати на народну освіту), але й рекомендував земствам надавати субсидії школам церковного відомства. У свою чергу земства, використовуючи будь-яку можливість для розповсюдження освіти серед населення, надавали матеріальну допомогу існуючим церковним школам та школам грамоти. Як вказує у своєму дослідженні «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.» Л. Рябовол, «церковнопарафіяльні школи були задумані як контрудар по земським, але вони не змогли принизити їх освітнього значення, а тим більше знищити, оскільки земські школи були спрямовані на те, щоб забезпечити дітям загальні, а не однобічні знання, в той час, як церковні були конфесійними і обмеженими в обсязі знань». Школи духовного відомства не тільки не вплинули на зміст, форми і методи навчання в земських школах, а й самі зазнали їх позитивного впливу, хоч основні завдання шкіл церковного відомства збереглись незмінними до остаточної ліквідації у 1918 р. [236, с. 68].

Земські школи являли собою новий всестановий тип шкіл для отримання початкової освіти широкими верствами населення [72, с. 51-52]. Зростання потягу народу до освіти, значні матеріальні вкладення земств і сільських

товариств у шкільне будівництво забезпечило швидкий розвиток зазначених навчальних закладів.

На початку ХХст. на території Південної України найбільше земських шкіл нараховувалося у Бердянському повіті – 231 земські школи; в Мелітопольському – 214; в Дніпровському – 151. [186, с. 16; 132, с. 10]. Також збільшувалася кількість учнів в зазначених закладах, якщо у 1896 р. в Херсонській губернії було 24562 дітей, що відвідували земські школи, то у 1902 р. – 45075 [132, с. 99]; У Катеринославській губернії у 1896 р. було 300 шкіл та 14221 учнів, а у 1902 р. 452 навчальні заклади з 21346 учнями [148, с. 222]. Отже, в ході аналізу виявлено, що кількість земських шкіл з роками збільшувалася, а з ним і відвідування учнями цей навчальний заклад.

Протягом тривалого часу в земських школах використовували підручники, створені провідними вітчизняними методистами: «Рідне слово», «Дитячий світ» (К. Ушинський); «Наш друг», «Малятко» (М. Корф); «Книга для початкового навчання» (В. Водовозов); «Абетка й уроки читання» (М. Бунаков); «Перші два роки навчання російського правопису» (Ф. Пуцикович); «Російський підручник для читання» (Л. Толстой) тощо [25, с. 45; 71, с. 73-74].

Міцні знання учнів земських шкіл, що навчалися за цими підручниками, неодноразово відзначали екзаменатори. Зазначена навчальна література була основою розумового розвитку учнів, формуванням їх круговиду, засобом отримання знань з географії, історії, природничих наук. Навчання за цими підручниками у сільській школі не носило релігійного характеру, як цього хотіли уряд й духовенство. Цією ознакою земська школа вигідно відрізнялася від церковнопарафіяльної. При земських школах організовувалися народні читання які проводилися вечорами та у святкові дні з присутніми чоловіками і жінками у вільний час від господарства. Станом на 1902 р. в Херсонській губернії їх було 65% від загальної кількості (у 1900 р. – 46%). Мережу земських шкіл з народними читаннями подано у таблиці [128, с. 32; 129, с. 51; 130, с. 34].

Порівняльна таблиця кількості земських шкіл з народними читаннями в Херсонській губернії.

Повіти	Кількість шкіл з народними читаннями		
	1898 р	1900 р.	1902 р.
Александрійський	43	63	68
Ананьєвський	7	14	20
Єлисаветградський	95	73	73
Одеський	19	32	63
Тираспольський	3	10	20
Херсонський	9	10	58
Всього	176	202	302

Таке збільшення кількості шкіл, в яких проводилися народні читання свідчать про те, що в останній час всіма повітовими земствами було звернено увагу на цю галузь шкільної справи, організовувалися комісії, які утворювалися в південних губерніях для перевірки проходження та стану народних читань[261, с. 56].

У 1897 р. Міністерством освіти було затверджено «Зразкові програми предметів», що викладалися у початкових народних училищах. У програмах було більш докладно розроблено зміст елементарного навчання, окреслювався мінімальний обсяг знань, який повинні засвоїти учні. Кожна з програм супроводжувалася пояснювальною запискою з детальним розподілом предметів протягом кожного року навчання.

Аналіз зазначених вище документів дозволяє стверджувати, відсутність у їх змісті якихось, навіть незначних, змін в рекомендаціях щодо організації навчального процесу. Було збережено усталену практику заучування дітьми напам'ять великої частини навчального матеріалу, механічне

запам'ятовування, списування великих уривків книжкових текстів, нехтування прийомами розвитку логічного мислення тощо. З цих причин навчальні програми піддавалися нищівній критиці з боку демократично налаштованих учителів та прогресивних громадських й освітніх діячів.

Вагомою складовою вітчизняної початкової освіти були навчальні заклади національно-конфесійного спрямування, що функціонували на території Півдня України.

Єврейська початкова освіта була представлена хедерами, єшивами, талмуд-торами, розподіл яких на місцях компактного проживання єврейських спільнот був нерівномірним. Так, на кінець XIX ст. на території Херсонської губернії діяло 8 хедерів і 1 єшива. У цих школах навчали релігійних обрядів, молитов, заповідей, читанню та тлумаченню Біблії [118, с. 10; 133, с. 15]. Головним недоліком хедерів було те, що дітей не навчали писати, обмежуючи освіту вивченням молитов. Лише наприкінці XIX століття, коли вони отримали статус приватних єврейських релігійних шкіл, зміст навчального курсу хедерів розширився,

Порівняльний аналіз змісту навчальних програм російських та єврейських початкових училищ виявив подібність навчально-освітнього процесу приходських училищ та єврейських училищ 1-го розряду. У них викладались, крім єврейських предметів, ще й російська мова, арифметика, а в деяких – історія, географія, природознавство, малювання, чистописання, співи, гімнастика, рукоділля [268, с. 205].

Після закінчення талмуд-торів, що були, за своєю суттю, вищими початковими училищами, діти отримували можливість вступити до першого класу гімназії або в повітові училища. Разом з тим, існували й такі талмуд-тори, при яких функціонували підготовчі класи, де об'єм програм був ширшим, завдяки введенню німецької мови та географії. Такі заклади функціонували в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді тощо [101, с. 81; 115, с. 82]. У Таврійській губернії, наприклад, перші Талмуд-тори з'явилися у

60-х роках XIX ст. у Бердянську (1860 р.) та Олександрівську (1862 р.). Згодом школа такого типу була відкрита у Великому Токмаку (1885 р.), Гуляй-Полі (1895 р.), Мелітополі (1896 р.) тощо. Станом на 1897 р. учнів шкільного віку серед євреїв було: в Бердянському повіті – 496; в Мелітопольському повіті – 1050; в Дніпровському повіті – 574 [86, с. 38]. Зазначені навчальні заклади суттєво вплинули на розвиток вітчизняної системи освіти досліджуваного періоду.

Окремою ланкою в системі початкової освіти Півдня України були німецькі й менонітські навчальні заклади, що характеризувалися специфічними рисами організації навчального процесу та швидкими темпами розповсюдження. Так, якщо на початку заселення південноукраїнських територій переселенцями з Німеччини (1830 р.) існувало 92 школи, то на час передачі шкіл з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ і Духовного відомства у відомство Міністерства народної освіти (1881 р.) їх нараховувалося: у Херсонській губернії – 102, у Катеринославській – 84, у Таврійській – 145 шкіл [107, с. 166]. А вже у 1902 р. у Таврійській губернії працювало 165 німецьких церковнопарафіяльних училищ і 20 шкіл грамоти змішаного типу. За даними Загальноросійського імперського шкільного перепису 1911 р. у Херсонській губернії налічувалось 134 школи, у яких навчалося 4887 хлопчиків і 4439 дівчаток; Катеринославській – 199 шкіл з загальною чисельністю 4401 учня чоловічої та 3955 жіночої статі; Таврійській – 283 школи, яку відвідували 5418 хлопчика і 4642 дівчинки [91, с. 64-68].

За засобами утримання школи німецьких переселенців поділялися на церковнопарафіяльні, міністерські, земські училища, школи грамоти, приватні та громадські; за віросповіданням – лютеранські й менонітські. Однак, незважаючи на такий розподіл, усі вони діяли на єдиних засадах збереження власної самобутності, національної й релігійної спрямованості, протидії асиміляційним процесам.

У цілому рівень письменності німецьких та менонітських переселенців був найвищим не лише на Півдні України, а й в усій Російській імперії.

Основними особливостями освітнього процесу німецьких шкіл були:

- чітко виражена релігійна спрямованість навчання;
- обов'язкове спільне навчання дітей обох статей у віці від 7 до 14 років з метою підготовки до свідомої конфірмації;
- тривалість навчального року з 1 вересня по 1 (15) травня з п'ятиденним робочим тижнем та суботніми й недільними проповідями та уроками вивчення Біблії;
- навчання німецькою мовою (російська вивчалася у початкових училищах менонітів та німців як необов'язкова і лише з кінця XIX ст. вона стала основною мовою навчання);
- повна підпорядкованість навчальних закладів духовенству та громаді [202, с. 149].

Така система організації навчання гарантувала практично всім дітям початкову освіту.

Порівняльний аналіз змісту навчання у російських початкових училищах та аналогічних навчальних закладах німецьких й менонітських переселенців дозволяє стверджувати наявність ширшого, ніж у вітчизняних навчальних закладах, кола знань, обов'язкових для засвоєння учнями етно-конфесійних шкіл.

У початковій школі німецькі діти не лише вчилися читати, писати, рахувати, засвоювали догмати віри, вчили напам'ять Катехізис, тексти Святого Писання та молитов, а й отримували відомості з географії та історії Росії, засвоювали особливості використання глобусу й ландшафтної карти, поповнювали свої знання на екскурсіях природничого спрямування, а в деяких початкових школах ще й оволодівали певним ремеслом.

Однак, незважаючи на широке коло знань, що давалися в училищах німецьких переселенців, німецька початкова школа залишалася закритим для

місцевого населення, виключно приходським церковним навчальним закладом, у якому завідування та контроль за діяльністю викладачів було покладено на приходське духовенство та консисторію кожного віросповідання.

Такою ж відносною ізольованістю характеризувалися навчальні заклади гуттерів, які заснували свої колонії (Гуттераль та Іоганестра) на Півдні України у 40-х рр. XIX століття [11, с. 122].

У 1845 р. у Гуттералі відкрилась школа, яка викликала значний інтерес серед гуттерійців. Її протягом дня відвідували не тільки діти з оточення гуттерів, а й самі дорослі. Пізніше у цьому ж приміщенні було відкрито вечірню школу, яка протягом 25 років надавала дорослим можливість отримати початкову освіту.

Наближаючись до менонітів за своїми релігійними поглядами та життєвим устроєм, гуттери поклали в основу навчання принципи, запозичені у менонітської школи переселенців, реформованої Й. Корнісом. Шкільна освіта була обов'язкова для усіх гуттерійських дітей, якими опікувалась церква. Однак навчальні заклади гуттерів обмежувались передачею елементарних знань: читанням, письмом, рахунком і релігією. Здатність читати і писати була обов'язковою релігійною необхідністю. Разом з тим, навчання читати й писати, робити нескладні математичні розрахунки було економічною необхідністю й диктувалося суто прагматичними цілями: купівля сировини, продаж готових виробів у ремісничій та сільськогосподарській галузях передбачала знання основ арифметики та елементарну грамотність. Однак основною рисою гуттерської початкової школи була релігійна спрямованість.

У змісті навчання велику роль відігравали проповіді, біблейські історії, молитви. Головним у релігійному навчанні було заучування напам'ять катехезисів. У формі запитань і відповідей діти вивчали основні положення, що лежали в основі релігійної свідомості. Навчальною книгою гуттерійських

шкіл служив переклад швейцарської Біблії, що з'явилась у 1536 р. і яку часто називають Фрошоуерською Біблією [267, с. 45].

Упродовж усієї історії свого існування як менонітські, так і гуттерські навчальні заклади функціонували під пильною увагою громади, зберігаючи самотність та активно опираючись асиміляційним процесам.

Певною своєрідністю характеризуються навчальні заклади греків, що склали значну частину населення на Півдні України. Так, за переписом населення 1897 р. їх кількість у Катеринославській губернії складала 48740 осіб, у Таврійській – 18048, у Херсонській – 8297. Рівень писемності грецького населення на Півдні України становив приблизно 30% [56, с. 203].

Свою власну національну систему освіти на південноукраїнських територіях греки почали розбудовувати ще на початку XIX ст.: у 1810 р. у м. Маріуполі Катеринославської губернії було відкрито приватне грецьке училище, а в 1820 р. там само - міське грецьке парафіяльне училище [47, с. 132-134].

Успішно функціонуючи протягом досліджуваного періоду, обидва навчальні заклади виконували завдання забезпечення якісної початкової освіти молоді, підготовки учнів до вступу в повітові училища. Тому до змісту навчання входило новогрецьке читання і письмо, арифметика, російська мова, відомості з історії, географії. До 1875 р. предмети викладались грецькою мовою.

Освітні потреби грецької спільноти на Півдні України у другій половині XIX століття задовольнялися за рахунок земств. Грецькі колоністи з ентузіазмом підтримували діяльність повітових земств, пов'язану з відкриттям народних училищ, їхні громади виділяли кошти на будівництво приміщень, придбання навчальних посібників, меблів тощо. Швидко усвідомивши різницю між церковнопарафіальною школою старого типу і перевагами нової, прогресивної земської школи, колоністи активно сприяли її розвитку й поширенню. Про це свідчать архівні джерела, у яких

зазначається, що в 1873 р. на території Маріупольського повіту Катеринославської губернії в грецьких поселеннях діяли 32 земські школи, а в 1914 р. їх чисельність зросла до 64 [8, с. 9].

Окрім вищезгаданих навчальних закладів, греки отримували початкову освіту в місцевих (російських) земських училищах, навчальних закладах церковного підпорядкування (духовних училищах, приватних парафіяльних училищах і школах грамоти), зразкових училищах Міністерства народної освіти. Головним завданням цих навчальних закладів стало залучення переселенців до місцевої духовної й матеріальної культури, її розвиток і збагачення, що мало сприятливо позначитися на розвитку освіти на Півдні України в цілому.

Певну роль у формуванні етнічного поля Півдня України відігравали болгарські переселенці, які належали до православного віросповідання. Їхня початкова освіта була представлена навчальними закладами трьох типів: громадськими, земськими та парафіяльними школами. Однак, на відміну від вітчизняних церковнопарафіяльних шкіл, які отримали у початковій ланці царської Росії найбільшого розповсюдження, аналогічні навчальні заклади болгар були нечисленними, мало поширеними, й діяли не постійно. Так, в архівних матеріалах зустрічаються незначні відомості про створення або функціонування подібних шкіл, зокрема йдеться про відкриття церковнопарафіяльної школи в м. Задунаєвці Одеського навчального округу (1859 р.), яку відвідували більше 70 дітей [55, с. 32].

Станом на 1872 р. найбільше учнів – болгар навчалось у приватних та громадських школах - 23,4%, у міністерських однокласних – 6,2%, у церковноприходських – 4,3%, у міських однокласних та приходських – по 0,2%. У навчальних закладах вищого типу болгар складали 3,3 %, у сільських міністерських двокласних та міських - по 0,1% [116, с. 82].

До 1874 р. у болгарських селах переважали громадські школи. Так, у 1867 р. у Бердянському болгарському окрузі (Таврійська губернія)

нараховувалося 14 громадських шкіл, а в 1872 р. – 16, у болгарських селах Мелітопольського повіту працювало 2 такі школи [186, с. 68].

Після надання земствам права створювати навчальні заклади (1870 р.), земська школа почала займати в болгарських переселенців домінуюче положення, оскільки земства брали на себе обов'язки щодо забезпечення цих закладів освіти вчителями та навчальними посібниками.

Станом на 1875-1876 навчальний рік на територіях компактного проживання болгар на Півдні України діяло 23 земських училища. Ними опікувалися земство сільська громада, до сфери обов'язків яких входило забезпечення навчальних закладів методичною літературою, виділення коштів на заробітну плату вчителям, ремонт шкільних приміщень, опалення тощо [134, с. 115].

Навчання у болгарських земських школах, що з-поміж переселенців Півдня України користувалися найбільшою популярністю, здійснювалося на засадах, закладених російською земською школою.

Як і в більшості навчальних закладів Півдня України, значною проблемою у болгар була нестача кваліфікованих педагогічних кадрів, відсутність достатнього фінансування, брак підручників національною мовою [6, с. 12]. Русифікаторська політика царизму призвела до того, що у болгарських школах усіх типів навчання проводилось російською мовою, болгарська мова практично не вивчалась.

Однак, як засвідчує порівнювально-історичний аналіз рівня грамотності населення Півдня України, зазначені проблеми не вплинули суттєво на рівень грамотності болгарського населення. Станом на 1904 р., наприклад, рівень писемності болгарського населення регіону складав: 50% серед чоловіків та 18 % серед жінок [239, с. 62]. Продовжуючи цю думку зазначимо, що хоча за цим рівнем болгари дещо відставали від німців, євреїв та деяких інших національних меншин, однак рівень грамотності болгарського населення був значно вищим, ніж у Російській імперії в цілому.

Із заснуванням на територіях Півдня України чеської колонії Чехоград, (1863 р.) система вітчизняної початкової освіти збагатилась ще одним типом національних шкіл – чеськими.

Архівні матеріали містять відомості про те, що з 1872 р. в чеському поселенні функціонувала початкова школа, яка з 1910 р. отримала статус двокласної з терміном навчання три роки, а з 1914 р. стала чотирьохкласною з п'ятирічним навчанням [177, с. 172; 296, арк. 14]. Зміст навчання в ній обмежувався вивченням чеської та російської мов, математики й Закону Божого.

Відомості про інші чеські школи носять уривчастий характер, що не дає можливості визначити їх місце в освітньому просторі Півдня України остаточно.

Освітня діяльність чеських переселенців на Півдні України могла б розвиватися і надалі, але події 1917 р., громадянська війна, тотальна русифікація зруйнували не тільки усталене культурно – освітнє життя чеських мешканців регіону, а й економічне.

Протягом досліджуваного періоду на Півдні України діяли школи і інших національностей (вірменські, караїмські, польські, молдавські тощо). Однак кількість таких навчальних закладів була незначною, тому вони не справляли помітний вплив на розвиток народної освіти в регіоні. Відомості про зазначені навчальні заклади, як правило, часткові, не систематизовані, або взагалі відсутні у статистичних звітах. Ця обставина не дала можливості розглянути докладно питання діяльності національних шкіл зазначених вище етноконфесійних груп, що населяли Південь України протягом досліджуваного періоду.

Таким чином, освітній простір Півдня України формувався під впливом соціально-економічних й культурно-етнічних чинників, тому навчальні заклади початкової ланки освіти були різними за змістом та термінами навчання.

Змістовий аспект навчання у початкових школах різної відомчої, конфесійної та національної підпорядкованості представлено у наступній таблиці [35, с. 276; 36, с. 48; 55 с. 39; 70, с. 55; 80, с. 115; 302, арк. 6;304, арк. 94].

Таблиця 2.4.

**Порівняльна характеристика закладів початкової освіти Півдня
України (друга половина XIX – початок XX ст.)**

Тип школи	Національна конфесійна, або підвідомча приналежність,	Термін навчання	Зміст навчання
<i>Державні світські та духовні навчальні заклади</i>			
Школи грамоти	Св. Синод	1-2 роки	Закон Божий, російська мова та читання, арифметика, чистописання.
Однокласні церковно-приходські школи		3 роки	Закон Божий (короткий катехізис) і священна історія, читання за книжками цивільного й церковного друку, церковний спів, перші чотири арифметичні дії, письмо.
Земські школи	Земства як органи місцевого самоврядування	2-3 роки	Закон Божий, російська мова й читання, історія та географія Росії, арифметика, природознавство.
Однокласні училища	Міністерство освіти	3 роки	Закон Божий, церковно-слов'янська грамота, російська мова (граматика), пись-

			мо, читання, арифметика, співи.
Двокласні училища		5 років	Закон Божий, російська гра-матика, історія та географія Росії, арифметика, основи геометрії та креслення, відомості з природознавства.
<i>Німецькі навчальні заклади (менонітські й лютеранські)</i>			
Сільські (церковні школи) менонітів	Приватні особи, Міністерство державного майна, з 1881 р. – Міністерство освіти	4-8 років	Основи менонітського віровчення, Катехісис, арифметика, читання, письмо, географія Росії, біблейська та церковна історія, німецька мова, з кінця XIX ст. – російська мова, основи певного ремесла.
Лютеранські школи гра-моти змішаного типу	Приватні особи, Міністерство державного майна, з 1881 р. – Міністерство освіти	3 роки	Закон Божий, російська та рідна мови, чистописання, співи, арифметика.
<i>Єврейські навчальні заклади</i>			
Хедери	Приватне підпорядкування, з 1881 р. – Міністерство освіти		Основи релігії, навчання молитов, читання і тлумачення священних книг.

Єшиви			Читання та письмо російською мовою, арифметика, історія, географія, природознавство, малювання, гімнастика, рукоділля.
Талмуд-тори			Російська та німецька мови, математика, історія та географія,
<i>Болгарські навчальні заклади</i>			
Громадські та земські школи	Земства як органи місцевого самоврядування		Закон Божий, російська мова й читання, історія та географія Росії, арифметика, природо-знавство.
<i>Грецькі навчальні заклади</i>			
Парафіяльні училища	Приватні особи		Новорецька та російська мови, історія, географія, основи арифметики.
Земські школи	Земства як органи місцевого самоврядування	2-3 роки	Закон Божий, новогрецька й російська мова, читання, історія та географія Росії, арифметика, природознав-ство.
<i>Чеські навчальні заклади</i>			
Чеські земські школи	Земства як органи місцевого самоврядування	3 роки	Закон Божий, новогрецька й російська мова, читання, історія та географія Росії, арифметика, природознав-ство.
Гуттерійські сільські	Міністерство державного	4-8 років	Основи арифметики, читан-ня, письмо, географія

(церковні школи)	майна, з 1881 р. – Міністерство освіти		Росії, Закон Божий, Катехізис, німецька, біблійська, церков-на історія, з кінця XIX ст. російська мова.
------------------	---	--	---

Як видно з таблиці, найбільш широким змістом освіти й терміном навчання характеризувалися німецькі й менонітські навчальні заклади. Ця особливість пов'язана з тим фактом, що німецька система освіти не була настільки складною, як вітчизняна, й не містила у собі такої кількості різноманітних навчальних закладів початкової та загальної освіти, тому їх училища були навчальними закладами, що одночасно виконували функції як елементарної, так і середньої освіти.

Однак, незважаючи на очевидні відмінності у змісті й термінах навчання, програми національних шкіл Півдня України мали спільну мету з загальноосвітніми школами країни: надавати елементарну освіту та забезпечувати релігійне виховання, крім того, важливим елементом навчального процесу було вивчення рідної мови учнями. Школа у багатьох національностей розглядалася як один з основних важелів виховання молодого покоління в релігійному дусі.

Зміст початкової освіти диктувався релігійними постулатами (протестантськими, менонітськими, гуттерівськими, православними), які в кожній етно-конфесійній групі були своїми.

Враховуючи економічну користь, що отримувала царська Росія від діяльності іноземних переселенців, уряд поблажливо ставився до проблеми задоволення ними своїх духовних потреб. Так, відповідно до «Положення про початкові народні училища» (1874 р.) для дітей розкольників, євреїв, лютеран, католиків відвідування уроків Закону Божого в училищах було не обов'язковим [254, с. 72-73]. Окремі розпорядження Міністерством народної

освіти (1911 р.) визначали порядок навчання Закону Божого дітей старообрядців і сектантів: у середніх і нижчих навчальних закладах, за винятком шкіл духовного та військового відомств, дозволялося викладати Закон Божий відповідно до їх віровчення, за умови, якщо воно не суперечить державному ладу, кримінальному законодавству чи суспільному порядку й моралі. Заняття дозволялося проводити для невеликих груп учнів в одному з навчальних закладів, по можливості, у звичайні навчальні години, узгодивши уроки із законовчителем. Передбачалося, що програма і підручники повинні бути затверджені Міністерством народної освіти [12, с. 16-17].

Однак, на початку ХХ ст. політика царського уряду у сфері освіти, зокрема національної, різко змінюється. «Правила про початкові училища для іногородців», затверджені у 1906 р. спрямовувалися на «розповсюдження російської мови в їх середовищі іногородців, зближення з російським народом на ґрунті любові до спільної вітчизни». Цим документом Міністерство народної освіти намагалося уніфікувати всю систему початкової освіти іноземних переселенців і прагнуло перетворити конфесійні навчальні заклади на училища, підпорядковані уряду.

Ті самі дії спрямовувалися правлячими колами проти української початкової школи. У 1908 р. було ухвалено рішення про дозвіл викладання навчальних предметів рідною мовою для шкіл усіх національностей, крім української, оскільки «есть только один русский народ и один русский язык» [15, с. 4-9].

Маючи на меті асимілювати національні меншини з російськими громадянами, царський уряд проводив русифікаторську політику по відношенню до основних національностей Півдня України (українців, татар, німців, греків, євреїв), активно залучав дітей усіх національностей до загальноосвітньої школи, неухильно дотримувалися позицій великодержавно-релігійного виховання.

Ці ж риси яскраво проявлялися і в організації та здійсненні єпархіальної, гімназійної та прогімназійної освіти, яка була наступною, після початкової, ланкою в системі освіти царської Росії.

Єпархіальні жіночі училища почали відкриватися на території Півдня України у 1868 р. з метою надання відповідної освіти дочкам осіб духовного звання. Характерними ознаками навчальних закладів був їх напівзакритий характер та низька плата за навчання. Зрозуміло, що духовенство активно сприяло організації та діяльності зазначених училищ та утримувало їх.

Прогімназія являла собою навчальний заклад, що займав проміжне становище між початковою школою та гімназією. Прогімназії виникли на базі губернських та повітових училищ, що існували на Півдні України з 1857 р. Такі навчальні заклади створювалися в основному для дівчат усіх станів з метою надання їм відповідної освіти. Жіночі училища були відкритими закладами і, відповідно до «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» (1860 р.), поділялися на училища першого розряду, які наближалися до курсу гімназій (6 р. навчання), й училища другого розряду, що повторювали курс повітових училищ (3 р. навчання).

У 1870 р. училища першого розряду були офіційно визнані як самостійні гімназії, училища другого розряду - прогімназії [6, с. 46].

Гімназія являла собою навчальний заклад, що давав середню загальну освіту й виконував функцію підготовки до вступу в університет. На початку XIX ст. гімназія стає основним типом станової освіти.

На Півдні України перша гімназія виникла у Херсоні ще у 1738 р. й була навчальним закладом для іноземців. Проіснувавши незначний час, ця гімназія припинила свою діяльність у 90-х рр. XVIII століття [92, с. 23].

Початок систематичної гімназійної освіти в Південноукраїнському регіоні датують першою чвертю XIX ст., коли навчальні заклади такого типу почали відкриватися в губернських містах: Одесі (чоловіча гімназія (1804 р.),

комерційна гімназія (1814 р.); Херсоні (чоловіча гімназія (1815 р.), губерньська гімназія (1815 р.); Рішельєвський ліцей з гімназійними класами (1815 р.)).

Вагомі соціально-економічні й громадсько-культурні чинники обумовили широке розповсюдження гімназійної освіти у 60-х рр. XIX століття. Упродовж 1862-1868 рр. на території Півдня України відкрилося багато гімназій, серед яких чільне місце займали: Друга Херсонська, Друга Одеська, Перша Олександрівська чоловіча гімназія у Миколаєві, Ананьєвська, Єлісоветградська, Бердянська, Катеринославська, Маріупольська; стає самостійним навчальним закладом Одеська Рішельєвська гімназія [2, с. 133].

Проте мережа жіночих гімназій формувалася стихійно. Причиною такого становища була відсутність державного фінансування. Жіночі навчальні заклади утримувалися за рахунок плати за навчання, незначної урядової фінансової допомоги, коштів, що надходили від органів місцевого самоврядування, громадських організацій та приватних пожертвувань. Так, у 1868 р. в Одесі відкрилася загальноосвітня жіноча гімназія, яка приймала на навчання мешканок Новоросійського краю. Навчальний заклад називався Маріїнським на честь дружини царя, яка опікувалася гімназією та вносила значні матеріальні пожертви на її утримання [119, с. 67-72].

Зазначені навчальні заклади у своїй діяльності керувалися «Статутом гімназій і прогімназій» 1864 р. та «Статутом гімназій» 1870 р., відповідно до яких вводилося три типи гімназій: класичні, реальні та напівкласичні [151, с. 42; 310, с. 147]. У 1870-1871 рр. цей розподіл було затверджено «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» та новим «Статутом гімназій та прогімназій», в якому чітко розрізнялися два напрями гімназійної освіти - класичний (гуманітарний, формальний) та реальний (природничий, матеріальний) [43, с. 14].

Окрім такого «змістового» розподілу зазначених навчальних закладів, існував ще й розподіл у підпорядкуванні. Так, існувало три типи середніх загальноосвітніх жіночих гімназій: Маріїнські, міністерські й приватні.

Станом на 1913 р. в Одеському навчальному окрузі налічувалося 43 чоловічі класичні гімназії, в яких навчалося 13620 учнів, а в 1914 р. – 46, з кількістю 14643 учня (див. додаток Г) [198, с. 136]. Поступово класична гімназія стала офіційно визнаним державним типом середньої школи. У змісті освіти, яку надавав цей навчальний заклад, значно посилювався класицизм як засіб боротьби з вільнодумством та суспільною активністю молоді, чинник ізоляції її від політичного й суспільного життя. Основними рисами класичної гімназії були наступні:

- семирічний, а з 1872 р. – восьмирічний термін навчання;
- переважання навчальних предметів гуманітарного спрямування (Закон Божий, російська мова, церковна історія, грецька мова, латинська мова, логіка, математика, іноземні мови (здебільшого німецька та французька);
- суворе дотримання інструкцій класними керівниками й учителями, що передбачали поєднання навчальних та виховних функцій;
- здійснення морально-виховного впливу через щоденні молитви, читання й пояснення заповідями Євангелія, відвідування церковних богослужінь, урочисті акти, святкові доповіді та літературно-музичні вечори;
- надання випускникам права вступати у вищі навчальні заклади.

У гімназіях було введено єдині державні навчальні плани та програми. (див. додаток Д) [294, арк. 5; 16, с. 87; 2, с. 134]. Порівняльний аналіз навчальних планів різних класичних гімназій дає право стверджувати, що перелік навчальних предметів, які вивчалися в них, був різним. Так, природнича історія не викладалася в Другій Одеській гімназії, правознавство – в Рішельєвській та Миколаєвській. Англійську й італійську мову вивчали лише в Рішельєвській гімназії, а грецьку – в Другій Одеській та Херсонській [199, с. 4-10]. Не всі предмети учнями засвоювалися стовідсотково, найбільш

успішними за вивченням були предмети такі як космографія, законодавства, філософська пропедевтика та Закон Божий, найуспішнішими були – російська, німецька, латинська мови, математика (див. додаток Е) [78, с. 41; 81, с. 75; 198, с. 132]. Таким чином, учні намагалися здебільшого отримати знання з більш нових дисциплін курсу.

Відрізнявся і зміст навчальних предметів, що викладалися у чоловічих та жіночих навчальних закладах. Так, загальноосвітні предмети в жіночій середній школі вивчалися у меншому обсязі, ніж у чоловічій; курс алгебри та геометрії був більш стислий, курс тригонометрії був відсутній взагалі, не викладались також грецька мова й логіка [248, с. 65]. Така обмеженість змісту середньої освіти формально зачиняла перед жінками двері до вищих навчальних закладів.

Однак зазначені вище відмінності у навчальних планах ніяк не змінювали основного призначення гімназій – зміцнення основ класицизму у вихованні й освіті молоді. Як зазначав у своїй промові М. Пірогов «Лицей (Рішельєвський), как и все другие учреждения (гимназии) назанчены для воспитания, образования и просвещения нации.... . Настало время, когда мы все ясно сознаем, что главною порукою за будущее благосостояние нашего общества, и мало того, - главною его основою, - должно служить воспитание и образование наших детей и, даже отчасти, перевоспитание нас самих» [212, с. 6].

Реальна гімназія значно відрізнялася від класичної за метою та змістом освіти. Оскільки метою таких навчальних закладів була підготовка до практичної діяльності в суспільстві, у змісті навчання переважали фізико-математичні дисципліни, нові мови (див. додаток Є) [375, арк. 76; 151, с. 47]. Випускники реальних гімназій отримували право вступати до вищих спеціальних училищ.

Статутом 1871 р. за активного сприяння графа Д. Толстого реальні гімназії Півдня України, як і усієї Російської імперії, було перетворено у

реальні училища. Після введення в дію зазначеного нормативного документу реальні училища було засновано у шести містах України, з них – у трьох південноукраїнських: Миколаєві (1873 р.), Одесі та Херсоні (1876 р.).

Значною подією у розвитку реальної середньої освіти було відкриття Мелітопольського училища (1874 р.) [69, с. 26]. Будівлю навчального закладу було зведено на кошти земства з використанням державних грошей та благодійних пожертв.

Училище містило у собі головне, сільськогосподарське відділення та допоміжний клас загального відділення. Після його закінчення випускники отримували можливість вступати до спеціальних навчальних закладів.

У класах сільськогосподарського відділення, поруч з загальноосвітніми предметами, вивчали технологію, хімію, основи сільського господарства, будівничого мистецтва, рахівництва. У 1888 р. це відділення було реорганізоване у підготовчий клас. Архівні матеріали свідчать про те, що у 1899-1900 н.р. в 1-му та 2 – му класах нараховувалося 54 учнів. Заняття з такою кількістю дітей проводити було дуже важко і дирекції доводилося відмовляти у прийомі до училища. Для того, щоб покращити становище, директором та Педагогічною радою було подано клопотання на відкриття паралельних відділень при цих класах, які існували за рахунок підвищення плати за навчання від 34 до 40 крб. на рік за кожного учня [338, арк. 3].

Навчальний заклад мав значну навально-матеріальну базу: дві бібліотеки – фундаментальну й учнівську; кабінет природознавства з колекціями мінералів, муляжами птахів, гербаріями; фізичний кабінет, обладнаний необхідними приладами.

Гордістю учнівського й педагогічного колективу була метеорологічна станція, де з 1883 р. здійснювалися постійні спостереження за погодою.

За навчання в училищі молоді люди сплачували 30-40 карбованців на рік. Завдяки активній допомозі «Спілки взаємодопомоги бідним учням Мелітопольського реального училища» діти з бідних сімей звільнялися від

плати. Ця допомога розповсюджувалася і на Мелітопольську жіночу гімназію, яка діяла у місті з 1785 року. Матеріальні кошти спілки складали щорічні членські внески, одноразові пожертви, що надходили як оплата за проведені викладачами публічні лекції, влаштовані учнями спектаклі, музичні та літературні вечори.

Архівні матеріали містять відомості про медичний нагляд над учнями й викладачами. Його здійснював головний лікар земської лікарні (1903-1907 рр.) Андрій Корвацький [334, арк. 3, 8].

Училище мало власну церкву, що в 1876 р. була освячена на честь Святих Кирила і Мефодія.

Поступово реальні училища стають вагомою ланкою середньої загальної освіти, в яких навчаються діти за різним віросповіданням та станом (див. додаток Ж) [375, арк.76]. У кінці XIX ст. такі навчальні заклади було відкрито в Катеринославі та Єлисаветграді [166, с. 271].

Разом із тим загальна середня освіта царської Росії була представлена не лише зазначеними вище навчальними закладами. Певну роль у її розвитку відіграли ліцеї, що займали проміжне становище між класичними гімназіями та університетами, тому поєднували у собі риси загальноосвітньої та вищої школи. Однак, у зв'язку з тим, що ліцеї надавали не лише загальну освіту, але й готували державних чиновників для різних відомств (тобто були професійними навчальними закладами), їх діяльність буде розглянуто у п.п.2.2.

Представники численних національних меншин Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. мали можливість отримати загальну середню освіту як у державних, так і в суто національних навчальних закладах, створених на територіях компактного проживання спільнот [161, с. 80-82]. Так, представники єврейської спільноти отримували загальну освіту в училищах першого та другого розряду, в котрих вивчали, крім загальних дисциплін, ще й спеціальні: французьку мову, бухгалтерію, комерційну справу; в державних

гімназіях та приватних єврейських училищах. Цей факт засвідчують архівні документи, у яких зазначається, що в 1881 р. в Катеринославській губернії євреї склали 27- 32 % від загальної кількості учнів гімназій та становили 38 – 41% учнівського складу реальних училищ. Отже, В одеському навчальному окрузі в усіх середніх неєврейських навчальних закладах навчалося євреїв: у 1863 р. – 12%, 1885 р. – 30%, а у 1886 р. – 32% [275, с. 100].

Схожі навчальні заклади було створено і грецькими спільнотами. П'ятого листопада 1872 р. в Одесі було відкрито грецьке жіноче училище. Програма навчання в них передбачала вивчення таких предметів, як: грецьку, російську, французьку, німецьку мови, чистописання, арифметика, рукоділля, гри на фортепіано. [106, с. 74]. Другого липня 1874 р. цей навчальний заклад було перейменовано на Єлінське Родоканакієвське дівоче училище з двома основними класами (клас «А» і клас «Б»), трьома підготовчими класами та дитячим садком [52, с. 122].

Болгари, які відносно швидко піддалися асиміляційним процесам, отримали можливість навчати дітей у державних загальноосвітніх закладах. Так, у південнослов'янському пансіоні Т. Мінкова, який протягом 1865-1878 рр. успішно функціонував при Миколаївській чоловічій гімназії, було виділено два місця для осіб болгарської національності [207, с. 207].

Більше можливостей отримати середню освіту для представників болгарської спільноти з'явилося після відкриття у середині 70- х років ХІХ ст. чоловічих, а пізніше й жіночих гімназій на територіях усіх південноукраїнських губерній.

Як зазначено вище, середні навчальні заклади забезпечували загальноосвітню підготовку учнів і виконували функції підготовки до вступу у вищі й спеціалізовані (професійні) навчальні заклади, діяльність яких на Півдні України буде розглянуто в наступному параграфі.

2.2. Особливості професійної освіти Півдня України досліджуваного періоду

Реформа 1861 р. стимулювала розвиток ринкових відносин. Зрозуміло, що за умов стрімкого соціально-економічного розвитку держави початкова та загальна освіта була нездатна вирішити завдання економічного розвитку. Особливо гостро проблема підготовки фахівців постала на Півдні України, що характеризувався стрімким розвитком різноманітних напрямків промислового та сільськогосподарського виробництва.

Разом із тим, розвиток виробничих сил, що сприяв залученню жінок у суспільне виробництво, зміни у суспільному устрої, модернізація в освіті викликали гостру потребу в освічених кадрах жіночої статі. Виникла необхідність створення мережі спеціальних навчальних закладів різних профілів і рівнів для жінок, що обумовила відкриття жіночих спеціальних училищ, які дозволяли одержати спеціальність фельдшера, акушерка, учителя, бухгалтера, секретаря тощо. Перед жінками часто стояло питання вибору напрямків своєї майбутньої діяльності.

На Півдні України жіночі професійні навчальні заклади з'явилися у 70-х роках XIX століття. У своєму дослідженні В. Добровольська виділяє такі напрямки освіти для жінок, як:

- гуманітарний (вчительські семінарії, церковно-вчительські школи, двокласні вчительські школи, педагогічні класи і курси при жіночих парафіяльних училищах);
- медичний (фельдшерські, акушерсько-фельдшерські, зуболікарські школи);
- комерційний (торговельні класи, комерційні училища і курси комерційних знань);
- сільськогосподарський (сільськогосподарські училища й курси при гімназіях);

- мистецький (музичні школи, класи і курси, школи малювання тощо) [63, с. 42].

Зазначені вище напрями професійної жіночої освіти, характеризують тенденції розвитку професійної освіти на Півдні України досліджуваного періоду в цілому. Тому доречним є їх аналіз у межах нашого дослідження. Разом із тим, на нашу думку доцільним є виділення ще одного напрямку професійної освіти – духовного. Такий розгляд зазначеного напрямку обумовлений тією вагомою роллю, яку відігравала релігія в житті суспільства та діяльністю осіб духовного звання, що мали спеціальну професійну підготовку в окремих типах навчальних закладів

Професійні середні навчальні заклади (державні й приватні) підпорядковувалися різним установам: Міністерству торгівлі і промисловості, Міністерству внутрішніх справ, Духовному відомству, Міністерству народної освіти. Останнє мало ширші повноваження: воно створювало умови для здобуття різних фахових звань, сприяло поширенню навчально-методичної літератури тощо.

У 1886 р. Міністерством народної освіти було розроблено проект загального нормативного плану розвитку промислової освіти в Російській імперії. У ньому значна увага надавалось економічній освіті майбутніх працівників торгово-фінансових і промислових установ, які швидко поширювалися на території Південної України [4, с. 47]. З огляду на зазначене вище, комерційний напрям освіти став одним з найбільш популярних серед молоді. Ним опікувався Департамент торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів, який і здійснював загальне керівництво комерційними навчальними закладами [66, с. 59].

У другій половині XIX – початку XX ст. доступними для всіх верств суспільства були чотири типи комерційних навчальних закладів:

- торговельні класи;
- початкові комерційні школи (нижчий тип);

- курси комерційних знань;
- комерційні училища (середній тип) [17, с. 65].

Виконуючи, в основному, одні і ті ж функції, зазначені навчальні заклади мали певні відмінності у термінах навчання та його змісті. Ці відмінності стають очевидними при розгляді таблиці 2.3. [4, с. 155; 77, с. 54; 137, с. 149; 147, с. 113; 221, с. 147-158].

Таблиця 2.5.

**Порівняльна характеристика змісту освіти
в різних типах комерційних навчальних закладів
(друга половина XIX ст.)**

<i>Назва типу навчального закладу та його статус</i>			
Торговельні класи	Початкові комерційні школи (нижчий тип)	Курси комерційних знань	Комерційні училища (середній тип)
<i>Зміст навчання</i>			
Закон Божий, російська мова, комерційна арифметика та комерційне рахівництво, бухгалтерія, кореспонденція, фахові предмети місцевого значення.	Закон Божий, російська мова, рахівництво, основи цвільного і торгового права, комерційне числення, елементарні відомості з алгебри, початки геометрії,	Закон Божий, російська мова, іноземна мова, математика, законодавство, політична економія, економічна географія, історія торгівлі, бухгалтерія, стенографія, фізика, хімія,	Закон Божий, російська мова і література, німецька і французька мови, історія, географія, математика, природнича історія, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія (теорія і практика),

	історія Росії, кореспонденція, товарознавство,	товарознавство, комерційна -	комерційна кореспонденція
	правопис.	кореспонденція, малювання, крес лення.	російською та іноземними мовами, політична економія, законодавство (переважно торгове і промислове), хімія, товарознавство і технологія (з лабораторними дослідами з хімії і товарознавства), комерційна географія, каліграфія, малювання і гімнастика, факультативні предмети за окрему плату (стенографія, музика, танці, співи).
Термін навчання			
2 роки	3 роки	3 роки	6 років

<i>Права випускників</i>			
Права випускників закладів найнижчого 3-го розряду	Права випускників закладів 2-го розряду.	Права випускників закладів 2-го розряду	Права випускників закладів 1-го розряду

Зміст таблиці дає можливість стверджувати, що, незважаючи на пріоритетність у змісті комерційної освіти спеціальних навчальних дисциплін, передбачену «Положенням про комерційну освіту», на практиці в училищах акценти робилися саме на загальноосвітній підготовці.

Навчальний рік у більшості комерційних училищ тривав з 20 серпня по 1 червня. Прийом абітурієнтів до училищ здійснювався в кінці навчального року, а за умови наявності вільних місць – протягом року.

У комерційних училищах зберігалася традиція, характерна для всіх середніх шкіл, – перевідні іспити, що дозволяли з'ясувати рівень підготовки майбутніх фахівців, виявити прогалини у знаннях і намітити заходи щодо їх ліквідації. Учні перших двох класів іспити не склали, у третьому класі екзамінувалися з російської мови, арифметики (усно та письмово), зоології (усно); четвертому – з природознавства та історії. У старших класах кількість іспитів зростає: німецька, французька мови, малювання, природознавство, російська мова, історія, геометрія. У зв'язку із наявністю серед учнів осіб іудейського віросповідання іспит із Закону Божого проводився окремо для православних, окремо – для іудеїв.

Учні, що навчалися на «відмінно», отримували після закінчення училища звання кандидата комерції, деякі з них за гарні оцінки і поведінку нагороджувалися золотими і срібними медалями.

На початку ХХ ст. Міністерство фінансів розробило орієнтовний навчальний план восьмикласного комерційного училища. Порівняльний

аналіз зазначених вище навчальних планів дав підстави стверджувати, що комерційні училища за змістом навчання були новим типом насамперед загальноосвітньої, а вже потім професійної школи. Це підтверджує незначна кількість годин, що призначалася для вивчення спеціальних дисциплін (комерційної географії, товарознавства, комерційної кореспонденції, бухгалтерії, комерційної арифметики) – 18 годин з 233. Перше місце за кількістю навчальних годин займали мови, друге – математичні дисципліни, третє – суспільні дисципліни, останнє – комерційні. Безумовно, такий розподіл навчального часу за предметами викладання не міг позитивно позначитися на якості професійної підготовки випускників училищ.

Комерційні заклади були чоловічими, жіночими, змішаними, приватними та державними. Найбільш відомими комерційними навчальними закладами Півдня України в досліджуваний період були приватні училища С. Степанової у Катеринославі, Є. Бухтєєвої в Одесі, Л. Даниловської у Миколаєві, училище при Єлісаветградському товаристві поширення комерційної освіти та Мелітопольське державне училище [4, с. 114].

Однак головним центром комерційної освіти залишалася Одеса, що характеризувалася діяльністю аналогічних навчальних закладів ще на початку XIX ст. Протягом другої половини XIX ст. виникли нові чинники розвитку зазначеного напрямку освіти. Так, у 1851 р. Одеське купецтво на загальних зборах прийняло ухвалу про відкриття в Одесі на свої кошти вищого спеціального комерційного училища для надання комерційної освіти дітям осіб торгового стану. Передбачалося, що діяльність нового навчального закладу з підготовки фахівців даної галузі позитивно вплине на розвиток промисловості й торгівлі Новоросійського краю та Бессарабії [102, с. 11].

Проект нового навчального закладу було надіслано попечителю Одеського навчального округу М. Пирогову, який позитивно поставився до ініціативи купецтва. Таким чином, у 1862 р. було відкрите Одеське громадське чотирикласне училище, яке готувало освічених прикажчиків,

конторників, бухгалтерів та комерційних агентів [314, арк. 21]. У 1892 році було схвалено програму з практичних занять слюсарного та столярного ремесла. в Одеському реальному училищі. Вона включала в себе практичні заняття зі столярного та слюсарного ремесла для 1-их, 2-их, 3-их класів – по 24 години на тиждень [321, арк. 3, 4, 10-10зв].

Подальший історичний період характеризувався виникненням нових та реформуванням існуючих закладів комерційної освіти. Так, в Одесі у 1887 р. відкрилося приватне комерційне училище Х.Гохмана [110, с. 17], у 1893 р. Г. Файг реорганізував своє реальне училище в комерційне.

Ці та згадувані вище приватні навчальні заклади здійснювали підготовку комерсантів за власними навчальними планами й програмами, зміст яких часом значно відрізнявся від державних.

У кінці XIX ст. в освітньому просторі Півдня України почали активно поширюватися комерційні навчальні заклади змішаного типу (навчалися молоді люди обох статей). Так, у м.Олександрівськ Катеринославської губернії працювало восьмирічне комерційне училище ім.С. Вітте, відкрите міським громадським управлінням на базі торгової школи [256,с. 143]. Директором новоствореного навчального закладу став інспектор Катеринославського комерційного училища І. Акінфієв, головою попечительської ради – міський голова Ф. Мовчановський [65, с. 169].

Училище приймало на навчання дітей віком 10-12 років із середньою загальною освітою. Плата за навчання коливалася від 75 до 125 крб. за рік, що було значною сумою, тому вчитися могли тільки діти заможних батьків. Разом із тим значні кошти, що йшли на розвиток училища, навчальний заклад отримував з міської казни.

Дівчат почали приймати на навчання лише на другий рік існування школи – у 1906-1907 навчальному році за дозволом Міністерства торгівлі й промисловості, яке усвідомило ефективність застосування жіночої праці у галузі комерції [64, с. 23]. Таким чином, залучення значних приватних і

громадських коштів для фінансової підтримки комерційних шкіл сприяло тому, що відбувався швидкий розвиток мережі цих навчальних закладів.

З метою загальної уніфікації основних вимог до діяльності комерційних училищ у квітні 1896 р. було затверджено «Положення про комерційні навчальні заклади» [66, с. 35]. Після введення в дію зазначеного Положення комерційна освіта стала приваблювати не лише перспективами її здобуття, але й якісними результатами навчально-виховного процесу. Встановивши чотири основні типи комерційних навчальних закладів, зазначений вище документ надав їм повну свободу у визначенні свого устрою, розробці навчальних планів, програм, виборі підручників. Тобто, в основу діяльності зазначених навчальних закладів були покладені принципи, діаметрально протилежні тим, які практикувалися в системі Міністерства народної освіти. Навчально-виховний процес у кожному комерційному навчальному закладі здійснювався за власним статутом, розробленим на основі загального Положення з урахуванням місцевих умов.

Періодом бурхливого розвитку закладів комерційної освіти був початок ХХ ст. Цей факт засвідчують архівні матеріали, у яких зазначається, що у 1902 р. на Півдні України нараховувалося 10 училищ, а вже у 1910 р. – 31 (у Катеринославській губернії – 10, Таврійській – 5, Херсонській – 16) [363, арк. 31].

За станом на 1903 р. в Одесі було п'ять комерційних училищ: громадське училище імені Миколи І, приватні навчальні заклади Х. Гохмана та Г. Файга, жіночі училища Є. Бухтєєвої та О. Полікарпової – Козленко; дві торгові школи (школа товариства взаємодопомоги прикажчиків та єврейська громадська комерційна школа; приватні курси рахівників П. Мандена [238, с. 95]. У Катеринославі у 1909 р. працювало два жіночі і два чоловічі комерційні училища та одна торгова школа [69, с. 55-58].

Лідерство Херсонської губернії у контексті розвитку комерційної освіти можна пояснити наявністю торговельно-економічних центрів, якими були

Одеса, Херсон і Миколаїв; великою кількістю єврейського населення, яке скористалося дозволом здобувати комерційну освіту без обмежень.

Єврейська спільнота активно сприяла становленню нової комерційної ланки освіти, тому значна частина комерційних училищ виникла саме в межах єврейської осілости.

Перші єврейські комерційні школи було відкрито в Одесі та Миколаєві ще в 1826 р. У зазначених навчальних закладах викладалися традиційні для єврейської середньої освіти навчальні предмети (іврит, талмуд), а також загальноосвітні (російська, німецька та французька мови, фізика, математика, риторика, історія, географія, цивільне право) [61, с. 121; 278, с. 31].

За ініціативи єврейського громадського діяча Ш. Швабахера у 1894 р. було організоване ремісниче училище для чоловіків при Одеському товаристві «Труд», що сприяло розвитку ремісницької освіти на Півдні України у др. пол. XIX – поч.. XX ст. Навчальний заклад утримувався за рахунок коробкових зборів, членських внесків, виручки від продажу виготовленої в училищі продукції, різного роду пожертвувань. Спочатку було відкрито столярне та слюсарське відділення, пізніше – ливарне, інструментальне та електротехнічне відділення [275, с. 92]. На базі названого закладу почало своє існування і чотириласне жіноче ремісницьке училище, до якого приймалися діти від 13 до 14 років, з пристойною освітою та підготовкою до рукоділля. У перших трьох класах викладали загальноосвітні навчальні предмети. У четвертому – тільки ремесло, креслення та малювання [327, арк. 106]. Ремісничий курс мав такі відділення: дамсько-швацьке ремесло; білошвейне ремесло (через освоєння вишивання гладдю). Слід зауважити, що для кожної учениці обов'язково було лише одне ремесло (див. додаток 3) [327, арк. 107].

Власний комерційний навчальний заклад мали й греки, відкритий ще у 1817 р. в Одесі за участю генерал-губернатора Новоросійського краю А. Ланжерона та знатних греків [238, с. 33]. При навчальному закладі було

організовано дитячий садок; три підготовчі класи; сім вищих класів, з них у перших в п'ятьох викладалися загальноосвітні предмети і деякі комерційні, в двох останніх - спеціальні комерційні. Курс наук включав у перших п'яти класах – Закон Божий, грецьку, російську та французьку мови, арифметику (загальну та комерційну), геометрію, алгебру, історію, географію (фізичну та політичну), природничі науки, начальну фізику, хімію з практичними заняттями, чистописання, креслення, спів та гімнастику. Серед навчальних предметів, що викладалися у спеціальних комерційних класах, крім зазначених, мали місце грецька, німецька та французька мови з викладанням літератури, комерційна арифметика, механіка, товароведення, статистика, політична економіка, елементарні поняття про торговельне та громадське право, бухгалтерія, комерція, комерційна кореспонденція.(див. додаток II) [334, арк. 30 зв, 42 зв].

Вагоме місце серед комерційних навчальних закладів посідали німецькі та менонітські училища. Враховуючи клопотання німецьких поселенців щодо створення таких навчальних закладів, уряд дав на це дозвіл за умови, що до них будуть прийматися на навчання діти інших національностей. Ця вимога неухильно виконувалася, зокрема, керівництвом єврейського комерційного училища Г. Файга в Одесі, оскільки воно надавало можливість отримати комерційну освіту всім бажаючим, незважаючи на стан та віросповідання. Училище працювало за програмою реальних училищ, виняток становило вивчення французької та німецької мов, що викладалися значно ширше, ніж в реальних училищах [327, арк. 38-39].

Однак, аналіз архівних матеріалів дозволив зробити висновок про те, що зазначена вимога виконувалася навчальними закладами не завжди. Так, засноване менонітами у 1907 р. комерційне училище в колонії Гальбштадт Бердянського повіту Таврійської губернії, незважаючи на те, що в статуті навчального закладу (1909 р.) оголошувалось про прийом дітей різних віросповідань, намагалось зберігати конфесійний напрямок навчання, що передбачало відносну ізоляваність навчальних закладів. У 1909-1910

навчальному році в числі 79 дітей, що проходили професійну підготовку в училищі, була 1 особа єврейської національності, 1 католик, 1 православний, решта – меноніти та лютерани [200, с. 44].

Цей навчальний заклад був восьмикласним, програма передбачала вивчення Закону Божого, російської та німецької мови, французької або англійської мови, історії, фізики, географії, математики, природничої історії, комерційної арифметики, бухгалтерії (теоретичної та практичної), комерційної кореспонденції російською і німецькою мовами, політичної економіки, законодавства, хімії, товарознавства, російської комерційної географії, малювання, креслення й гімнастики.

З метою ефективного здійснення навчального процесу й досягнення високих освітніх результатів у Гальбштадтському комерційному училищі були створені всі належні умови: працювали бібліотеки (фундаментальна та учнівська), існував фізичний кабінет і лабораторія для практичних занять із хімії, товарознавства [136, с. 69]. Міцна матеріально-технічна база училища давало можливість учням здобути ґрунтовну економічну освіту. Випускники могли ефективно застосовувати її на практиці, а саме: у банках, різних торгових конторах, на великих промислових підприємствах.

Для німецьких жінок також відкривалися спеціальні навчальні заклади. У жіночому комерційному училищі, заснованому Південноросійським німецьким товариством у 1908 р., навчання тривало вісім років. Програма професійної підготовки передбачала, крім загальних предметів (російська, німецька, французька мови, історія, географія, математика, природознавство, фізика, хімія) і спеціальні (комерційна бухгалтерія і кореспонденція російською та іноземною мовами, політична економіка, торгівельне і промислове документознавство, комерційна географія, чистописання, малювання, рукоділля, стенографія, описання машин, танці) [93, с. 170].

До навчального закладу приймалися особи жіночої статі всіх станів і віросповідань, але перевага при вступі надавалась дітям членів товариства [213, с. 266].

З часом аналогічні навчальні заклади було відкрито у колонії німців – католиків Ландау Херсонській губернії (1907 р.) та у колонії німців – лютеранів Ейгенфельд Таврійської губернії (1913 р.) [203, с. 56; 186, с. 35].

Комерційні знання німці отримували і в інших навчальних закладах, в яких існували спеціальні відділення. Так, в Одесі при німецькому реальному училищі Св. Павла, реорганізованому у 1858 р. німецькою лютеранською общиною, було відкрито спеціальне відділення. Вступити до нього можна було виключно особам чоловічої статі віком від 13 років після закінчення трьохрічного реального курсу [224, с. 41]. У названому відділенні були окремі класи для майбутніх ремісників і купців, які оволодівали основами професіоналізму протягом трьох років.

Майбутні купці вивчали, крім вищезгаданих мов, італійську й навчалися вести комерційну кореспонденцію всіма мовами, що вивчалися. Серед інших навчальних предметів значна увага приділялася комерційній арифметиці, географії, історії, комерції, бухгалтерії, природознавчій історії, фізиці, каліграфії, стенографії, малюванню, кресленню та співам [214, с. 242].

У 1868 р. зазначене вище відділення було реорганізоване в прогімназію, а потім переведене на положення шестикласної реальної школи загальнодержавного значення. Крім надання загальної освіти, училище готувало до вступу до середніх та технічних навчальних закладів.

Представники інших етно-конфесійних груп отримували комерційну освіту в державних навчальних закладах. Поруч з ними успішно функціонували комерційні курси з терміном навчання від кількох місяців до одного року. Програмою курсів було передбачено надання вузько спрямованих знань з окремих спеціальних предметів.

Архівні матеріали містять відомості про діяльність комерційних курсів рахівництва Г. Нарусбека у Катеринославі, бухгалтерських курсів В. Макуріна, Херсонських курсів бухгалтерії та рахівництва [225, с. 12; 307, арк. 3].

На початку 70-х рр. XIX століття, коли земські управи з метою удосконалення сільськогосподарського виробництва почали запроваджувати агрономічні установи та склади, постала гостра потреба у фахівцях агрономічного профілю, що у свою чергу обумовило розвиток сільськогосподарської освіти.

У своїй діяльності навчальні заклади сільськогосподарського спрямування керувалися «Положенням і штатами землеробського училища», виданим Міністерством народної освіти у 1878 р. [260, с. 139]. А у 1883 р. було прийнято нове «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи», у відповідності до якого встановлювались такі типи шкіл:

- школи з курсом середніх навчальних закладів;
- нижчі школи першого та другого розрядів;
- школи, що вели підготовку спеціалістів з окремих галузей сільського господарства;
- четверті відділення при початкових школах [44, с. 191].

У 1874 р. в Херсоні було відкрито одне з перших на Півдні України, сільськогосподарське училище нижчого розряду з чотирирічним терміном навчання, метою якого була підготовка агрономів і зоотехніків. Щорічний випуск складав 20 осіб [262, с. 26].

У 1882 р. навчальний заклад зазнав суттєвих змін було введено повний семирічний курс теоретичного та практичного навчання, саме училище було прирівняне до середніх сільськогосподарських навчальних закладів.

Обсяг необхідних для засвоєння знань був незначним і містив у собі елементарні відомості з фізики, хімії, механіки, арифметики, лінійного креслення; найпростіші поняття про обчислення; загальні відомості за спеціальністю. За методикою викладання Херсонське училище нагадувало собою початкову школу, де основним методом навчання був репродуктивний, а матеріал подавався у якомога доступнішій формі.

25 травня 1882 р. у відповідності до наказу Державної Ради «Про зміни в системі підготовки сільськогосподарських кадрів середньої ланки» (1875 р.) Міністерство народної освіти передало училище до відомства Міністерства державного майна, де навчальний заклад було підпорядковано Департаменту землеробства і сільської промисловості [220, с. 103].

Протягом досить короткого проміжку часу навчальний заклад став значним просвітницьким центром. Про це свідчать наступні факти. Починаючи з 1891 р. при училищі систематично проводились курси народних учителів для ознайомлення з різними галузями народного господарства. Так, з 15 червня по 15 липня 1899 р. при закладі відкрилися курси плodівництва, городництва для народних учителів, крім цього проводилися практичні заняття з курсу шовківництва, бджільництва та загальні відомості з сільського господарства. (див. додаток I) [325, арк. 63, 64-64зв,89].

Училище мало дослідницьку ділянку, яку у 1910 р. було реорганізовано в Херсонську дослідницьку станцію, де розробляли проблеми сухого землеробства.

Кількість учнів, що здобували освіту в училищі, постійно зростала; якщо у 1911 р. їх було 119, то у 1916 р. – вже 187, а у 1917 р. – 237 [221, с. 191].

Значну роль у розвитку сільськогосподарської освіти відіграли відкриті відділенням Російського товариства садівництва Одеської школи садівництва та городництва II розряду (1886 р.) та Ямчитської нижчої школи I розряду міста Кривий Ріг (1889 р.), у створенні останньої вирішальну роль відіграло земство. Ця школа мала на меті поширення серед населення, переважно шляхом практичних занять, знань про сільське господарство, деякі ремесла та найпростіші технічні засоби виробництва. Учні, які за результатами навчання успішно склали іспит на знання повного курсу школи, повинні були відпрацювати один рік у будь – якому господарстві губернії за винагороду, розмір якої у кожному конкретному випадку визначався окремо

за угодою, укладеною між керівництвом навчального закладу та господарем виробництва. Проходження такої «стажитеської» практики було обов'язковою умовою отримання атестату професійної школи встановленого зразка [184, с. 29].

У 1890 р. було відкрито Ольгінську сільськогосподарську школу в с.Мігія Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. У 1909 р. за ініціативи й активного сприяння земства у цьому ж повіті (с.Велика Виска) почала функціонувати практична школа пасічництва [146, с. 278].

Вагоме місце в системі середньої освіти сільськогосподарського спрямування відігравали німецькі навчальні заклади. Першим таким навчальним закладом на Півдні України була відкрита Й. Корнісом практична школа, яка припинила своє існування у 1848 р.

Аналогічний навчальний заклад було відкрито лютеранським пастором Я. Штахом у с. Ейгенфельд Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Створене у 1906 р. як нижче землеробське училище у 1914 р. воно було реформовано у сільськогосподарський середній навчальний заклад з двома основними та одним підготовчим класом [134, с. 67; 126, с. 24].

Кількість осіб, що навчалися в училищі у різні роки, була різною. У перший рік існування навчального закладу до нього вступило 80 учнів, на 1 січня 1913 р. їх було 118, а у 1915 р. в училищі працювало 9 вчителів і навчалось 87 учнів. За релігійною приналежністю у 1915 р. учні розподілялися наступним чином: православні – 34; лютерани – 57; католики – 1; меноніти – 4. З цих даних можна зробити висновок, що училище фактично не зберігало суворої конфесійності та приймало дітей різної релігійної та національної приналежності [98, с. 153].

Крім вищезгаданих навчальних закладів майже по всій території Півдня України у 60-х – 70-х рр. XIX ст. почали відкриватися спеціальні заклади освіти ремісничого спрямування. Технічні училища, в яких навчалися підлітки 12-14 років, випускали підмайстрів. Ремісничі школи

готували кваліфікованих робітників різних спеціальностей: ковалів, токарів, слюсарів, ливарників тощо.

Діяльність професійно-технічних навчальних закладів регламентувалася «Основними положеннями про промислові училища», прийнятими у 1888 р. Зазначені навчальні заклади працювали за власними статусами в індивідуальному порядку, за навчальними планами і програмами, що затверджувалися кожним училищем. Їхня діяльність підпорядковувалася відділу промислових училищ Міністерства народної освіти.

Відома діяльність Катеринославського ремісничого училища при літейно-гарматному заводі, Маріупольського нижчого механіко-технологічного училища, Горлівського гірничого училища, Слов'янського нижчого гірничозаводського училища, Херсонського ремісничого училища тощо. Мешканці Єлисаветградського повіту могли отримати освіту в місцевому ремісничо-грамотному училищі [156, с. 112-115].

Катеринославське ремісниче училище було засноване ще у 1815 р., однак у 1881 р., коли Катеринослав став повітовим містом, у ньому почали виникати міські училища з різним терміном навчання. У 90-ті роки ХІХ століття ремісничі класи почали відкриватися при багатьох навчальних закладах міста. Ці класи не переслідували широких професійно-навчальних цілей. Їх діяльність була спрямована на те, щоб дати можливість отримувати додатковий заробіток для випускників [147, с. 107; 328, арк.3].

Як засвідчують архівні матеріали, навчання в ремісничих класах було досить ґрунтовним та тривало чотири роки. У якості випускових робіт учні представляли власноруч виготовлені вироби, за якими оцінювалися ступінь умінь та новичок з обраного ремесла. Так, учень, що опановував столярне ремесло, повинен був протягом навчального року виготовити один письмовий чи обідній стіл, три круглих столики, одну буфетку й одну книжкову шафу, певну кількість віконниць та ставень. Учні, що готувалися за ковальським і слюсарним ремеслом, повинні були виготовити прилад для

зуболікарського верстата, ваги, замки, ножі для розколювання цукру.

У Миколаєві першою ремісничою школою стала портова, заснована у 1863 році. У зазначеному навчальному закладі здійснювалася підготовка робітничих кадрів для Адміралтейства, комерційного порту, біржі, а також для флоту всього регіону [119, с. 98].

У 1867 році було засновано Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище. Навчальний заклад було створено за ініціативи та активного сприяння викладача Єлисаветградського кавалерійського училища М. Федоровського й дружин офіцерів училища О. Резанової та О. Некрасової. В училищі від часу його створення працювало 12 учителів, навчалось 180 учнів. У зазначеному навчальному закладі навчали столярному, різьбярському, токарному, шорному, чоботарському, палітурному ремеслу; та вивчали білошвейну справу, дамську моду, гаптування. Учні старших класів додатково вивчали шовківництво та бджільництво [156, с. 115].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати наявність в училищі міцної матеріально-технічної бази. Так, для організації більш якісної підготовки майбутніх фахівців при навчальному закладі було закладено сад «Альгамба», в якому у вільний від занять час учні оволодівали вміннями й навичками садівництва, займаючись посадкою дерев, доглядом за ними, щепленнями тощо [110, с. 61-62].

З 1905 року в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі було відкрито п'ятирічне відділення для хлопчиків. Випускники навчального закладу отримували право викладати в початкових училищах. Аналіз діяльності зазначеного навчального закладу дозволяє стверджувати, що це було одне з кращих ремісничих училищ не лише в Україні, але й на території усїєї Російської імперії [121, с. 34-42].

У 1883 році в Олександрівському повіті Таврійської губернії Д. Гнединим (одним з визначних теоретиків та практиків шкільної справи на Півдні України) було відкрито ремісниче училище для підготовки «кустарів–

виробників сільськогосподарських знарядь для малих та середніх господарств». Попечителем училища став професор М. Каришев, а функції попечителя з навчальної частини виконував М. Корф, який і брав безпосередню участь у написанні статуту училищ [356, арк. 10].

Суттєву роль у створенні навчального закладу відіграло Товариство поліпшення народної праці в пам'ять Царя-Визволителя Олександра II. Товариство мало на меті створити мережу навчальних закладів з підготовки молоді до традиційних для регіону видів ремісничої діяльності.

Гнединське ремісне училище було центральним на Півдні України, в якому було три «теоретичні» класи та один «практичний». Основним його завданням була не лише підготовка «нижчих» механіків, які володіють вміннями й навичками виготовлення та ремонту сільськогосподарської техніки, але й надання знань для роботи на посаді вчителя в нижчих ремісничих школах та допоміжних ремісничих класах при народній школі. У 1887 р. відбувся перший випуск цього училища в кількості 13 осіб [113 с. 222]. А з 15 червня по 26 серпня 1899 р. відбулися сільськогосподарські курси при названому закладі [325, арк.. 62].

У 1883 році в Ногайську Бердянського повіту було відкрито земське ремісниче училище, де учні оволодівали основами ковальсько – слюсарного, столярно – бондарно – колісного та малярного виробництва [77, с. 88].

Схожий за профілем середній навчальний заклад (семикласне механіко-технічне училище) було відкрито у 1900 р. в м. Олександрівськ [341, арк. 6]. У цьому закладі вивчали загальні предмети та за фахом, а саме, графічні знання, механіку, механічне виробництво, інженерію та рахівництво. Вивчення математики відбувалося за класами, арифметика читалася у 1-му та 2 –му класах; алгебра та геометрія – у 3-му, 4-му та 5-му класах; тригонометрія – у 6-му та загальне повторення набутих знань проводилося у 7-му класі (див. додаток І) [354, арк. 47].

Ремісничі класи та відділення відкривалися й функціонували на підставі спеціальних правил, викладених у міністерському циркулярі попечителю Одеського навчального округу, в якому наголошувалося, що установа, яка порушувала клопотання про відкриття названих класів, повинна була аргументувати необхідність їх організації у тому чи іншому місті, дати аналіз місцевої кустарної, фабричної та заводської промисловості, вказати, у фахівцях яких спрямувань відчувалася потреба [221, с. 69]. У таких навчальних закладах, зазвичай, навчалися хлопці, але вже у 1906 р. було дозволено приймати дівчат для спільного навчання в підготовчі 1-й та 2-й класи Олександрівського комерційного училища Таврійської губернії [362, арк. 6]. Іспити в цьому навчальному закладі починали складати з 1-го року навчання. (див. додаток Й) [362, арк. 7].

Активну участь у створенні професійних навчальних закладів відігравали повітові земства. За їх сприяння в Херсонському повіті у 1880 р. почали функціонувати ремісничі класи при Ново–Дмитрівській та Калужській школах, у 1884 р. – при Архангельській школі. У Херсонській губернії у 1889 р. при Ольвіопольському двокласному училищі було відкрито ремісниче відділення, а у 1894 р. в повіті навчання основам ремесел здійснювалося ще й у Новокраснівському земському училищі. У Таврійській губернії ремісничі відділення відкривалися при Альошинському 4-х класному училищі Дніпровського повіту, в якому викладали столярно-токарську колесну справу; при Каховському єврейському однокласному училищі Дніпровського повіту – столярство та ковальство і при Бердянському приходському училищі та Бердянському загальноосвітній талмуд-торі – столярно-токарську справу [330, арк. 34].

У м. Павлівка Херсонській губернії в 1905 р. Тираспольська управа відкрила ремісничо–навчальну майстерню. За архівними даними, у 1911 р. в ній навчалось 53 учні. У майстерні навчали правилам експлуатації

землеробських знарядь та машин, закладали основи теслярської, столярської, ковальської та слюсарської майстерності.

1914 р. відзначився відкриттям школи соломоплетіння в с. Оситняжці Олександрівського повіту, трьох нових ремісничих відділень в с. Бандурівці та с. Боковому. У 1915 р. засновниця одеських приватних жіночих вечірніх курсів для дорослих К. Мякенко відкрила при зазначеному закладі шляпно-швацьке та взуттєве ремісниче відділення. За архівними матеріалами, на цих відділеннях навчалось 75 учениць, а вже наступного року налічувалося - 130, пізніше на останнє відділення приймали і чоловіків [334, арк. 3-4]. У багатьох навчальних закладах на занятті з праці учні навчалися обробці дерева та металу, плетінню кошків.

Діти євреїв мали можливість отримувати професійну освіту і в звичайних навчальних закладах, в яких відкривалися професійні класи. Так, на початку ХХ століття в Олександрівському повіті Таврійської губернії при Талмуд – Торі було відкрито ремісничий клас, в якому учні за бажанням отримували професію чоботаря, закрійника, цирульника.

Поряд з ремісничими училищами для чоловіків активно розвивалися єврейські жіночі професійні заклади, однак спеціалізація у них для жінок залишалася вузькою і спрямовувалась, в основному, на задоволення швацьких потреб населення. У 1890 р. в межах Херсонської губернії було зафіксовано 58 приватних єврейських училищ, у тому числі 31 чоловіче, 21 жіноче, 6 – для дітей обох статей.

У 1905-1907 рр. в Одесі було створено нижчі жіночі професійні школи єврейських благодійних і просвітницьких товариств. Зазначені навчальні заклади мали подібні один до одного статуту, навчальні плани і програми, й здійснювали підготовку грамотних майстринь дамсько-кравецького цеху, а також давали загальну освіту в обсязі програм початкових єврейських училищ [389, арк. 16]. У 1909 р. в Одесі діяли 16 приватно - громадських єврейських шкіл та училищ, де навчалися 1896 учнів [267, с. 248].

Викладання у єврейських професійних школах здійснювалося російською мовою. У загальноосвітніх відділеннях заняття з рукоділля та загальних навчальних дисципліни тривали 3-5 години щоденно, у фахових відділеннях 7-10 годин.

Ще одним відомим єврейським жіночим освітнім закладом була приватна професійна жіноча школа, відкрита у 1909 р. на території Сімферопольського повіту Таврійської губернії. Зазначена школа складалася з двох відділень – початкового і професійного. Щороку 207 учениць оволодівали в стінах навчального закладу модно – кравецьким, швацьким ремеслам і вивчали шиття білою і кольоровою гладдю [309, арк. 52-53].

Одночасно із зазначеним вище навчальним закладом в м.Олександрівськ Таврійській губернії почало діяти єврейське професійне приватне жіноче училище М Геккер. 82 дівчини-учениці навчального закладу оволодівали швацьким мистецтвом під керівництвом наставниць М. Соколовської, Ф. Черновської та М. Гершман [113, с. 118]. Станом на 1910 р. у Мелітополі Таврійській губернії існувало 2 приватних чоловічих і 2 – жіночих училищ єврейської спільноти. Окрім цього у 1916 р. в цьому ж місті було відкрито нижче приватне мішане училище для дітей євреїв - біженців та 3 – для дорослих євреїв - біженців [337, арк. 2].

Завдяки майстерній діяльності своїх колишніх учениць, високій якості підготовки на початку ХХ століття користувалося популярністю Одеське громадське жіноче єврейське професійне училище. Висока фахова підготовка досягалася в ньому за рахунок ґрунтовного викладання базових навчальних дисциплін: загального рукоділля, модно-кравецького, капелюшного й квіткового ремесла [65, с. 174].

Архівні матеріали свідчать про те, що у 1900, 1902, 1906 рр. вийшли постанови та правила про дозвіл учителькам рукоділля в жіночих закладах викладати цей предмет нарівні з вчительками фахових предметів та відкривати курси рукоділля при жіночих державних та приватних навчальних

зкладах з подальшим наданням звання «вчителька рукоділля» [321, арк. 10]. Користуючись цими постановами, засновниця приватної жіночої гімназії Л. Байєр в м. Одеса у 1900 р. заснувала при гімназії професійну жіночу школу для дорослих з такими відділеннями: курси вчительок рукоділля; курси крою та шиття плаття; курси крою та шиття білизни; курси вишуканих ручних виробів; курси приготування штучних квітів; курси ткання на ручному верстаті; курси праці на флоса анаратах та *la fée du foyer* (див додаток К) [325, арк. 43].

Створення системи навчальних закладів для осіб жіночої статі стало передумовою зміни ставлення уряду до місця жінки в суспільному житті та тієї вагової ролі, яку вона відіграє в соціально-культурному й економічному поступі держави. Така тенденція простежується у цілому ряді урядових постанов кінця XIX початку XX століття, за якими жінки були допущені на службу в громадські та урядові установи, що відкрило їм шлях до педагогічної, медичної діяльності, до служби на телеграфі тощо. Завдяки цим законодавчим актам сфера життєдіяльності жінок розширилася. Освіта стала першою сферою, до якої у великих масштабах залучалися жінки.

Так, унаслідок гострої нестачі надання медичної допомоги, протягом 70-х рр. XIX ст. почали відкриватися середні медичні заклади, у тому числі – й жіночі. У 1872 р. уряд видав «Нормальне положення» для фельдшерських шкіл з обов'язковим трирічним курсом навчання, ввівши дві акушерські ступені освіти: повивальної бабки та вченої акушерки з загальною лікарською освітою [387, арк. 18]. На Півдні України такий заклад був відкритий у 1874 р. в Херсоні. Незважаючи на короткий термін існування (чотири роки), навчальний заклад випустив 56 добре підготовлених акушерок [162, с. 61-62].

У Херсонській губернії у 1872 р. було відкрито приватну фельдшерську школу, яка за змістом навчальних планів та програм ніяк не відрізнялась від аналогічних урядових навчальних закладів. Передбачалося, що після її

закінчення випускники мають відпрацювати у земських медичних установах не менше 4 років. Протягом зазначеного часу молоді фельдшери проходили активну ординаторську практику в лікарнях та аптеках усіх повітових губерніях.

У 1900 р. розпорядженням Міністерства внутрішніх справ було встановлено обов'язкову спеціальну підготовку в зуболікарських школах. Відповідно до зазначеного розпорядження в 1903 р. в Одесі було створено дві зуболікарські школи – лікаря Ісаака Марголіна та зубного лікаря Клари Маркович [64, с. 20-24].

Деяка частина молодих людей здобувала освіту в галузі та поштово-телеграфії та стенографії. Стенографічні знання вони здобували у відповідних навчальних закладах, здебільшого в приватних. До них належали, наприклад, курси стенографії та нових мов професора мнемоніки С. Файнштейна в Одесі [65, с. 170].

Певну роль у розвитку професійної освіти Півдня України досліджуваного періоду відіграли архітектурно-художні курси С. Бейліна в Катеринославі, створені для осіб чоловічої і жіночої статі у 1913 р. Більшість слухачів вступали до них із знаннями в обсязі курсу гімназії. Після закінчення курсів вони здобували педагогічну і художню освіту: відділ прикладного мистецтва цих курсів здійснював підготовку майбутніх вчительок рукоділля, архітектурний – будівельників, а художньо – живописний – вчителів малювання і креслення. [87, с. 18-20].

Музичний напрямок середньої професійної освіти на Півдні України було представлено Херсонськими регентсько-учительськими і капельмейстерськими курсами Херсонського відділення Імператорського Російського Музичного Товариства. Термін навчання на курсах становив шість місяців. Заняття проводились лише влітку – 3 роки по 2 літніх місяці у кожному з них. Зміст навчання був розраховано на те, щоб слухачі вже після перших двох місяців навчання могли викладати співи у початковій школі [4, с 112].

Духовний напрям в освіті було представлено парафіяльними й повітовими училищами (нижчий ступінь духовної освіти) та семінаріями (середній ступінь).

Парафіяльні й повітові училища засновувалися з метою підготовки нижчих кадрів духовенства (дияконів, псаломщиків тощо). На Півдні України такі навчальні заклади почали відкриватися ще з 1817 р. (Херсон, Катеринослав, Сімферополь). Навчальні заклади містили у собі 4 відділення (проформу, інфіму, граматику, синтаксиму) з дворічним терміном навчання у кожному. Перші 2 роки учні навчалися у парафіяльному (нижчому) училищі, наступні 6 років – у повітовому [117, с. 191].

У 1850 р. внаслідок часткової реформи нижчої духовної школи, духовні парафіяльні й повітові училища об'єднали в єдині навчальні заклади - повітові духовні училища з 6-ти річним терміном навчання. Навчальний курс було поділено на три відділення тривалістю 2 роки кожний.

Нижче відділення складалося з колишніх класів парафіяльного училища, а середнє і вище – з нижчих і вищих відділень колишніх повітових училищ. Крім того, при духовних училищах відкривались спеціальні причетницькі класи (по одному на 2-3 училища єпархії) для викладання предметів, що найбільш підходили до причетницьких обов'язків. У таких класах навчалися учні, що не виявляли особливих здібностей до навчання і не бажали продовжувати освіти.

У 1861 р. було утворено Сімферопольське чоловіче духовне училище, що становило собою закритий навчально-виховним закладом для підготовки дітей до служіння православної церкви. В адміністративному відношенні навчальний заклад підпорядковувався правлінню Херсонської, а пізніше - Таврійської духовної семінарії.

Навчальний рік тривав з вересня по червень (у серпні невстигаючі учні перескладали перевідні іспити та приймалися на навчання нові учні). У перший клас приймали дітей віком від 10 -12 р. Під час вступу вимагалось правильне і чітке читання російською та церковнослов'янською мовами,

уміння писати, знання перших двох арифметичних дій з таблицею множення, знання загальноновживаних молитов, символу віри і десяти заповідей. Зміст навчання складали такі предмети, як: священна історія, катехізис, церковний статус, церковний спів, нотний спів, російська історія, географія, краснопис, читання, російська, грецька, латинська й татарська мови.

З 60-х років XIX ст. на Півдні України почали відкриватися і єпархіальні жіночі училища: Катеринославське, Одеське, Таврійське [211, с.41]. Однак, на відміну від чоловічих училищ, вони давали загальну освіту й готували до педагогічної діяльності в церковнопарафіяльних та народних школах, а тому їх діяльність буде розглянуто у п.п 2.4.

Духовні училища передбачали підготовку до вступу в семінарії. Ці навчально-виховні заклади для підготовки священників виникли в Україні ще у XVIII – на початку XIX століття й засновувалися на базі православних колегій і духовних шкіл при єпископських кафедрах. З самого початку свого існування духовні семінарії поступово ставали своєрідними освітніми центрами відповідних регіонів і набували важливого значення в духовно-культурному житті.

На Півдні України перша духовна семінарія почала діяти в Катеринославі в 1802 р. Протягом досліджуваного часу цей навчальний заклад відігравав важливу роль в освіті краю, його вихованці працювали на духовних та світських посадах у різних регіонах держави.

На початку XX століття в Україні функціонувало всього дев'ять духовних семінарій, три з яких знаходились на Півдні України у Катеринославі, Одесі, Сімферополі.

Випускники семінарій ставали студентами духовних академій, університетів та вищих навчальних закладів. Багатьох випускників семінарій запрошували на світську службу, на посади викладачів інших навчальних закладів, зокрема міських народних училищ, парафіяльних шкіл, гімназій. Це свідчить про високий рівень як загальноосвітньої, так і релігійної

підготовки випускників. Так, у штурманському училищі Миколаєва семінаристи вивчали грецьку мову, риторику, математику, Закон Божий, логіку; в Одеському публічному інституті - латинську мову, географію, працювали інспекторами.

Перелік предметів, що викладалися в семінаріях, з часом було збільшено, а їх зміст розширено. Такій уніфікації навчальних планів сприяли прийняті у 1867 і 1884 роках. Статути духовних семінарій, відповідно до яких до переліку навчальних предметів було введене Святе Письмо, російська словесність і література, математика, фізика, церковна і біблійна історія, загальна і російська історія, грецька, французька та латинська мови, логіка, філософія, психологія, богослов'я, церковний спів. На позакласних заняттях вивчалися іноземні мови. У Катеринославській та Херсонській семінарії крім вищезгаданих мов вивчали і єврейську мову [204, с. 307]. Таке широке коло предметів було запорукою енциклопедичної освіти семінаристів, що дозволяла їм здійснювати свою діяльність на достатньому професійному рівні.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX століття на Півдні України існувала різноманітна, розгалужена система професійної освіти, як корінного так і поліетнічного населення, що сприяло розвитку суспільного, промислового виробництва та підвищенню освітнього рівня суспільства. Ще однією важливою тенденцією розвитку освіти Півдня України досліджуваного періоду було зростання кількості середніх професійних навчальних закладів (комерційних, сільськогосподарських, ремісничих, мистецьких тощо) із спільним навчанням осіб чоловічої та жіночої статі.

2.3. Характеристика стану вищої освіти Півдня України

У другій половині XIX – початку XX століття вища освіта в Україні здійснювалась на базі університетів, вищих курсів, інститутів, консерваторій. Її стан на Півдні України визначався політикою царської Росії, спрямованою

на використання культурно-історичного, соціально-економічного потенціалу зазначеного поліетнічного регіону.

У південноукраїнському регіоні вищі навчальні заклади створювалися у найбільш значних промислових центрах – Одесі й Катеринославі. Так, Одеса характеризувалася діяльністю таких вищих навчальних закладів, як: Новоросійський університет (1865 р.), політехнічний інститут (1898 р.), сільськогосподарський інститут (1896 р.), вищі педагогічні курси (1903 р.), вищі жіночі медичні курси (1909 р.), консерваторія (1913 р.). У Катеринославі було відкрито гірничий інститут (1899 р.), ветеринарний інститут (1899 р.), Приватний політехнічний інститут (1916 р.).

Провідну роль у становленні й розвитку вищої освіти відігравали університети, що виконували роль освітніх та наукових центрів регіону та визначали основні напрями її розвитку. Від самого початку створення у своїй діяльності університети керувалися «Статутом університетів» і «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804 р.), відповідно яких до обов'язків навчальних закладів входило:

- здійснення навчальної та наукової діяльності;
- підготовка юнаків до виконання професійних обов'язків державних службовців, лікарів або викладачів;
- створення навчальних закладів і керівництво ними;
- організація та проведення цензури друкованої продукції на території округу.

У наступних статутах, затверджених у 1835, 1863, 1884 роках, було конкретизовано структуру університетів, обов'язки і права професорсько-викладацького та студентського складу, функції рад і правління університетів тощо. Також на університети покладалися функції навчального і адміністративного керування гімназіями, повітовими та парафіяльними школами в регіонах. Відповідно до зазначених нормативних документів важливими ознаками діяльності університетів стали колегіальна форма

управління та широка автономія у всіх справах внутрішнього управління, а саме обрання ректора, деканів, професорів.

Значною подією у розвитку вищої освіти на Півдні України стало відкриття Новоросійського університету, створеного на базі Рішельєвського ліцею у 1865 р. Провідну роль у створенні зазначеного навчального закладу відіграв попечитель Одеського навчального округу М. Пирогов, за ініціативи й активного сприяння якого південноукраїнський регіон отримав в особі університету значний науковий та просвітницький центр. Обґрунтовуючи необхідність його створення, освітній діяч зазначав: «Для того, щоб запобігти занепаду освіти цілого краю, є один засіб, радикальний і вірний – перетворення ліцею на університет» [16, с. 49].

Основна маса студентів прибувала до університету з гімназій Одеського та Київського навчальних округів. Разом із тим певну частину студентського складу становили представники населення Дону, Кубані, Кавказу, Бессарабії, а також особи із етноконфесійних спільнот, що населяли Південь України – болгари, серби, македонці.

Відкритий як вищий навчальний заклад з історико-філологічним, фізико-математичним та юридичним факультетами у своєму складі, університет з часом відкрив ще один, четвертий факультет – медичний (1900 р.).

Найбільш численним був юридичний факультет. Його популярність пояснювалась нагальною потребою у високоосвічених спеціалістах з юридичного та адміністративного права, що виникла на Півдні України у другій половині XIX століття. Виходячи з цієї потреби основною метою юридичного факультету була підготовка відданих царському самодержавству урядовців для судового відомства та інших установ [88, с. 14].

Другим за чисельністю студентів у Новоросійського університету був фізико – математичний факультет, в межах якого особливо виділявся відділ природничих наук. На жаль, зовсім нечисленним протягом тривалого часу

залишався історико– філологічний факультет. Спочатку він налічував 40-60 студентів. У 1870 р. кількість осіб, що навчалися в університеті, зросла до 120, однак це було найбільше число студентів факультету зазначеного навчального закладу протягом усього досліджуваного періоду.

Поклавши спочатку в основу університетського навчання традиційну – лекційну - систему озброєння знаннями, викладачі з часом усе частіше почали використовувати практичні заняття. Змінилась й організація власне навчального процесу. З 1906-1907 навчального року в університеті замість існуючої курсової системи почали впроваджувати предметну систему організації навчання, відповідно до якої факультетам надавалось право самостійно встановлювати термін іспитів. Основна відмінність такої системи навчання полягала в тому, що екзамен з навчальної дисципліни складався студентами не в кінці семестру, а одразу після вивчення предмета.

При кафедрах і факультетах було організовано ряд студентських гуртків: математичних наук, цивільного права, медичний, історико–філологічний тощо. Гуртки мали невеликі бібліотеки, створені на кошти, що надходили від пожертвувань, і виконували функцію вагомому засобу підвищення рівня професійної підготовки майбутніх фахівців.

У 1870 р. Рада університету внесла зміни до вступу у вищі навчальні заклади. Особливої уваги заслуговують такі пункти, як: вихованці духовної семінарії, які успішно закінчили перші чотири курсу, приймаються без іспитів; учням Миколаївської реальної гімназії при бажанні до вступу до університету потрібно було перескласти латинську мову в одній з гімназій Одеського учбового округу; вихованці, які закінчили курси рабинських училищ, повинні надати свідоцтво про складання додаткового іспиту з латинської і французької мов; іноземцям, бажаним вступити до закладу, потрібно надати *lestimonium manturitatis* з того навчального закладу, який закінчили, та знати російську мову. У положенні говориться, що «иностронец, оставляющий университет до окончания полного в нем курса,

не может пользоваться правами, предоставленными по уставу принятым в число студентов» [313, арк. 2-3]. Нові правила не вплинули на бажання вступу до університету, а навпаки підсилило потребу набути вищу освіту. Зростання кількості студентів засвідчують архівні матеріали, які подані у таблиці [315, арк. 12].

Таблиця 2.6.

**Кількість зарахованих студентів в Новоросійський університет
протягом 1866-1902 рр.**

Рік	кількість студентів
1866	178
1876	340
1886	576
1896	675
1902	1116

Основною проблемою, яку університет вирішував протягом значного проміжку часу, було питання якості професорсько-викладацького складу. Викладацькі кадри Рішельєвського ліцею, на базі якого було створено Новоросійський університет, не відповідали новому високому статусу навчального закладу. Матеріальні пільги, надані урядом учителям ліцею, їх особливий статус «недоторканості» обумовив заспокоєність викладацького складу досягнутими успіхами, небажання підвищувати свій професійний рівень. З огляду на цю обставину, керівництво університету не виявляло бажання залучати до праці викладачів ліцею. Тому викладацький склад університету постійно поповнювався педагогами, які відповідали його високим вимогам.

Для заміщення вакантних посад на кафедри запрошували викладачів з інших університетів, кращих випускників посилали за кордон з метою

подальшого навчання й захисту наукових робіт. Зазначені заходи, незважаючи на суттєві матеріальні й організаційні труднощі в їх здійсненні, з часом дали бажані результати. Університет здобув статус наукового центру Півдня України завдяки активній дослідницькій, методичній, просвітницькій діяльності таких відомих науковців, як О. Куніцин, Ю. Гамбаров, О. Посников, І. Мечников, І. Сеченов, О. Ковалевський, О. Веріго, В. Григорович, Ф. Успенський, О. Трачевський, Г. Афанасьєва, Є. Щепкін [104, с. 54-58].

Важливою сферою діяльності університету було створення наукових товариств та керівництво ними. Така пильна увага викладачів університету до питання створення наукових товариств не була випадковою. Як зазначає дослідник В. Онопрієнко, для їхньої діяльності був характерний менший контроль держави, бо існували вони переважно на членські внески і пожертвування. Тому наукові товариства, що базували свою діяльність на принципі автономії, засновувалися, як правило, з метою зміцнення механізму колективної праці вчених, що сприяло формуванню кваліфікованої спільності та наукових шкіл [190, с. 94].

У 1870 р. при Новоросійському університеті було створене товариство природодослідників, яке проводило просвітницьку роботу, активно сприяло популяризації природничих знань. Товариство мало свій друкований орган та видавало часопис «Записки Новоросійського общества естествоиспытателей», який характеризувався популярністю не лише у природознавців, але й у широкого кола читачів.

У 1879 р. розпочало роботу юридичне товариство, яке у 1885 р. стало незалежним від університету. У межах діяльності товариства науковці ґрунтовно вивчали законодавчу діяльність в регіоні, досліджували соціальні й економіко-правові аспекти судової реформи, вивчали особливості цивільного й конституційного права тощо.

У 1889 р. було засноване історично – філологічне товариство, яке об'єднувало у вирішенні педагогічних проблем вчених університету і вчителів навчальних закладів середньої ланки освіти.

Маючи на меті організацію взаємодії університету з середніми навчальними закладами та підготовки вчителів у стінах вищого навчального закладу, засновник Одеського наукового педагогічного товариства М.Ланге виступив з ініціативою організації в університеті самостійної кафедри педагогіки, яка б керувала теоретичною та практичною педагогічною підготовкою студентів [230, с. 103]. Тому при історико-філологічному факультеті Новоросійського університету було організоване педагогічне відділення. Воно розробляло науково-методичні проблеми викладання історико-філологічних дисциплін у вищій і середній школі, а також займалося популяризацією наукових знань серед населення.

З 1880 р. при університеті систематично проводилися наукові з'їзди: VII з'їзд природознавців (1883 р.), VI археологічний з'їзд (1884 р.), статистичний з'їзд (1886 р.). Зазначені факти підтверджують значущість Новоросійського університету як науково-освітнього центру Півдня України.

Із зростанням рівня промислового виробництва, стрімким розвитком металургійної промисловості на Півдні України у другій половині XIX ст. постала потреба у фахівцях гірничого профілю з вищою освітою.

Перший технічний вищий навчальний заклад у південноукраїнському регіоні з'явився у 1899 р. Це був Катеринославський гірничий інститут [174, с.30]. Метою відкриття інституту – задоволення потреб південної промисловості у відповідних фахівцях. Того ж року було відкрито вище гірниче училище, що мало статус вищого навчального закладу з підготовки гірничих інженерів та інженерів-металургів [269, с.83]. Навчальний заклад здійснював підготовку фахівців на двох факультетах: гірничому і гірничозаводському, навчання в ньому тривало три з половиною роки, а з 1903 р. було утверджено чотирирічний термін навчання. До нього

зараховувалися особи, які здобули повну середню освіту на підставі результатів конкурсу атестатів та вступних іспитів [269, с. 102].

Як і Новоросійський університет, училище працювало за предметною системою організації навчального процесу. Однак революційні події 1906-1907 рр. змусили керівництво навчального закладу більш жорстко поставитися до питання дотримання навчальної дисципліни зокрема та організації навчання в цілому. Так, у якості засобу, що посилював контроль за дисципліною та перевіряв рівень загальної та фахової підготовки, було введено тимчасову систему щотижневих заліків.

Поступово розширювалося коло предметів, що складали зміст фахової підготовки. У навчальні плани було введено курси будівельної механіки і будівельного мистецтва, що давало право випускникам на проведення будівельних робіт. У 1907 р. було переглянуто зміст курсів гірничозаводського господарства та рахівництва. Результатом чого стало проведення практичних занять з гірничозаводської бухгалтерії.

У 1908 р. було розроблено й затверджено новий навчальний план училища, у відповідності до якого збільшилось число теоретичних занять з геології, було введено обов'язкове вивчення іноземної мови (німецької, англійської або французької) та фізичної хімії.

27 червня 1912 р. міністром торгівлі і промисловості С.Тимашевим було затверджено «Тимчасові правила про управління Катеринославським гірничим училищем» і «Закон про перетворення Катеринославського гірничого училища в Гірничий інститут», відповідно яких у новому навчальному закладі передбачалося відкриття 14 кафедр. У 1918 р. були відкриті нові відділення - геологорозвідувальне і маркшейдерське [175, с.50].

У зв'язку зі зміною статусу навчального закладу та підвищенням вимог до фахової підготовки спеціалістів, в інституті було збільшено тижневе навчальне навантаження [267, с.159], введено нові предмети: на другому курсі - вища математика і теоретична механіка; на третьому - рахівництво,

гірничозаводське господарство та гірниче законодавство; на четвертому курсі – надання першої допомоги в нещасних випадках. Також було значно розширено курс мінералогії, який вивчався тепер студентами обох відділень.

На базі мінералогічного кабінету було створено кафедру мінералогії, кристалографії і петрографії, яка забезпечувала підготовку інженерів геолого-розвідувального фаху. З метою більш ґрунтовного вивчення фахових дисциплін, до яких належали хімія та фізика, при інституті було організовано лабораторії, в яких студенти вивчали фізичні й хімічні властивості мінералів. У навчальному закладі працювали провідні професори Я. Гардин, П. Леонтовський, А. Терпигорьев, М. Протодьков – видатний спеціаліст з теорії гірського тиску.

Вагомим здобутком у науковій діяльності інституту стало створення науково-технічного товариства, яке сприяло організації та проведенню наукових досліджень молодими вченими. Таким чином, у Катеринославському гірничому інституті, завдяки злагоджені праці вчених і випускників, була створена школа гірничої справи.

Окремою складовою системи вищої освіти України були жіночі навчальні заклади, становлення й розвиток яких у південноукраїнському регіоні мав свої особливості.

У зв'язку з тим, що до другої половини ХІХ ст. спеціальних закладів вищої освіти для жінок не існувало, особи жіночої статі могли отримати вищу освіту тільки в університетах на правах слухачів та вищих жіночих курсах. Але у 1863 р. урядом було видано указ про заборону жінкам доступу в університети. Граф Д. Толстой на клопотання жіночої громадськості щодо можливості навчання в університеті відповів: «Університети існують лише для чоловіків, а не для спільного навчання жінок і чоловіків» [279, с. 3].

Відмова жінкам відвідувати університетські лекції мотивувались часто тим, що жінки не мають загальноосвітньої підготовки в об'ємі курсу чоловічої гімназії, а значить не можуть вивчати предмети відповідно до

університетського викладання. Але потяг жінок до вищої освіти в імперії був таким сильним й охоплював такі широкі верстви суспільства, що уряд мусив передбачити обмежену можливість вищої освіти для жінок.

У 1884 р. було створено комісію з питань розробки основ покращення постановки жіночої освіти в імперії. У складі зазначеної комісії працювали представники трьох відомств, що здійснювали керівництво жіночими навчальними закладами. Протягом чотирьох років вони розглядали та вносили правки у зміст таких документів як:

-«Положення про жіночі гімназії Міністерства народної освіти й відомства Імператриці Марії»;

- «Положення про педагогічні класи при жіночих гімназіях»;
- «Положення про Маріїнські вищі жіночі училища»;
- «Положення про професійне жіноче училище»;
- «Положення про вищі жіночі курси».

Проте прийняття цих документів суттєво не покращило стан жіночої вищої освіти. Як стверджує І. Малінко, основними навчальними закладами, в яких жінки могли отримати вищу освіту, були заклади, створені громадською і приватною ініціативою. Для того, щоб отримати вищу освіту, жінки об'єднувалися в гуртки, збирали підписи та писали листи до міністра народної освіти. Дозвіл на відкриття вищих жіночих курсів на Півдні України був виданий наприкінці 80-х років, але уряд зволікав із відкриттям жіночих курсів, побоюючись зростання національної свідомості населення [158, с.10].

Під керівництвом І. Делянова в 1874 р. було створено урядову комісію, яка протягом двох років (до 1876 р.) працювала над розробкою програми створення вищих жіночих навчальних курсів у повітових містах країни. В Одесі під керівництвом професора Новоросійського університету А. Трачевського було відкрито підготовчі курси для жінок, які прагнули вступити до університету. Архівні матеріали містять відомості, що на

згаданих курсах у січні 1879 р. навчалось 250 осіб, що свідчить про популярність цього навчального закладу серед населення. Однак курси проіснували недовго - уряд заборонив їхню діяльність [209, с.30; 334 арк.10].

У 1895 р. було ухвалено рішення про створення спеціального Лекційного комітету, до складу якого увійшли провідні вчені регіону Я. Бардах, П. Бучинський, Б. Веріго, Х. Гохман, В. Заленський, М. Ланге, Ф. Каменський, О. Кононович, В. Петрієв, Р. Прендель, І. Слешинський, О. Танатар, Ф. Шведов, І. Яворський. Очолив зазначений комітет Ю. Клименко.

Основним завданням комітету від початку його створення було отримання дозволу на організацію постійно діючої лекторію для жінок, у межах якого розглядалися найбільш важливі питання природничо-математичних наук. У 1895 р., після численних клопотань комітету та його наполегливості у вирішенні даного питання, такий лекторій було відкрито, однак не лише для жінок (як просив комітет), а для змішаної аудиторії.

Публічні лекції відігравали дуже велику роль у становленні вищої жіночої освіти на Півдні України. Вже з самого початку їх функціонування дві третини відвідувачів становили жінки, а надалі їх чисельність у чотири рази перевищила чисельність слухачів-чоловіків [243, с 403]. Більшість осіб, які відвідували курси, мала середню освіту. Найширше були представлені вчителі середніх навчальних закладів і професійних училищ, далі йшли медичні працівники, а також чиновники, священики, інженери тощо.

Значним кроком у вирішенні питання вищої освіти для жінок було прийняття «Проекту тимчасових правил для прийому учнів до вищих навчальних закладів» 12 червня 1908 р. відповідно до зазначеного документа жінкам було надано право на навчання в усіх вищих навчальних закладах. 30 жовтня 1908 р. вийшла нова міністерська постанова, яка дозволяла жінкам завершити навчання «на однакових з іншими слухачами умовах».

[345, арк 11] Зазначені урядові рішення обумовили стрімке зростання чисельності вищих курсів та збільшення кількості їх слухачів жіночої статі.

У 1909 р. було отримано дозвіл міністра народної освіти на заснування Одеських вищих жіночих медичних курсів з правилами до вступу слухачок. [344, арк. 21-22]. Того ж року було затверджено «Положення про вищі жіночі медичні курси в м. Одесі». У п.п 2 цього «Положення...» зазначалося, що «вищі жіночі медичні курси є приватним навчальним закладом, у якому ні учні, ні викладачі не мають жодних прав і мають перебувати під безпосереднім наглядом Попечителя Одеського навчального округу» [344, арк. 3].

Ініціатива створення вищих медичних курсів, належала професорам медичного факультету Новоросійського університету В. Підвисоцькому, Б. Веріго, М. Лисьонкову, П. Борисову та іншим. Викладали на курсах видатні клініцисти – представники теоретичної медицини: В. Філатов, Б. Веріго, П. Борисов, В. Воронін, С. Щасний та інші. Засновники курсів з числа членів медичноо факультету склали Педагогічну Раду, які обирають викладачі та їх помічників, затверджують навчальні плани, програми та інструкції, зараховують та звільнюють слухачів, затверджують результат іспитів та утворюють [344, арк.19].

Характерною особливістю зазначених курсів була університетська спрямованість змісту навчання, оскільки в основу професійної медичної підготовки були покладені університетські програми. Навчання на вищих медичних жіночих курсах поділялося на 10 півріч. У п.п 7 Положення...» було зазначено предмети, які розділені за кафедрами: 1) Богослов'я; 2) анатомії; 3) гістології з ембріологією; 4) фізіології з фізіологічною хімією; 5) геології з основами мінералогії; 6) ботаніки; 7) зоології з порівняльною анатомією; 8) хімії з неорганічною, органічною та аналітичною; 9) фізики; 10) загальній патології з бактеріологією; 11) фармакології з фармацією та фармакогнозією; 12) патологічної анатомії; 13) діагностики з

пропедевтичною клінікою; 14) оперативної хірургії з топографічною анатомією; 15) хірургічної та патологічної хірургії; 16) терапевтичної клініки; 17) хірургічної клініки про переломи та вивихи і десмургії; 18) акушерства і гінекології з відповідною клінікою; 19) педіатрії з клінікою; 20) офтальмології з клінікою; 21) сіфілфдології і дерматології з клінікою; 22) нервових та духовних хвороб з клінікою; 23) гігієни і медичної поліції; 24) епізоотології і ветеринарної поліції; 25) судової медицини з судової психопатологією [344, арк.18- 19].

Зрозуміло, що міцна фахова медична підготовка могла бути здійснена лише за наявності вагомої матеріально-технічної бази, яка передбачала наявність відповідно обладнаних навчальних аудиторій, лабораторій, допоміжних медичних закладів. У зв'язку з тією обставиною, що (як ми вже зазначали) Одеські вищі медичні курси були приватним навчальним закладом і держава не надавала для їх утримання ніяких коштів, матеріальна база навчального закладу створювалась за рахунок тих коштів, які надходили від слухачів у якості плати за навчання та плати за додаткові години деяких предметів. Ця плата складала від 80 до 200 карбованців на рік. Так, наприклад, 15 вересня 1910 р. Педагогічна Рада ОВЖК на засіданні розглянула питання про додаткові платні години деяких кафедр та дозволила проводити такі зняття слухачам з додаткову річну плату – 200 карброванців [345, арк. 41].

Популярність курсів була настільки великою, а фахова підготовка, здійснювана ними, настільки міцною, що згодом навчальний заклад було перетворено на медичний інститут.

15 вересня 1916 р. у Катеринославі відкрилися ще одні вищі жіночі курси. Знаходились вони у віданні Товариства сприяння вищої жіночої освіти, спеціально заснованого для цієї мети. Завідувачем курсів було призначено ректора гірничого інституту, професора Н. Лебедева.

Навчальний заклад мав два факультети – медичний і фізико – математичний. Незважаючи на те, що він створювався як суто жіночий, з 1917 р. було відкрито прийом на курси і чоловіків. У 1918 р. вищі жіночі курси увійшли до складу Катеринославського інституту, а їх медичне відділення було реорганізоване у медичний факультет [237, с.127].

Створюючи вищі навчальні заклади для жінок, уряд, проте, не давав випускницям ніяких прав на працевлаштування. Але зростання попиту на освічені кадри в усіх сферах суспільного життя, активна позиція прогресивного громадського руху щодо питання створення вищих навчальних закладів змусив уряд прийняти рішення про рівноправність прав випускників курсів та випускників університетів при працевлаштуванні.

Створення системи навчальних закладів для осіб жіночої статі на державному рівні стало передумовою зміни ставлення уряду до місця жінки в суспільному житті та тієї вагомої ролі, яку вона відіграє в соціально-культурному й економічному поступі держави. Така тенденція простежується у цілому ряді урядових постанов кінця XIX - початку XX століття, за якими жінки отримали допуск на службу в громадські та урядові установи, що відкрило їм шлях до педагогічної, медичної діяльності, до роботи на телеграфах тощо [284, с.14]. Завдяки цим законодавчим актам сфера життєдіяльності жінок розширилася. Освіта стала першою сферою діяльності, до якої у великих масштабах залучалися жінки. Тому значну роль у розвитку вищої освіти регіону відігравали інститути, що надавали педагогічну освіту. Їх діяльність, як і особливості інших педагогічних навчальних закладів, буде розглянуто у наступному параграфі.

Таким чином, визначальним чинником розвитку вищих навчальних закладів Півдня України було стрімке зростання промислового потенціалу регіону, бурхливий розвиток промисловості та виникла, у зв'язку з цим, нагальна потреба у фахівцях різних сфер суспільного виробництва. Створення професійної ланки освіти Півдня України мало виражений

регіонально-економічний характер і детермінувалося потребами регіону в тих чи інших робітничих кадрах. Вони стали важливою віхою становлення та розвитку регіональної промисловості, сільського господарства, народних промислів та інших видів діяльності народів Південної частини України.

2.4. Становлення й розвиток педагогічної освіти в південноукраїнських губерніях

Процес становлення й розвитку педагогічних навчальних закладів на Півдні України, на нашу думку, має підлягати окремому розгляду у зв'язку з тією виключно важливою роллю, яку вони відігравали в освітньому просторі регіону. Від самого початку освоєння степових територій України, активним еміграційним рухом та виникненням у зв'язку з цим великої кількості навчальних закладів, обумовили виникнення гострої потреби у підготовці фахівців педагогічного спрямування, які були покликані забезпечити вирішення завдань ліквідації неграмотності й здійснення просвіти серед широких прошарків місцевого населення й переселенців.

Найбільш численними на Півдні України були навчальні заклади середньої ланки освіти, що готували вчителів для початкових шкіл. Такими були приватні пансіони й інститути, гімназії Міністерства народної освіти, училища, підпорядковані Св. Синоду [45, с. 111].

Частково особливості діяльності пансіонів та гімназій було розглянуто у п.п.2.2, тому в даному параграфі ми зупинимося лише на педагогічній підготовці майбутніх учителів у межах навчання у зазначених закладах.

У процесі підготовки вчителів для елементарних шкіл особливе місце посідає жіноча педагогічна освіта, яку особи жіночої статі могли отримати пансіонах та інститутах. Необхідність виникнення цих навчальних закладів обумовлювалася браком гімназій, де жінки могли здобути одночасно загальноосвітню й педагогічну підготовку.

Курс навчання в пансіонах та інститутах складав 4-6 років. Зміст підготовки складали такі навчальні предмети, як Закон Божий, історія, географія, арифметика, геометрія, малювання, музика, рукоділля, креслення, російська та французька мови (у деяких аналогічних навчальних закладах вивчали німецьку й польську мови).

Протягом досліджуваного періоду на Півдні України діяли такі приватні пансіони, як Херсонський пансіон сестер Гозадінових (відкритий у 1855 р., згодом він був реформований у Маріїнську першу жіночу гімназію з 6-річним терміном навчання), Одеський пансіон пані Фон-Огліо (у 1862 р. його було перетворено на Маріїнську міську гімназію [34, с.82; 182, с.41]).

На початку 80-х років XIX століття на Півдні України почали з'являтися жіночі гімназії з правами урядових. Навчальна програма у зазначених закладах дорівнювала чоловічим гімназіям, що надало можливість особам жіночої статі отримувати ширшу освіту і вступати без іспитів до вищих навчальних закладів.

Однак основним призначенням таких гімназій була підготовка гувернанток, домашніх учительок. З метою їх якісної підготовки до змісту навчання у жіночих гімназіях було введено викладання психолого-педагогічних дисциплін. Пізніше зміст педагогічної гімназійної підготовки було доповнено обов'язковим вивченням методик, що дало випускницям право викладати в початкових школах та трьох нижчих класах середньої школи.

Гімназії такого спрямування діяли на Півдні України у Катеринославі, Бердянську, Херсоні, Одесі, Маріуполі, Миколаєві, Євпаторії.

Однак для густонаселеного регіону зі значною кількістю початкових навчальних закладів педагогічних кадрів, що готували зазначені вище гімназії, було недостатньо. Продовжуючи цю думку, зазначимо, що далеко не всі випускниці гімназій знаходили за можливе працювати в школах, що ще більше загостило потребу підготовки учителів. Вирішити цю проблему були

покликані навчальні заклади, створені Св. Синодом. Заохочуючи відкриття таких училищ, уряд переслідував цілі, сформульовані у «Постанові...» від 1882 р., у якому увага акцентувалася на необхідності «забезпечити успіх релігійно-морального розвитку народу, що складає основу сімейного, суспільного та державного добробуту».

Зрозуміло, що для реалізації цих цілей необхідно було забезпечити навчальні заклади викладачами, які міцно стояли на релігійно-самодержавних підвалинах. На Півдні України підготовкою цих спеціалістів займалися духовні училища та семінарії.

Серед названих закладів можна визначити два типи: єпархіальні училища і училища духовного відомства. Найбільш розповсюдженими були єпархіальні жіночі училища, які на Півдні України успішно функціонували у Катеринославі, Маріуполі, Одесі [60, с.144]. Створені за типом жіночих гімназій, вони прирівнювалися до середніх навчальних закладів, давали широкий обсяг знань, однак не забезпечували своїх випускниць тими правами, які отримували випускники гімназій [288, арк. 223].

До змісту навчання у жіночому єпархіальному училищі входили наступні предмети: Закон Божий (Священна і Нова історія, катехізис, докладне пояснення церковного богослужіння); педагогіка; російська і церковнослов'янська мови, словесність і література; російська і всесвітня історія; географія; математика (арифметика у повному обсязі та елементарна геометрія); фізика; чистописання і малювання.

Крім того, учениці мали знайомитися з основами медицини, природничими науками, способом введення домашнього господарства, рукоділлям і музикою. Іноземні мови для дочок священників необхідними не вважались, і вивчення їх у названих закладах спочатку не планувалось, але за Статутом 1868 року такий дозвіл було надано усім бажаючим.

Як вже зазначалося вище (п.п.2.2), училища, що не входили до відомства Міністерства народної освіти, працювали за власними

навчальними планами і програмами, тому перелік предметів, що вивчалися у кожному з подібних навчальних закладів відрізнявся. Так, в Одеському єпархіальному жіночому училищі вивчали, окрім зазначених дисциплін, ще дидактику, фізику, чистописання, малювання та гігієну, в Катеринославському – педагогічну психологію, методику російської мови, природознавство, алгебру та геометрію [191, с.87-89].

Аналіз діяльності зазначених вище училищ дає підстави стверджувати, що в них заохочувалася активна пізнавальна діяльність, практичні форми роботи. У процесі вивчення курсу російської і церковнослов'янської мов виконували вправи з виразного читання, вивчали синтаксис і пунктуацію, писали диктанти та твори різного спрямування.

На уроках географії учениці оглядово знайомилися з європейськими державами, вивчали населення і промисловість Російської імперії. Курс фізики охоплював основи механіки, теплові властивості тіл, а також деякі відомості з електрики й магнетизму.

Вагомою була музична підготовка майбутніх педагогів. Вони оволодівали грою на різних інструментах (іноді кількох). До навчальної програми з музики, крім церковного співу, входило вивчення теорії та історії музики, основ гармонії, читання хорових партитур, транспозиції. Про ґрунтовність музичної освіти в жіночих єпархіальних училищах свідчить той факт, що значна частина їх випускниць, отримавши міцну музичну підготовку, починали професійно займатися музикою.

В училищах здійснювалася активна позанавчальна виховна робота. Архівні матеріали містять відомості про те, що традиційними формами позанавчальної роботи були літературні музично-вокальні вечори, програма яких передбачала читання віршів, оповідань, гру на роялі та хоровий спів[332, арк.14]. Таким чином, випускниці жіночих духовних навчальних закладів отримували певні естетичні знання, знайомилися з кращими надбаннями світової і російської літератури, народної та професійної музики,

що давало можливість сформувати витончені мистецькі смаки. За успішне навчання дівчат нагороджували книжками і похвальними листами.

Теоретична професійна підготовка, що включала в себе вивчення психолого-педагогічних дисциплін, підкріплювалася педагогічною практикою. Так, учениці шостого і сьомого класів Катеринославського єпархіального жіночого училища проходили педпрактику у зразковій однокласній церковнопарафіяльній школі, яку було створено при навчальному закладі виключно з метою кращої фахової підготовки майбутніх учителів [194, с.201].

Після закінчення сьомого класу (який відкрився у 1900 р.) здобували право викладання в духовних і світських навчальних закладах.

У подальшому жіночі духовні училища поступово змінили свої програми відповідно до вимог часу. У 1909- 1910 навчальному році згідно з «Положенням Св. Синоду про педагогічні класи у єпархіальних жіночих училищах», термін навчання було збільшено на 2 роки та визначено чітку орієнтацію на викладання педагогічних дисциплін (педагогіки, історію педагогічних течій, дидактики, методик викладання курсів елементарного навчання) [220, с.103-106]. З метою підвищення рівня практичної підготовки вчителів для вихованок училищ почали створювати показові народні школи. Завдяки цим заходам рівень педагогічної підготовки майбутніх вчительок початкових народних шкіл помітно підвищився.

Крім того, переслідуючи цілі енциклопедичної підготовки педагогічних кадрів для сільських початкових шкіл, у 1913 р. Св. Синод визнав за доцільне ввести до змісту навчання у жіночих духовних училищах курсу основ сільського господарства. Розуміючи користь такого заходу, Міністерство народної освіти взяло на себе відповідальність за організацію та фінансування спеціальних сільськогосподарських курсів для вчительок церковнопарафіяльних шкіл.

Особи чоловічої статі могли отримати педагогічну освіту в семінаріях духовного відомства, які готували не лише майбутніх церковнослужителів, але й учителів Закону Божого, та учительських семінаріях. У 1875 р. було відкрито Преславської учительську семінарію. Названий навчальний заклад готував народних учителів початкових шкіл. При семінарії діяли підготовчий клас, зразкова школа для практичних занять семінаристів, а з 1894 р. – постійні курси садівництва, городництва, виноградарства, шовківництва та бджільництва. Крім того, для народних учителів періодично організовували тимчасові сільськогосподарські курси [208, с. 167].

Представники етноконфесійних меншин Півдня України, які прагнули зберегти власну самобутність та діяли на засадах автономності, ізоляваності від вітчизняної системи освіти, створювали власні навчальні заклади. Так, у німецьких та менонітських колоніях підготовка вчителів початкових шкіл здійснювали середні навчальні заклади - чотирьохкласні центральні училища.

До центральних училищ приймали дітей – німців віком від 16 років. Здебільшого це були добре підготовлені сільськими школами вихованці [112, с. 248].

На Півдні України зазначені навчальні заклади активно функціонували в колоніях Николайполь, Шенфельд, Грунау, Павловка, що розміщалися на території Катеринославської губернії; Орлов, Нейзас, Цюрихталь, Карасан, Пришиб, Гальбштадт, Хортица, Гнаденфельд – на території Таврійської губернії; Маріїнська, Нейфрейденталь, Гросс-Лібенталі, в селах Орлов, Гоффнунгсталь – у Херсонській губернії. [182,с.30; 134,с.68; 126, с.20; 97, с.49]. Їх метою була підготовка «початкових учителів», сільських писарів, помічників учителя тощо.

Заняття в центральних училищах починалися у серпні та закінчувалися у червні. Навчальна програма передбачала вивчення як традиційних для німецької освіти предметів (Закону Божого і священної історії, німецької та

російської мов, загальної та російської історії, географії, арифметики, природознавства, церковного співу), так і дисциплін професійного спрямування (педагогіки, малювання, музики та гри на фортепіано) [303, арк.14; 222, с.164]. У деяких центральних училищах, наприклад у Пришибському, де навчалися римо-католики та лютерани, до 1881 р. викладалася коротка статистика Новоросійського краю, статут про колонії іноземців в імперії, алгебра, геометрія, російська географія, природнича історія і фізика, педагогіка, креслення, малювання і латинь (факультативно). Мовою навчання в центральних училищах була німецька, а в Пришибському – російська.

Активно сприяли розвитку педагогічної освіти й меноніти. Так, у Пришибському та Гальбдштадському центральних менонітських училищах у 1878 р. було створено дворічні педагогічні класи. Після цього аналогічні педагогічні класи було створено у 1889 р. у Хортицькому центральному училищі (у 1913 р. цей клас змінив термін навчання на трирічний) [98, с.152]. До змісту загальноосвітньої та фахової підготовки в цих училищах входили Закон Божий та методика його викладання у початковій школі, педагогіка, німецька та російська мови, математика, загальна і вітчизняна історія та географія, спів, рукоділля, фахові методики викладання (німецької та російської мов, арифметики, географії та чистописання). Таким чином, після закінчення педагогічного класу випускники одержували поглибленні знання з предметів, які вивчалися в початковій школі, а також з методики їх викладання. У 1908 р. було дозволено відкрити Пришибське приватне жіноче училище в с. Пришиб Мелітопольського повіту з терміном навчання чотири роки, в якому жінки мали можливість отримувати потрібні їм знання. Воно було відкрито за умови, що на викладання російської мови і російської літератури в училищі буде запрошена особа російського походження та православного віросповідання. Викладання російської мови за планом відводилося по шість занять на тиждень з першого по четвертий клас

[298, арк. 89].

Отже, створивши центральні училища, переселенці успішно вирішували проблему підготовки педагогічних кадрів для початкових шкіл. Цей факт підтверджують архівні матеріали, у яких зазначається, що у 1909 р. з 15 червня по 15 липня були організовані при Пришибському центральному училищі загальноосвітні курси для вчителів німецьких початкових училищ під керівництвом Є.Лінде, мешканця Німеччини [331, арк. 64]. Інспектор народних училищ Мелітопольсько-Бердянського повіту заявив, що «Состав учителей начальных немецких училищ чрезвычайно однообразен, все они окончили курс центральных училищ и выдержали испытание на звание начального учителя. При таком образовательном цензе они весьма нуждаются в пополнении своих знаний, а поэтому проектируемые общеобразовательные курсы принесут им несомненную пользу». Курси проводилися російською мовою, крім методики німецької мови. [331, арк. 17]. Крім загальноосвітніх курсів організовували і педагогічні, останні були проведені у 1914 р. при німецькому Гофнунгетальському центральному училищі Тираспольського повіту. Заняття проводилися як теоретичні, так і практичні. Теоретична частина була присвячена загальній педагогіці, педагогічній психології, методиці російської мови, арифметиці, німецької мови, Закону Божому лютеранського віросповіданн., гігієні, наданню першої медичної допомоги та виготовленню наочних навчальних посібників для початкових училищ. На практичних заняттях проводилися пробні уроки, які давалися лекторами та курсистами. Лекційні курси читалися з педагогіки, методики викладання російської мови та арифметики – викладач з педагогічної психології приват доцент Новоросійського університету – І.Малінін; з гігієни та медичної допомоги – лікар Тираспольського земства М.Тотеш; методику німецької мови читав викладач Маріїнського центрального училища Одеського повіту Б.Є.Г. Вейс; Закон Божий лютеранського віросповідання – законовчитель Одеського реального

училища Св. Павла – кандидат богослов'я Д.Г. Штейнванд [334, арк.9-11]. Слід зазначити, що навіть перехід німецьких навчальних закладів у підпорядкування Міністерства народної освіти позитивно позначився на її розвитку. Незважаючи на видання законодавчих актів (1907 р., 1914 р., 1916 р.), які стосувалися впровадження російської мови не лише як навчального предмета, а і як основної мови навчання, підсилення тиску уряду на навчальні заклади, спрямованого на асиміляцію переселенців з російським народом, німецька школа продовжувала розвиватися та зберігати свою самобутність.

Нагальною проблемою була нестача кваліфікованих педагогічних кадрів і в болгарських громадських школах, які, на жаль, були русифікованими, хоча більшість половини вчителів – болгар. З відкриттям Преславської учительської семінарії в Бердянському повіті (1875-1821 рр.) ця проблема була знята. Зазначений навчальний заклад готував народних учителів початкових шкіл. [294, с. 56]. При семінарії діяв підготовчий клас, який відіграв важливу роль в отриманні освіти сільськими дітьми. Без нього шанси селянських дітей Бердянського повіту на вступ до семінарії були мінімальними, оскільки на момент відкриття семінарії у повіті не існувало шкіл, програма яких відповідала б вимогам вступних іспитів. Проте підготовчий клас не був обов'язковим структурним підрозділом і тому його фінансування здійснювалося за рахунок земських, а не державних коштів. Становище цього класу було непевним, тому що Бердянському повітовому земству доводилося щороку клопотати перед Таврійським губернським земством про виділення 1000 крб. на його утримання [208, с.165]. При семінарії діяли також інші навчальні структури. Так, для практичних занять учнів випускного класу при семінарії було відкрите однокласне початкове зразкове училище, в якому навчалися діти із с. Преслав.

Діяла при закладі і зразкова школа для практичних занять семінаристів, ферма, а з 1894 р. постійні курси садівництва, городництва, виноградарства,

шовківництва та бджільництва. Крім того, для удосконалення знань народних учителів організовували тимчасові сільськогосподарські курси [205, с.207]. Так, наприклад, у 1897 р. з 24 квітня по 6 червня займалася група з 28 учителів (27 чоловіків та 1 жінка), з яких 19 були жителями Бердянського повіту, 1 – з Феодосійського, 1- з Дніпровського, 2 – з Сімферопольського і 5 – з Мелітопольського [381 с.158]. Для роботи на сільськогосподарських курсах Міністерством народної освіти був відряджений відомий російський бджоляр пан Потехін, який читав курсистам ряд лекцій з раціонального бджільництва.

У програму курсів внесли, крім теорії предмета, практичні заняття на сільськогосподарській фермі при семінарії з садівництва, виноградарства, городництва, шовкопрядіння і бджільництва. Завдяки цим курсам вихованці Преславської семінарії після їх закінчення вступали на ниву народного вчителя настільки підготовленими теоретично і практично у знаннях з перелічених галузей сільського господарства, що мали можливість брати на себе керівництво й устрій шкільного зразкового садочка, виноградника, пасіки і шовкопрядіння [281, с. 159]. Подібні курси допомагали вчителям отримати додаткові знання, які вони потім передавали селянам, поширюючи таким чином передові технології у сільському господарстві.

Навчальна база семінарії була використана також для організації курсів садових робітників, які відкрилися навесні 1906 р. Курс навчання був розрахований на 2 роки, а ті учні, які не встигли пройти курс, мали можливість залишитися на третій рік навчання. Заняття проводилися з кінця лютого до листопада. Ці курси фінансувалися виключно за рахунок Бердянського повітового земства. Крім того, при семінарії функціонував клас ручної праці, відкритий з 1 січня 1904 р., який утримувався на державні кошти [328, арк. 2-3].

Окрім названого закладу, як зазначають архівні матеріали, вчителів початкових шкіл на Півдні України в досліджуваний період готували Херсонська учительська семінарія (1871 р.), Аккерманська та Сорокська

учительські семінарії (1872 р.), Александрійська та Новобузька учительські семінарії (1874 р.), Новомосковська та Александровська учительські семінарії (1903 р.). Педагогічна практика в цих навчальних закладах була поставлена на досить серйозному рівні. Так, у 1894 р. директор Новобузької учительської семінарії звернувся з проханням щодо змін у викладанні паном Брижецьким фізики, ботаніки, зоології та мінерології між класами семінарії, починаючи викладати фізику з 2 –го класу, а не з 1 – го і закінчувати навчання у 3 – му класі з огляду на те, що вивчення фізики є тяжким для розуміння менш підготовлених учнів 1 – го класу, тоді як учні 2 – го та 3 – го класів є більш підготовленими. Що стосується ботаніки, зоології та мінерології, то вони викладалися всі разом протягом трьох класів, і через це учні не мали змогу досконально вивчити ці предмети. Тому закладом пропонувався такий порядок: у 1- му класі викладати зоологію, у 2-му – ботаніку, у 3-му – анатомію і фізіологію людини та мінералогію [322, арк.4, 4.зв,6 зв.]. Навчальна програма семінарій вирізнялася викладанням деяких предметів, а саме: музика викладалася в Александрійській, Новобузькій, Новомосковській та Херсонській семінаріях; праця – в Александрійській, Аккерманській, Преславській, Новомосковській, Новобузькій, в останній навчали різьблення по дереву та металу, в інших –тільки по дереву. Викладання праці мало за мету ознайомити учнів з технічними прийомами обробки дерева або металу за допомогою інструментів, засвоєними ними в послідовності практичних знань – майстерності, розвитку художнього смаку, гармонійного розвитку фізичних снаг поряд з духовними. При Аккерманській семінарії в 1909 р. були організовані заняття з греблі та парусного спорту.

Також учні давали пробні уроки з Закону Божого, російської мови та словесності, літератури, іноземних мов, природничих наук тощо. З таблиці ми бачимо кількість проведених пробних уроків, слухачами семінарій у 1908 р. в учительських семінаріях Півдня України [329, арк. 13.].

Таблиця 2.7.

Пробні уроки студентів семінарій за 1908 н.р.

навчальний заклад	кількість проведених уроків
Аккерманська учительська семінарія	193
Новобугзька учительська семінарія	298
Новомосковська учительська семінарія	207
Преславська учительська семінарія	318
Херсонська учительська семінарія	184

Отже, ми можемо зробити висновок, що навчання в учительських семінаріях проводилось на користь учнів, допомагаючи їх засвоїти навчальний процес та удосконалювати самовиховання. Слід зазначити, що кількість учнів у цих навчальних закладах з кожним роком збільшувалась (див. додаток Л) [329, арк. 15; 322, арк.6]. Навчальні заклади представляли навчальний комплекс із широкими можливостями, а саме Преславська учительська семінарія, яка забезпечувала прямий зв'язок зі школою (однокласне початкове зразкове училище), мала те, що ми зараз називаємо системою довузівської підготовки – підготовчий клас, ферму, мережу постійних та тимчасових курсів, які розширювали спектр професійної підготовки учнів.

Окреслені вище навчальні заклади різного підпорядкування готували вчителів початкових шкіл. Посада вчителя гімназії вимагала вищої педагогічної освіти, яку на Півдні України надавали вищі педагогічні курси.

Найбільш значущою серед вищих курсів була діяльність Одеських жіночих трьохрічних педагогічних курсів, відкритих 4 жовтня 1903 р. при гімназії Пашковської, директором яких був призначений професор Новоросійського університету М. Ланге [227, с.15], який одночасно викладав на курсах психологію, логіку та філософію [143, с.5; 178, с.28]. Але після революційних подій 1905-1906 рр. курси були закриті. Однак восени того ж

року після численних клопотань опікунів комітету курсів, до яких входили директор М. Ланге та три члени обраних від Ради курсів – ректор Новоросійського університету А.Деревицький, професори – Є. Щепкіна та І. Слешинський, щодо їх відкриття та відповідно до рекомендацій Міністерства народної освіти, навчальний заклад відновив свою діяльність (див. додаток М) [372, арк174-174 зв.]. Курси було реорганізовано у вищі жіночі курси у складі двох факультетів: фізико-математичного та історико-філологічного, пізніше, відкрився ще й юридичний факультет [350, арк.6-9], а з 1916 р. – і хіміко-фармацевтичний.

Курси мали відділення історії, російської мови і словесності, французької та німецької мови і словесності, математики.

До навчального закладу приймали осіб 17-річного віку, які мали атестат чи свідоцтво про закінчення жіночої гімназії або прирівняного до неї навчального закладу. Крім відповідної освіти, треба було мати свідоцтво про благонадійність від губернатора або градоначальника, письмовий дозвіл батьків або опікуна, якщо дівчині не було 21 року, а в іншому випадку – дозвіл чоловіка [65, с.134].

До ввідкриття у 1903 р. ОЖПК було подано прохань до вступу 451, (203 – християнки, 221 – єврейки), з них – 123 медалістки. У зв'язку зі все зростаючою кількістю претенденток отримати вищу освіту, Рада оголосила конкурс, сутність якого полягала в тому, що всіх бажаючих було розподілено на групи за результатами середнього балу атестатів. Спочатку приймали тільки християнок; з числа єврейок були прийняті лише ті, хто мав середній бал чотири і вивчали іноземні мови. На вивільнені місця зараховувались слухачки, але ж знову ті, що мали гімназійний диплом. З них, за умови успішно витриманих перевідних екзаменів, і формувалися групи слухачок курсів.(див. додаток Н) [371, арк. 180-181 зв].

Діючі процентні норми для осіб іудейського віросповідання не давали можливість всім бажаючим вступити у навчальний заклад. Якщо процентна норма була більше 20%, то порушувалось прохання до МНП щодо дозволу

вступити до ВЖПК. У наслідок чого кількість курсисток іудейського віросповідання значно зростала (див. додаток О) [350, арк.6-11]. Навчальний заклад належав до найбільш популярних та найбільш численних на Півдні України. Даний факт підтверджують архівні матеріали, у яких зазначається, що протягом 1903-1909 рр. кількість тих хто навчався на педагогічних курсах, зросла майже в п'ятеро. (див. додаток П, Р) [316, арк. 4, 8; 350, арк. 6 зв.].

Як бачимо, склався своєрідний розподіл в системі підготовки педагогічних кадрів при ОВЖК. Свідченням цього є такі дані: у 1908 році історичне відділення закінчило – 448 жінок, словесно-російське – 53, романо-германське – 13, математичне – 57, природниче – 289 [341, арк.3-9]. Отже, більшість жінок обирала спеціальності гуманітарного характеру, надавши перевагу історико-філологічному та природничому відділенням, а не фізико-математичному.

Фахову й загальноосвітню підготовку слухачів забезпечували провідні вчені, викладачі Новоросійського університету І. Слешинський, який читав курс математики, Є. Щепкін – середньовічну та нову історію, А. Деревницький – античну літературу і латинську мову, М. Ланге – логіку, психологію, педагогіку, П. Петренко-Критченко – хімію, П. Лігнау – зоологію, А. Доброклонський – історію церкви. Протягом року допомагали викладачам курсів лаборант кафедри ботаніки, який закінчив Московський університет, І. Новопокровський, лаборант при лабораторії анатомічній хімії – доктор філософії Гнесенського університету О Яковкіна [317, арк.4,4зв,5]. Прагнення розширити межі програми та зацікавленість у навчанні свідчить діяльність на ОВЖК літературного гуртка, організованого слухачками для самостійного вивчення творів російських і західноєвропейських письменників під керівництвом викладачів історико-філологічного факультету. Статут літературного гуртка був розглянутий та схвалений Радою курсів [317, арк. 4 зв; 291, арк. 46].

Незважаючи на таку популярність зазначеного вище навчального

закладу та міцну професійну підготовку, яку майбутні педагоги отримували протягом навчання в ньому, урядові чиновники не докладали ніяких зусиль для розвитку перспективного навчального закладу. Всестанові курси працювали на засадах самофінансування – матеріальним підґрунтям їх діяльності були кошти, що надходили у вигляді плати за навчання 150 крб. за рік., але ця плата була досить високою. За для підтримки курсисток та залучення бажаючих до навчання, керівництво курсів звільняли від плати за навчання найбільш обдарованих курсисток. Так, у 1908 році було звільнено 11 % слухачок на суму 15 918 крб. 25 коп., а у 1909 році – 15% слухачок на суму 30 487 крб. 50 коп. [316, арк.8-18; 352, арк 6-15]. Також існували добровільні пожертвування, меценатські внески тощо. Спадкоємці професора Новоросійського університету А. Маркевича передали в дар бібліотеці закладу 5032 назви різного роду літератури, що ввійшли в 9252 томів [316, арк.8]. У 1907 р. дружина члена одеського суду А. Тахчогло внесла суму в 6000 крб для отримання стипендії найбільш бідним та найобдарованішим курсисткам. Матеріальна допомога надавалася і Товариством допомоги бідним слухачкам Одеських вищих жіночих курсів, яке у цьому ж році внесло 2 500 крб. в рахунок плати за навчання [318, арк.10 зв.]. Заможні представники громадськості міста засновували стипендії для бідних, але сумлінних дівчат, які бажали навчатися у цих закладах і отримувати рівноправну освіту наряду з чоловіками. Отже, уряд отримував добре підготовлених спеціалістів з вищою педагогічною освітою, не витрачаючи коштів на їх підготовку. Слід зазначити, що на курсах кількісно переважали вихідці з непривієлованих станів, а саме діти міщан, на другому місці знаходилися представниці дворянства, на третьому – діти купецтва та почесних громадян (див. додаток С) [317, арк. 8].

Таким чином, протягом досліджуваного періоду на Півдні України діяли різнорівневі педагогічні навчальні заклади, що готували учителів для вітчизняних шкіл та навчальних закладів численних етноконфесійних спільнот, що населяли територію регіону.

Висновки до розділу II

У ході дослідження виявлено, що для розвитку освітньої системи Півдня України другої половини XIX - початку XX століття характерними є наступні тенденції:

1. Стрімке збільшення кількості навчальних закладів у регіоні, що було обумовлено активними еміграційними процесами та активним промисловим та сільськогосподарським освоєнням степової України.

2. Багатоманітність різнорівневих навчальних закладів (у тому числі й навчальних закладів численних етноконфесійних меншин, що населяли Південь України), що мали різне підпорядкування, функціонували за власними навчальними планами та значно відрізнялися між собою за змістом та спрямованістю навчання.

3. Зміцнення ролі Святого Синоду і церковно-парафіяльних шкіл у системі освіти Півдня України;

4. Постійне посилення діяльності земств щодо розвитку народної освіти й збільшення кількості народних училищ на тлі посилення урядового гніту, спрямованого проти земських шкіл.

5. Залучення Міністерством народної освіти громадськості та окремих приватних осіб до справи розвитку освіти.

6. Несталість освітньої політики уряду щодо населення національних меншин Півдня України, планомірне пригноблення ним української національної школи.

Головною рушійною силою створення освітянських навчальних закладів на Півдні України була місцева громадськість, дворянство, інтелігенція, духовенство, державні службовці, промисловці, які у своїй сукупності створювали прогресивну педагогічну думку, що слугувала засобом пришвидшення освітнього поступу регіону. Розгляду педагогічної думки, створюваної вченими, громадськими та освітніми діячами й прогресивної шкільної практики Півдня України буде присвячено наступний розділ.

РОЗДІЛ III

Основні тенденції педагогічної теорії та практики Півдня України другої половини XIX – початку XX століття

У розділі проаналізовано погляди та освітню діяльність визначних та маловідомих представників педагогічної теорії та практики Півдня України (А.Готалова-Готліба, С.Гуревича, М.Завадського, І.Казаса, М.Каришева, Й.Корніса, М.Корфа, М.Ланге, Я.Новицького, М.Пирогова, М.Поля, К.Унру, Ф.Хартахая, Б.Штерна, та ін.).

Розкрито особливості реалізації педагогічних ідей прогресивних представників педагогічної думки Півдня України в діяльності освітніх закладів регіону.

Приділено увагу прогресивній педагогічній діяльності представників етноконфесійних груп Півдня України. Показано динаміку їхніх освітніх пошуків протягом досліджуваного періоду та вплив на них прогресивних педагогічних ідей К.Ушинського.

Джерелознавчою основою для дослідження слугували численні архівні матеріали [271-272, 276-279, 287-289, 291-292, 330, 332-335], філософська, психолого-педагогічна література [3, 10, 14, 23-25, 38, 46, 57-58, 99, 114, 118, 127-135, 142, 151, 205, 211, 230, 263], періодичні та довідкові видання [4-5, 49, 86-87, 113, 154-155, 175, 260].

3.1. Науково – теоретична спадщина представників педагогічної думки Півдня України

Розвиток педагогічної думки Півдня України у другій половині XIX – початку XX століття обумовлювався як загальними для держави в цілому, так і специфічними (регіональними) чинниками. До загальних чинників розвитку педагогічної думки Півдня України слід віднести наступні:

1. Зростання незадоволення широких верств населення соціально-економічною політикою уряду, піднесення їхньої боротьби за свої економічні інтереси й політичні права обумовило зміцнення освітнього руху (60 - 90-ті роки XIX століття), що спрямовувався на розширення мережі навчальних закладів, поліпшення системи народної освіти, демократизацію навчання, вдосконалення навчально-виховного процесу, розширення змісту шкільних програм та їх світський характер [20, с.152].

2. Педагогічна думка України у другій половині XIX – початку XX століття створювалась талановитими педагогами-освітянами, методистами, вченими, громадськими діячами (Х. Алчевська, П. Білецький-Носенко, І. Деркач, М. Драгоманов, О. Духнович, В. Короленко, М. Корф, П. Куліш, Т. Лубенець, М. Максимович, С. Миропольський, О. Павлович, М. Пирогов, І. Ставровський, К. Ушинський та ін.), які, усвідомлюючи наслідки реакційної політики уряду в галузі освіти, своїми теоретичними творами, публіцистикою, педагогічною, громадською і видавницькою діяльністю намагалися змінити зміст навчання, наявну педагогічну практику [144, с.78].

3. Пошуки нових прогресивних підходів до організації шкільного навчання та реформування змісту освіти, активне вивчення з цією метою позитивного закордонного досвіду призвели до посилення впливу педагогічних праць західноєвропейських освітніх діячів - А.Дістервега, І.Гербарта, Ж.Піаже та ін. на формування поглядів та освітніх інтересів вітчизняних педагогів.

4. До громадсько-педагогічного руху активно прилучилися літературні діячі, письменники (П.Грабовський, Л.Гулак-Артемовський, М.Коцюбинський, Леся Українка, І.Франко, Т.Шевченко, та ін.). Їхня діяльність щодо вирішення нагальних освітніх проблем відобразилася у висловлюваннях педагогічного спрямування, художніх творах, педагогічній діяльності, написанні підручників, посібників, букварів.

5. Громадсько-педагогічний рух 60-90-х роках XIX століття став спонукальним для бурхливого розвитку педагогічної преси, збільшення чисельності періодичних видань, на сторінках яких публікувалось чимало матеріалів, статей, заміток, що стосувались питань педагогічної теорії та практики [100, с.120].

До специфічних (регіональних) чинників розвитку педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX століття слід віднести:

- наявність у складі населення великої кількості етнічних та конфесійних груп (росіян, українців, чехів, болгар, гагаузів, євреїв, греків, німців, менонітів), що створило надзвичайно широке полікультурне поле регіону;

- більш вільні (порівняно з іншими регіонами) соціальні відносини;

- ліберальна політика уряду щодо освітніх інтересів значної частини етноконфесійних груп протягом 50-80-х років XIX століття та його активна асиміляторська політики кінця XIX – початку XX століття.

Зазначені вище чинники обумовили різноманітність педагогічних поглядів освітніх діячів Півдня України, які одночасно базувалися як на загальнодемократичних, так і традиційних етнічних та конфесійних засадах.

Яскравими представниками вітчизняної педагогічної теорії та практики Південної України були А. Готалов-Готліб, М. Завадський, М. Корф, М. Ланге, Я. Новицький, М. Пирогов, С. Черкасенко Я. Чепіга та ін. Зважаючи на те, що діяльність більшості зазначених вище освітніх діячів вже достатньо вивчена, вважаємо доцільним зупинитися лише на загальній характеристиці їхніх педагогічних поглядів, а також тієї ролі, яку вони відіграли у процесі розбудови освітнього поля Півдня України.

Значну роль у становленні й розвитку педагогічної думки досліджуваного регіону зіграв попечитель Одеського навчального округу М. Пирогов. Його перша педагогічна стаття «Питання життя» (1856) знаменувала початок громадського-педагогічного руху не лише на Півдні

України, але й в усій Російській імперії [58, с.125]. Саме він виявився виразником тих вимог в галузі освіти та культури, які конче були потрібні суспільству.

Протягом діяльності на посаді Попечителя Одеського навчального округу (1856-1860 рр.) в офіційних документах та статтях («О ходе просвещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений» (1856 р.), «О публичных лекциях по педагогике» (1857 р.), «Циркулярное предложение директорам училищ Одесского учебного округа» (1857), «О методах преподавания» (1858 р.), «Об изменении правил приема в благородные пансионы при гимназиях» (1858 р.) та ін.) М. Пирогов виступав за демократизацію керівництва шкільною системою, порушував питання удосконалення методів навчання, приділяв увагу обладнанню навчальних кабінетів, створенню бібліотек. Освітній діяч розробив проект реорганізації Ришельєвського ліцею в університет. У розробленому М. Пироговим проекті університетської реформи одне з центральних місць займало питання допуску селян до вищих навчальних закладів [38, с.15].

Саме М.Пирогов довів думку про те, що загальноосвітня школа повинна поєднати у собі обидва наявні у змісті освіти напрями - гуманітарний (класичний) і реальний, які разом забезпечили б якісну загальноосвітню підготовку. Значну увагу педагог надавав ролі учителя у навчально-виховному процесі. Він вважав, що учитель повинен не лише навчати, але й володіти творчою ініціативою та педагогічною майстерністю. У зв'язку з цим педагог наполегливо добивався заснування учительських семінарій для підготовки високоосвічених учителів народної школи.

Освітня позиція М. Пирогова мала на меті створення можливостей національної освіти для широких верств населення. Він підтримував концепцію розвивального характеру навчання, заходи, що забезпечували доступність освіти для широких верств населення шляхом організації

викладання та використання підручників українською мовою. Основними завданнями освіти педагог вважав розвиток в учнівській молоді здатності самостійно оволодіти новими знаннями, формувати свій світогляд протягом життя.

Смілива новаторська діяльність М. Пирогова, демократизм його поглядів відіграли суттєву роль у розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики, прогресивній освітній діяльності громадськості.

Значний вплив на розвиток педагогічної думки Півдня України у другій половині XIX – початку XX століття справила діяльність та педагогічні погляди фундатора вітчизняної педагогіки К. Ушинського. Двома основними напрямками діяльності, провідними завданнями педагогічної творчості К. Ушинського були:

1. Боротьба за радикальне перетворення вітчизняної школи.
2. Розробка теоретичних основ педагогічної науки.

К.Ушинський одним з перших серед вітчизняних педагогів виступив проти ставлення до педагогічної науки як до служниці бюрократії. Завдяки його самовідданій діяльності педагогіка перетворилася у «самостійну, спеціальну галузь знань, що користувалась авторитетом разом з вищими науками» [294, с.79]. Педагог виділяв у навчанні дві цілі – формальну (розвиток розумових здібностей учня, спостережливості, пам'яті, уваги, фантазії) та матеріальну (забезпечення єдності формального і матеріального розвитку). Також ним було розглянуто і питання про класичну і реальну освіту. К. Ушинський був прихильником такої школи, яка б давала учням різносторонні гуманітарні і реальні знання. Розуміючи всю необхідність вивчення гуманітарних і суспільних наук у школі, педагог разом з тим з усією пристрасстю боровся за те, щоб в змісті освіти були належним чином представлені природничі науки. Винятково великого значення він надавав вивченню фізики, хімії, математики, астрономії [209, с.86].

Як прихильник реальної системи навчання, К.Ушинський виступав проти розриву між навчанням і вихованням як антипедагогічного явища, з вимогою встановлення єдності виховання і навчання на нових засадах.

На противагу навчанню, що ставить за мету виключно розвиток розуму, надання значного масиву пізнавальної інформації, виховання є формуванням особистості дитини в цілому, розвитком її характеру і зміцненням волі, нагромадженням звичок і навичок, що становлять той капітал, на проценти якого живе і розвивається людина. Тому проблему виховання К. Ушинський вважав основною в педагогіці.

Особливої уваги К. Ушинський надавав питанню запровадження загального обов'язкового навчання, яке розцінював як важливий крок на шляху культурного розвитку народу. Він дотримувався тієї точки зору, що право на освіту є природним правом кожної людини і великою бідною вважав те, що селянин не користується цим правом, залишається неграмотним.

У дискусії про характер загальноосвітньої школи, що проходила в 60-х роках ХІХ століття, К. Ушинський був одним з прихильників школи, що забезпечувала б учнів різнобічними гуманітарними і реальними знаннями. Турбуючись про освіту народних мас, педагог запропонував курс народної школи в складі двох циклів - циклу елементарного і власне початкового навчання. Педагогічна доцільність полягала в тому, що селянські діти, вступаючи в народну школу без попередньої підготовки, не були готові до систематичного навчання. Така попередня підготовка була завданням першого довірчого циклу занять.

Значний вплив на розбудову методики навчання у школах Півдня України мали дидактичні погляди К. Ушинського, зокрема обґрунтування ним принципів та форм навчання. Аналізуючи дидактичні твори К. Ушинського, можна виділити такі основні принципи навчання: свідомість і активність, наочність, послідовність, міцність знань, зв'язок навчання з життям, емоційність.

К. Ушинський був гарячим прихильником класно-урочної системи навчання. Необхідними умовами будь-якого раціонального навчання він вважав: клас як основну одиницю, основну ланку школи; сталий, незмінний склад учнів у класі; точно регламентовані в часі заняття, що проводяться за твердим навчальним розкладом; фронтальні заняття вчителя з усім класом з урахуванням специфічних особливостей кожного учня; поєднання фронтальних форм роботи учнів з індивідуальними на основі застосування вчителем методів активного навчання; провідну роль вчителя в ході уроку.

Відводячи учителеві відповідальну роль у суспільстві, К. Ушинський висував до нього дуже високі вимоги: вчитель повинен бути не тільки викладачем, а й насамперед вихователем; вчитель повинен любити свою професію, з почуттям відповідальності ставитися до «високого покликання педагога»; вчитель має бути освіченим, знати свою справу, бути завжди зацікавленим у вдосконаленні своїх знань і педагогічної майстерності; вчитель повинен володіти педагогічним тактом, чітко уявляти мету своєї діяльності [234, с.217].

У досить широкому аспекті К. Ушинський розробляв проблему педагогічної освіти. Для підготовки народних учителів він пропонував створювати учительські семінарії, а для підготовки вчителів середніх шкіл - педагогічні факультети при університетах. К. Ушинський розробив проект учительської семінарії, реалізований пізніше передовими земствами.

Як вже зазначалося у розділі II, своєрідність освіти Півдня України відображалася через активну діяльність органів місцевого самоврядування – земств, які почали активно діяти в регіоні з 1864 р. До сфери діяльності зазначених органів належало формування системи культурно-освітніх закладів різних національностей регіону. Утворюючи свої навчальні заклади, земства прагнули не лише збільшити кількість шкіл, а й зробити навчальні заклади більш досконаліми.

Розвиток земських шкіл регіону пов'язаний з ім'ям М. Корфа. Так, за його активного сприяння на Півдні України, а саме в Бердянському, Олександрівському, Маріупольському, Мелітопольському повітах було відкрито 127 земських шкіл. Одночасно М. Корф став організатором повторних класів і недільних шкіл [380, с.75].

Характерною рисою функціонування таких шкіл була реалізація у змістї й формах навчання прогресивних педагогічних ідей, зокрема К. Ушинського.

М. Корф висував такі невідкладні завдання, що стояли перед земськими школами:

- збільшення кількості навчальних закладів, доступних для народу;
- забезпечення шкіл необхідним навчально-господарським обладнанням і навчально-наочними посібниками;
- вживання заходів щодо забезпечення вчителів знаннями передових, найбільш досконалих методів навчання й виховання [120, с.12].

Значне місце в працях М. Корфа відведено ідеї загального обов'язкового навчання. Він зазначав, що громадськість визнає зло, що приносить неписьменність. Важливим кроком у її подоланні педагог вважав упровадження загального навчання дітей обох статей, незалежно від їх національного походження і соціальної належності.

До важливих умов успішного функціонування народних загальноосвітніх закладів М. Корф відносив:

1. Близькість школи до місця проживання учнів.
2. Спільне навчання хлопчиків та дівчаток.
3. Таку організацію навчання, яка гарантувала б набуття дітьми дійсно корисних і міцних знань, умінь та навичок [124, с.45].

Метою загальноосвітньої школи М. Корф вважав підготовку людини, розвиненої фізично й духовно. Школа повинна дати учням різнобічні гуманітарні й реальні знання, розвинути здатність до самоосвіти, виховати в них такі моральні риси, як патріотизм, чесність, справедливість,

працьовитість, всіляко сприяти зміцненню фізичних сил і розвивати естетичні почуття [123, с.96-97].

У навчальному процесі земської школи педагог ввів спеціальну програму, розраховану на три роки, яка була спрямована на пізнання дитиною навколишнього середовища, місцевих ремесел, природознавства, основ сільського господарства. Важливе місце в діяльності М. Корфа належало питанню освіти дорослих. Педагог не тільки створював у земствах повторно-додаткові класи для дорослих, але й розробив основні принципи їхньої діяльності [124, с. 82]. Він був першим, хто поєднав практичну роботу в галузі освіти дорослих з теоретичним узагальненням. Метою повторних класів, запропонованих М. Корфом, було попередження рецидиву безграмотності і остаточне закріплення основ початкової освіти. Педагог передбачав у повторній школі не лише відновлювати те, що вже вивчено у щоденній школі, а й поглиблювати й розширювати його новими знаннями, спрямованими на розвиток учнів і на забезпечення життєвих практичних інтересів.

Ідеалом життя М. Корфа було здійснення якісного навчання дітей у новій громадській школі, а дорослих просвічувати через літературне слово. Його освітні програми були конкретизовані та спрямовані на врахування національних, регіональних запитів населення. В освіту педагог вносив «ідею демократизму, науково-педагогічний рівень і власні українські симпатії» [37, с. 31].

М.Корф надавав великого значення особистості вчителя, акцентував увагу педагогів-практиків на тому, що допомагає сформувати світогляд, моральний дух, всебічно розвинути особистість.

Педагог рекомендував учителям вивчати народ, зокрема селянство, вслухатися у його розмови, уважно ставитися до вимог, проїнятися його потребами. Навчальні програми, укладені М.Корфом, передбачали вивчення національного складу населення, порівняльних характеристик етнічних

показників регіону, де знаходяться школи інших етносів (на Півдні України зокрема).[13, с.69].

Високо цінуючи внесок у справу розвитку освіти численних етнічних груп Півдня України, М. Корф одночасно обстоював ідею навчання рідною мовою. Як більшість прогресивних педагогів досліджуваного періоду, освітній діяч намагався зберігати й поширювати українську мову і вважав її знання обов'язком кожної людини, яка живе в Україні. Він пропонував розпочинати вивчення елементарних знань українською мовою, а після закінчення школи читати саме українські книжки.

Такий погляд на організацію та діяльність загальноосвітніх закладів був характерним для більшості прогресивних діячів Півдня України. Своєю активною просвітницькою діяльністю вони відстоювали ідею навчання українською мовою, відродження значущої ролі мови в народній освіті, започаткування впровадження демократичного ідеалу в освіті на народних засадах, поєднання загальноосвітнього та національно-освітнього інтересів в організації та змісті освіти. Завдяки діяльності М. Корфа та його послідовників освітні заклади стали осередками пропедевтичних пошуків педагогічної думки, створення перших українських підручників, наслідком чого у школах на Півдні України почали широко використовуватися підручники Т. Шевченка («Букварь Южнорусский»), П. Куліша («ГраMATка»), Б. Грінченка («Українська граматика») тощо, які поєднували загальнолюдські та українські національні ідеї. Зазначені підручники та посібники стали першими підручниками для самоуків та для інших верств населення Півдня України, які уособлювали національно-просвітницькі ідеали [229,с.5].

Освітня діяльність та педагогічні ідеї М. Корфа справили значний вплив на погляди прогресивних освітніх діячів Півдня України, зокрема на Я. Новицького – педагога, публіциста, історика, фольклориста, етнографа, дослідника Запорізької Січі.

Я. Новицький досконало знав життя народної школи, підтримував сільське вчительство, добивався поліпшення його добробуту, підвищення платні, захищав відданих справі учителів, активно відстоював ідею необхідності педагогічної творчості. «Якщо метод учителя неживий, якщо нема в ньому художньої творчості, школа його завжди залишається майстернею ремісника», - стверджував педагог [184, с.122].

Основними педагогічними ідеями Я. Новицький вважав:

- необхідність формування вміння в учнів логічно мислити, свідомо засвоювати навчальний матеріал;
- реалізацію принципів наочності та свідомості навчання, пильна увагу до організації самостійної пізнавальної діяльності учнів;
- побудову змісту навчання на принципі його зв'язку з життям села;
- залучення учнів до краєзнавчої діяльності, пізнання побуту, звичаїв, традицій народу.

Я. Новицький заклав основи шкільного курсу краєзнавства, фольклору та етнографії. Його доробку належать суттєві історико-етнографічні розвідки «История города Александровска», «Материалы для истории запорожских казаков», «Запорожские и гайдамацкие клады» [373, арк. 11].

Зазначені вище ідеї лягли в основу новаторської педагогічної діяльності Я.Новицького, особливості якої буде розглянуто у п. 3.2.

«Народна освіта, – писав Я. Новицький, – це одне з важливих питань у житті, в ньому всі надії нашого добробуту, нашого історичного майбутнього» [200, с.63]. Як послідовник К.Ушинського, Я. Новицький виявив себе не тільки педагогічним практиком, але й педагогом – теоретиком демократично-просвітницького напрямку. Поділяючи його ідею щодо виховання всебічно та гармонійно розвинутих особистостей, підготовлених до життя і праці, він намагався втілити їх у навчальному процесі загальноосвітніх закладів.

Іншим яскравим представником педагогічної думки Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ століття був А. Готалов-Готліб. Як педагог-новатор

демократичного спрямування, він відстоював ідею створення єдиної української загальноосвітньої школи. Перебуваючи на посаді директора Ялтинській гімназії (1903 - 1908 рр.) він розробив план будівництва шкільних приміщень для навчальних цілей та для пансіонів (інтернатів), у яких учні житимуть, особисто керував цим будівництвом.

Особливе значення у розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики є розробка А. Готаловим-Готлібом проекту нового типу школи – «школи-санаторію». Підтримуючи прогресивні погляди Я.Новицького, педагог обстоював ідею введення у навчальний процес загальноосвітніх закладів обов'язкових гімнастичних та спортивних занять, проведення екскурсій, створення гуртків для учнів, проведення вечорів, організації позакласного читання, історико-красознавчої роботи, удосконалення навчального процесу, зацікавлення дітей навчанням і стимулювання успішного оволодіння знаннями. У зазначеному контексті якісна підготовка вчителя до уроків розглядалась освітнім діячем як основний фактор підвищення якості навчання. Постійне розширення педагогічних і методичних знань, широка ерудиція вчителя та активне використання передового досвіду розглядалися А. Готаловим-Готлібом як основа професійної озброєності педагога.

Аналіз педагогічних поглядів зазначеного вище освітнього діяча дає підстави стверджувати, що його пильна увага до особистості вчителя не була випадковою. Вимоги до вчителя, на думку А. Готалова-Готліба, надзвичайно актуалізуються у зв'язку з тими виключними соціально-культурними завданнями, які виконує народна школа. «Сільська школа – не тільки навчальний, але й культурно-політичний центр суспільного життя та соціального виховання на селі», - стверджував педагог [49, с.101].

Значущість педагогічних поглядів А. Готалова-Готліба підтверджується тим фактом, що його діяльність була високо оцінена Я. Ряпо, В. Потьомкіним, Є. Щепкіним.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що освітні діячі Півдня України зосереджувалися на розгляді двох кардинальних питань: питанні удосконалення методів та форм навчання та питанні формування змісту освіти. Дотримуючись позиції М. Пирогова та К. Ушинського, які засуджували тодішню шкільну політику правління і мали великі надії на реформу школи, вони вказували на міцність та ґрунтовність громадської освіти, на необхідність реформування усталеної освітньої системи [50, с.23].

Виступаючи з публічними лекціями з педагогіки, М. Ланге, А. Готалов-Готліб, Я. Новицький пропагували педагогічні ідеї К.Ушинського. Протягом своєї діяльності педагоги-реформатори підтримували ідею М. Корфа про відкриття додаткових вечірніх і недільних шкіл. Незважаючи на асиміляторську, русифікаторську політику правлячих кіл, вони обстоювали необхідність введення української мови в якості мови навчання та українських підручників.

Розвиток педагогічної думки Півдня України початку ХХ ст. пов'язаний з прізвищем ще одного палкого прихильника української національної школи Я. Чепіги (Зеленкевича). Протягом учительювання у різних школах Катеринославщини (1897-1917 рр.), ним було написано значну кількість статей соціально-культурного спрямування в українських журналах «Світло», «Учитель», «Педагогічний журнал», «Рада». Одночасно Я. Чепіга писав статті на педагогічні теми, які були вперше опубліковані у 1907 р. російською мовою в журналі «Оренбургский педагогический вестник» [201, с.180].

Центральне місце у педагогічних пошуках освітнього діяча займає питання розбудови національної школи. Погляди Я. Чепіги з цього питання відобразилися у «Проекті української школи» (1913). Основними ознаками такої школи на його думку повинні бути:

- 1) колективна творчість українського учительства, яка створює засади для функціонування нової школи;

2) відображення освітніх інтересів народу в організації та змісті навчання;

3) відповідність душі й розуму народу (опора на народну творчість та культуру);

4) вільний розвиток фізичних і духовних сил дитини як основна мета школи.

Проект передбачав двоступеневу початкову школу із загальним шестирічним терміном навчання. Перший ступінь (два роки) – період підготовки до школи (ігри, забави, прогулянки, праця на городі і в полі, піклування про домашніх тварин, ліплення тощо). На другому ступені навчання, що складав чотири роки, школа мала розвивати дитячу самодіяльність, творчу індивідуальність і бути спрямованою на саморозвиток особистості.

Окремої ролі Я. Чепіга надавав мові навчання, ознайомленню дітей з історією, географією, культурними традиціями.

У 1914 р. вийшла перша монографічна праця педагога «Самовиховання вчителя», присвячена питанням ролі та значення особистості вчителя в суспільстві. Як і названі вище прогресивні освітні діячі, автор праці вважав, що головною рисою педагога має бути вдосконалення професійної майстерності [173, с.181].

Відкидаючи класицизм як провідний напрям формування змісту освіти Я.Чепіга, як і більшість прогресивних освітніх діячів Півдня України, розглядав його як «систему, приречену на загибель. Важливою складовою їхніх педагогічних пошуків більшості освітніх діячів досліджуваного періоду була боротьба проти зубріння, підказок, муштри, обстоювання ідеї демократизації шкільної освіти, протест проти суворої регламентації праці учителя.

Засуджуючи зміст навчальних програм середньої школи, А. Готалов-Готліб, М. Корф, М. Ланге, Я. Новицький, М. Пирогов, К. Ушинський,

Я. Чепіга виступали популяризаторами педагогічних ідей К. Ушинського. Великого значення вони надавали освіті народу, формуванню його національної самосвідомості як духовної передумови суцільного подолання неписьменності, соціально-культурного поступу суспільства.

Прогресивні представники краю відчували органічну потребу дати знання українському народу, сприяти самоусвідомленню особистості, її національної приналежності, історичних коренів народу [38, с.17].

Зазначені вище ідеї були характерними для більшості вітчизняних педагогів Півдня України. Разом із тим складовою частиною педагогічної думки Півдня України, що створювалася в полікультурному освітньому просторі регіону, були педагогічні погляди представників національних меншин – Я.Бройля, Ф.Вібе, Т.Вотча, І.Казуса, Й. Корніса, Ф. Хартахая, Г. Хізе, Б. Штерна та ін.

Яскравим представником педагогічної думки Півдня України досліджуваного періоду, виразником освітніх поглядів етноконфесійної меншин німців та менонітів був Й. Корніс. Як керівник Спілки сприяння поширенню лісів, садів і підняттю сільського господарства, ремесел та освіти, що як орган громадського самоврядування, активно діяла в регіоні, він не лише здійснював керівну діяльність щодо вирішення освітніх проблем спільнот, але й займався науково-теоретичною діяльністю, популяризуючи через неї прогресивні педагогічні ідеї. Так, у формулярах «Школа в колонії Х» та «Школа в колонії А» автор змалював образи двох шкіл – старої школи муштри та зубріння та нової школи, заснованої на принципах свідомості, зв'язку з життям та гуманізмі [336, арк. 140] Таким чином, Й. Корніс намагався привернути увагу суспільства до питань освіти через зрозумілі для пересічних громадян приклади та яскраві порівняння. Просвітник, зокрема, звертав увагу на скрутне матеріальне становище вчителів народних шкіл, наголошував на необхідності створення нормальних матеріально-технічних умов для педагогічної діяльності. Він вважав, що ґрунтовна і всебічна

матеріальна впевненість шкільної практики у майбутньому стане серйозною передумовою їх розвитку і розквіту.

Значне місце в науково-педагогічній діяльності Й. Корніса посідало питання кадрового забезпечення шкіл, удосконалення педагогічної майстерності учителів, підвищення їх професіоналізму. З метою надання методичної допомоги практикуючим педагогам, освітній діяч розробив та видав «Вісімдесят вісім загальних правил виховання школярів», що вміщували основи філософії освіти та конкретизували основні дидактичні принципи [222, с.125].

Аналіз зазначеного твору дав підстави стверджувати, що у його змісті Й. Корніс широко використовував педагогічні ідеї основоположника німецької педагогіки А. Дістервега щодо принципів та методів навчання, загальної організації навчального процесу. Педагог акцентував увагу на необхідності використовувати у навчанні принципи культуровідповідності, природовідповідності, самодіяльності, наочності й різноманітності, елементарності навчання, систематичності й системності, міцності засвоєння знань, розвивального характеру навчання, науковості.

Особливу увагу Й. Корніс надавав особистому прикладу вчителя, стверджуючи, що «сила духу, професійні знання, поміркованість у використанні заохочень та покарань, витримка, коректність й тактовність, адекватне оцінювання дітей» є вагомими складовими успіху професійної діяльності вчителя [223, с.125].

До основних педагогічних правил, сформульованих Й. Корнісом, слід віднести;

- правила щодо організації навчання (вдосконалення навчальних програм, здійснення диференціації навчання, вироблення в учнів свідомої дисципліни й самостійності в навчанні, широке використання наочності тощо);

- правила щодо виховання (здійснення соціалізації особистості дитини протягом її навчання в школі, формування здатності протистояти злу, помірковане використання заохочень та покарань).

- правила поведінки та діяльності вчителя (якісна фахова підготовка вчителя, наявність у нього любові до дітей як основи педагогічної діяльності, тактовність і коректність у ставленні до дітей, обережність в оцінці дій та здібностей учнів).

Отже, праця Й. Корніса «Вісімдесят вісім загальних правил виховання школярів» спрямовувалась на подолання суттєвих недоліків системи освіти, до яких слід віднести вузькість змісту програм, догматичні методи навчання, низьку кваліфікацію педагогів. Його діяльність та прогресивні ідеї суттєво вплинули на педагогічні погляди великої частини педагогів – переселенців, серед яких: Я. Бройль, Ф. Вібе, Т. Вотч, К. Унру, Г. Хізе та ін. [114, с. 309].

Найбільш відомим реформатором освіти німців та менонітів, що мешкали на території південної України у ХІХ ст. належить К. Унру, який є автором своєрідної педагогічної концепції, в основі якої лежить розуміння освіти як необхідної основи спасіння людини. Виховний ідеал освітнього діяча – морально-релігійна особистість, патріот, який лояльно ставиться до державного устрою. Важливими рисами такої особистості є: повага до праці, життєвий аскетизм, доброчесність, демократизм.

Особливої уваги К. Унру надавав питанню особистості вчителя. Він високо цінував вміння педагога переконувати аудиторію, чітко та зрозуміло викладати, формувати усвідомлення необхідності освіти [299, арк. 70].

Педагогічну позицію К. Унру активно підтримували П. Рідігер та Я. Классен. Однак архівні матеріали містять лише епізодичні відомості про їх діяльність, що не дало можливості дослідити не лише її особливості, але й педагогічні погляди зазначених освітніх діячів.

Серед інших представників педагогічної думки етнічних меншостей Півдня України своєю активною діяльністю виділяється Г. Хізе. Приділяючи

пильну увагу питанням розвитку початкової освіти, він вважав, що школа має бути міцним фундаментом для подальшого отримання фахової підготовки. У зв'язку з такою виключною її значущістю Г. Хізе вимагав здійснення ряду заходів для підвищення якості початкової освіти. Серед таких заходів слід визначити:

- підвищення вимог до змісту й організації навчання у початкових школах;
- здійснення підготовчої роботи з дітьми ще до їх вступу до школи (навчання читання, письма, рахунку);
- допуск до навчання виключно здорових у моральному та фізичному розумінні дітей, які спроможні без зусиль оволодіти змістом навчання;
- забезпечення кожної школи необхідним матеріально-технічним обладнанням та навчальними кабінетами.

Вагомий внесок для розвитку середньої освіти Північного Приазов'я (Маріупольщина) було зроблено видатним громадським діячем, педагогом, публіцистом Ф. Хартахаєм. Він розпочав свою педагогічну діяльність у 1866 р. у Варшаві, а з 1873 р. працював у Північному Приазов'ї. Обґрунтовуючи необхідність середньої освіти, яка б поглиблювала знання греків з російської мови, Ф.Хартахай активно працював над питанням про відкриття грецьких гімназій та прогімназій. За його ініціативою було відкрито Перше приватне чоловіче училище II-го розряду з курсом прогімназії на початку 1875/76 навчального року в складі підготовчого й першого класів; одночасно було створене на тих же умовах і жіноче училище (прогімназія) — чим було закладено основи чоловічої та жіночої середньої освіти в Маріуполі. Директор (Ф. Хартахай) був відповідальним за навчальний і виховний процес у прогімназії перед містом й керівництвом навчального округу; мав на свої кошти, за допомогою субсидій від міста, утримувати заклад [8, с.14].

Спеціально для грецьких шкіл Ф. Хартахасем та М. Корфом було розроблено спеціальний курс російської мови для школярів і посібник для вчителів грекомовних шкіл «Російська граматики для грецьких початкових училищ», завдяки якому учні грецьких шкіл після третього року навчання могли писати та читати російською мовою. Отже, у діяльності навчальних закладів Ф. Хартахая вбачав подальшу мовну і культурну адаптація приазовських греків у багатонаціональному регіоні, а також надання грекам можливості через освіту прилучитись до місцевої духовної й матеріальної культури, що мало благотворно вплинули не лише на долі греків, але й на розвиток Південного регіону в цілому.

Говорячи про діячів освіти національних меншин, слід згадати видатного представника педагогічної думки Таврійської губернії І. Казаса, який був автором значних педагогічних нововведень у системі гімназійної освіти, що значною мірою відобразилися на освіті регіону. Намагаючись прищепити учням любов до історії, він суттєво доповнював програми курсу того чи іншого предмета в різних класах. З цією метою намагався ознайомити учнів з останніми досягненнями вітчизняної та зарубіжної історичної думки. У якості навчальних посібників педагог використовував «Очерки из истории и народных сказаний» відомого німецького педагога А. Грубе [228, с.73-74].

Простота й доступність дидактичних прийомів, якими оперував І. Казас при викладі навчального матеріалу, дозволили йому підвищити якість викладання. Заняття у повітових училищах педагог проводив у формі усної бесіди, бо вважав, що «живе слово викладача діє сильніше за мертву літеру». Корисними І. Казас вважав і письмові вправи. Для виконання цього завдання, педагог пропонував використовувати історичні розповіді, які були у першу чергу, цікаві дітям. Він, як і більшість викладачів: Г. Готліб, Я. Новицький виступав проти пагубного впливу на розвиток розумових здібностей – зубріння.

Треба відзначити, що І. Казас підтримував різні ініціативи, спрямовані на модернізацію навчального процесу в гімназіях, а також і сам був активним учасником педагогічного руху в Таврійській губернії.

Як бачимо, погляди представників національних меншин педагогічної теорії в цілому відповідали прогресивним пошукам вітчизняних освітніх діячів. На жаль, брак архівних матеріалів не дозволив дослідити стан формування та розвитку педагогічної думки представників інших національних меншин Півдня України. Тому загальні висновки щодо основних тенденцій педагогічної думки зазначеного регіону зроблено у відповідності до наявних архівних та науково-педагогічних джерел.

Порівняльно-історичний аналіз педагогічних поглядів зазначених вище освітніх діячів дозволив систематизувати їх педагогічні погляди й результати професійної діяльності відповідно до етапів становлення й розвитку освіти та виявити їх динаміку, що відобразилось у таблиці 3.1 [58, с.125; 263, с. 144; 124, с.215; 211, с.41; 206, с. 99; 222, с.217; 272, с.129].

Таблиця 3.1

**Динаміка розвитку основних тенденцій педагогічної думки
Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття)**

Хронологічні межі періоду	Педагог, діяльність якого відбувалася в межах періоду	Педагогічні погляди освітнього діяча
60-70-ті рр. XIX ст.	М.Пирогов	<ul style="list-style-type: none"> - Розгляд педагогіки як виховного мистецтва та підвищення у зв'язку з цим вимог до особистості педагога-митця. - Обґрунтування необхідності створення навчальних закладів з підготовки вчителів.

		<ul style="list-style-type: none"> - Ідея поєднання класичного й реального напрямів змісту освіти. - Обстоювання ідеї створення національних навчальних закладів для широких верств населення.
	К.Ушинський	<ul style="list-style-type: none"> - Обґрунтування педагогіки як науки та мистецтва, її взаємозв'язку з антропологічними науками. - Розробка теоретичних основ педагогічної науки. - Обстоювання єдності виховання та навчання.
		<ul style="list-style-type: none"> - Обґрунтування принципу народності виховання. - Розробка завдань гармонійного розвитку особистості як кінцевої мети виховання. - Обстоювання ідеї поєднання кращих сторін матеріальної та формальної освіти. - Розробка змісту й методики елементарного навчання та обстоювання ідеї загального навчання. - Розбудова проекту навчального закладу з підготовки учительських кадрів.

	М. Корф	<ul style="list-style-type: none"> - Обґрунтування концепції громадської (земської) початкової школи на народних засадах, обстоювання ідеї навчання рідною мовою. - Розробка питання освіти для дорослих. - Обстоювання ідеї максимального врахування національних та регіональних освітніх запитів населення. - Розробка питань фахової підготовки вчителя та підвищення рівня його професійної майстерності.
	Й.Корніс	<ul style="list-style-type: none"> - Розробка питань спеціальної підготовки вчителя, підвищення рівня його професійної майстерності. - Обґрунтування загальних правил організації шкільного навчання. - Обстоювання принципів культуро-відповідності, природовідповідності, самодіяльності, наочності, розвивального характеру навчання.
80-90-ті рр. ХІХ ст.	Я. Новицький	<ul style="list-style-type: none"> -Порушення питань діяльності сільських учителів, підвищення їх професіоналізму та забезпечення належних (у тому числі - матеріальних) умов для праці. - Обстоювання принципів активності, самостійності, свідомості навчання, його зв'язку з життям. - Розробка шкільного курсу краєзнавства та етнографії.

	А. Готалов-Готліб	<ul style="list-style-type: none"> - Розробка проекту школи-санаторію. - Відстоювання ідеї введення у шкільний курс спортивних занять та занять з фізичної культури, організацію різних форм позанавчальної та виховної роботи.
	К. Унру	<ul style="list-style-type: none"> - Обґрунтування методологічної основи освіти, її мети й ідеалу виховання, теологічного підходу у пізнанні. - Написання навчальних посібників з німецької граматики, хрестоматій з вивчення Біблії та історії церкви.
	Ф. Хартахай	- Утворення гімназійних закладів національних меншин.
	І. Казас	- Створення програм до курсів.
Початок XX ст.	Я.Чепіга	<ul style="list-style-type: none"> - Розробка проекту української національної школи. - Відстоювання прогресивних методів та форм навчання. - Порухення актуальних питань організації освіти, стану викладання навчальних дисциплін (зокрема ручної праці). - Розробка питань особистості вчителя, його значення в суспільстві, підвищення професійної майстерності й самовдосконалення.
	Г.Хізе	- Розробка проблем початкової освіти.

Як видно з таблиці, найбільш продуктивними періодами у розвитку педагогічної теорії Півдня України є 60-70-ті та 80-90 рр. XIX століття (другий та третій етапи розвитку освіти регіону).

Отже, основи прогресивної педагогічної практики, що були закладені Й. Корнісом, М. Корфом, М. Пироговим, К. Ушинським у 50-60-ті рр. XIX ст., знайшли своє продовження в діяльності та ідеях визначних представників освіти, А. Готалова-Готліба, І. Казаса, М. Каришева, Я. Новицького, К. Унру, Ф. Хартахая, Г. Хізе, педагогів-практиків М. Завадського, М. Каришева, М. Ланге, Я. Чепіги діяльність яких буде висвітлено у п.п. 3.2.

3.2. Впровадження педагогічних ідей в практичну діяльність закладів освіти

Серед численних проблем, піднятих суспільно-політичним рухом другої половини XIX століття були питаннями перегляду шкільних програм, відкриття громадських шкіл, близьких до народу, питання професійно-педагогічної підготовки вчителя, удосконалення його фахової майстерності. Розуміючи невідкладну необхідність вирішення цих питань і перебуваючи під впливом прогресивних ідей відомих вчених-освітян і педагогів В. Водовозова, М. Пирогова, В. Стоюніна, К. Ушинського та інших, педагоги-практики Одеського учбового округу у своїх теоретичних працях виклали сутність, основні напрями реформування змісту освіти, умови продуктивної учительської діяльності, суттєво збагативши цим педагогічну думку досліджуваного періоду. Разом із тим протягом досліджуваного періоду розвиток вітчизняної педагогічної теорії і практики обумовлювався не лише діяльністю прогресивних освітніх діячів, але й культурно-просвітницькою роботою, що проводилась громадськими організаціями та

керівними органами освіти, діяльність яких на Півдні України мала свої особливості.

До числа прогресивних педагогів Півдня України досліджуваного періоду слід віднести Я. Бройля, П. Бузука, Т. Вотча, Ф. Вібе, А. Готалова-Готліба, С. Гуревича, М. Завадського, І. Казаса, М. Каришева, Й. Корніса, М. Корфа, М. Ланге, Я. Новицького, М. Поля, М. Пирогова, К. Унру, Ф. Хартахая, Г. Хізе, С. Черкасенка, Б. Штерна, та ін. Усі вони своїми новаторськими педагогічними пошуками, активною просвітницькою діяльністю суттєво збагатили вітчизняну педагогічну теорію та практику.

Найбільш значущою в процесі розбудови освіти на Півдня України у другій половині XIX ст. постає діяльність М. Пирогова та М. Корфа.

Протягом діяльності на посаді попечителя Одеського навчального округу (1856-1859 рр.) М. Пирогов доклав чимало зусиль щодо поліпшення справи освіти в регіоні. Основними напрямками його діяльності у зазначений період були наступні:

1. Зміцнення ролі педагогічних рад гімназій.
2. Сприяння відкриттю університету в Одесі.
3. порушення питання удосконалення методів навчання.
4. Турбота про зміцнення матеріальної бази навчальних закладів.
5. Обстоювання гуманних засобів впливу на вихованців.

Ліберальна діяльність М. Пирогова як попечителя навчального округу викликала в одеського генерал-губернатора підозри у вільнодумстві та підриві авторитету місцевої влади. Освітнього діяча було переведено до Києва на посаду попечителя навчального округу.

Виключну роль у становленні й розвитку освіти Півдня України відіграв засновник земських шкіл М. Корф. Однак, аналіз діяльності зазначеного освітнього діяча дозволяє стверджувати, що він розпочав активну громадську діяльність задовго до впровадження земств на Катеринославщині. Він разом з Д. Гнединим та Я. Савельєвим входив до числа членів дворянського зібрання

Олександрійського повіту та сприяв вирішенню багатьох нагальних освітньо-суспільних питань.

З відкриттям земств М. Корф включився в їх роботу. 5 квітня 1866 р. відбулося перше засідання Олександрівського повітового земського зібрання, до якого педагог був обраний по курії землевласників. З часом коло обов'язків М. Корфа значно розширилося: він став земським гласним у складі Олександрівського повітового земського зібрання (1866-1868 рр.), членом повітової училищної ради (1868-1872 рр.). Дослідниця А. Лохматова, яка цілеспрямовано займалася вивченням педагогічної спадщини М. Корфа, вважає його одним з найбільш ініціативних земців Катеринославщини [153, с.33]. Позиція М. Корфа була завжди відвертою та характеризувалася щирою зацікавленістю в праві освіти.

Вагомим здобутком освітнього діяча є створення ним новий тип трирічної елементарної школи, заняття в якій велися вчителем одночасно з учнями трьох класів. У численних звітах про проведені ревізії стану земських шкіл М. Корф висував такі невідкладні завдання щодо їх розвитку:

1. Збільшити кількість шкіл.
2. Забезпечити школи необхідним навчально-господарським обладнанням і навчально-методичними посібниками.
3. Вжити заходів щодо забезпечення вчителів знаннями передових, найбільш досконалих методів і прийомів навчання й виховання.

Він вважав, що за вирішення цих завдань повинні взятися земство й ті особи, яким близька освіта народу [123, с. 16].

До числа основних ініціатив М. Корфа протягом його активної діяльності в межах Катеринославського земства слід віднести:

- ініціативу створення при школі лісників навчального закладу для підготовки вчителів сільських шкіл;
- турботу про підтримку функціонуючих народних шкіл;

- боротьбу за збільшення повноважень земських установ та надання їм більшого значення;
- ініціативу запровадження стипендій народним учителям, яких готували до викладання в майбутніх земських школах;
- організацію системи підготовки й перепідготовки учительських кадрів;
- започаткування вчительських з'їздів-курсів з метою підвищення професійної майстерності вчителів народних шкіл (Зазначимо, що такі курси М. Корф організовував на власні кошти).

М. Корф прагнув забезпечити школи «толковими» вчителями. З цією метою він проводив ряд заходів, сам особисто відбирав (в основному із сільської молоді) осіб, які не мали спеціальної педагогічної освіти, але виявляли бажання працювати в школі. Тим особам, які успішно витримували іспити, він видавав посвідчення на право викладання в початкових школах і сприяв працевлаштуванню в земських школах. Постійно підтримуючи зв'язок з такими вчителями, М. Корф систематично надавав їм рекомендації педагогічного й методичного спрямування, спрямовані на поліпшення їх професійної діяльності.

М. Корф надавав великого значення учительським з'їздам. Свій маєток (с. Нескучне) М. Корф перетворив в осередок підготовки вчителів (саме там він проводив співбесіди з кандидатами на вчительські посади, проводив з ними заняття та організовував педагогічні з'їзди для повітових педагогів) [142, с.26; 59, 21]. Ідея проведення педагогічних курсів була підтримана усіма земствами не лише Катеринославщини та Херсонщини, але й усієї Російської імперії. У 1873-1875 рр. губернськими земствами України були прийняті рішення про щорічне проведення короткострокових вчительських курсів під час літніх канікул. Ця робота з невеликими перервами проводилася земствами протягом усього часу їх існування.

Педагогічна діяльність М. Корфа справила великий вплив на розвиток початкової освіти та земської школи. Свідченням активної освітньої діяльності може слугувати той факт, що за час, що припадав на діяльність М. Корфа у складі Олександрівського земства, кількість початкових шкіл збільшилася з 4 до 55[124, с.123].

Нововведення в освіті, здійснювані М. Пироговим та М. Корфом, були широко підтримані прогресивними педагогами Я. Бройлем, Т. Вотчем, Ф.Вібе, А. Готаловим-Готлібом, М. Каришевим, М. Ланге, Я. Новицьким, М. Полем, К. Унру, Г. Хізе С. Черкасенком, та ін. Однак питання дослідження їхньої педагогічної діяльності є досить складним. Ця складність пояснюється браком документальних свідчень щодо їх викладацької діяльності, методики викладання, особливостей організації ними навчального процесу. Основними джерелами, які дали змогу отримати певне уявлення про діяльність і педагогічні погляди більшості зазначених вище освітніх діячів, є протоколи засідання шкільних рад, спогади та враження сучасників, науково-педагогічні праці, що збереглися.

Передуючи висвітленню особливостей освітньої діяльності більшості зазначених вище педагогів, зазначимо, що в основу даного параграфу покладено принцип значущості їхньої діяльності для розвитку педагогічної теорії й практики, а не хронологічний принцип, за яким діяльність освітніх діячів висвітлюється у відповідності до часу їх життя й педагогічних пошуків.

До числа прогресивних освітніх діячів Півдня України досліджуваного періоду належить педагог-експериментатор Я. Новицький. Від самого початку своєї професійної діяльності на посаді вчителя Вознесенської сільської народної школи він почав активно вивчати педагогічну літературу, цікавився поглядами та освітньою діяльністю М. Корфа. Як засвідчують архівні матеріали, основоположник земської школи надав вирішального

впливу на формування педагогічних поглядів Я. Новицького. В його особі М.Корф отримав однодумця, помічника та послідовника.

Особливо яскраво новаторська педагогічна діяльність Я. Новицького проявилась у період з 1883 – 1917 рр., коли він обіймав посаду попечителя земської школи в Олександрівському повіті.

Як і більшість прогресивних освітніх та громадських діячів, Я.Новицького не задовольняли наявні шкільні програми. Він вважав, що завданням початкової школи є не лише забезпечення елементарної освіти на рівні знання молитов, вміння читати, писати і рахувати. Основне її призначення – сформувати міцні основи знань для подальшого вивчення дисциплін гуманітарного та природничого спрямування [23, с.185].

Обстоюючи ідею розширення змісту навчальних програм, Я. Новицький виходив далеко за межі обумовленого існуючими на той час нормативними документами кола знань, необхідних для засвоєння школярами. Окрім обов'язкових для вивчення предметів, педагог повідомляв учням відомості з історії, географії, природознавства, фізики, гігієни та техніки. З метою підвищення ефективності навчання, досягнення високого рівня знань Я. Новицький широко використовував такі форми організації навчання, як екскурсії в природу (відвідування острова Хортиця), збирання й оформлення гербаріїв, колекцій комах, мінералів, корисних копалин. Зазначені колекції дали можливість педагогу широко використовувати у навчальному процесі принцип наочності, гарячим прихильником якого він був[375, арк. 1].

Вагомим доробком Я. Новицького є розробка та апробування ним нового для земської школи змісту природничо-географічних дисциплін на засадах соціо-економічних особливостей Півдня України. При викладанні географії педагог вивчав з дітьми не лише обов'язкові для засвоєння теми («Сторони світу», «Компас», «Масштаб», «Гори», «Ріки», «Народонаселення Росії» тощо), але й давав відомості про Катеринославську губернію, Бердянськ, Олександрівський повіт тощо [267, арк 21].

Суттєву допомогу сільським учителям надав складений Я. Новицьким оригінальний тематичний довідник. Опрацювавши значний масив природничо-довідкового матеріалу, він уклав точні відомості про населені пункти краю, розкривши їх географічні, економічні, соціальні особливості у зміні 184 тем. [374, арк. 12].

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, велику роль у педагогічній діяльності Я.Новицького відіграла його співпраця з багатьма відомими педагогами та дослідниками. Він підтримував зв'язки з науковцями, культурними та громадськими діячами, краєзнавцями України. До числа його однодумців належав дослідник культурно-історичного досвіду Чернігівщини В. Гарновській, визначний дослідник Катеринославщини О. Поль, активного діяча освіти С. Черкасенко, педагоги-новатори Б. Антонович та Д. Яворницький [3, с.122; 40, 140]. Численні професійні контакти Я. Новицького, взаємне збагачення методичними, психолого-педагогічними та загальнокультурними знаннями й уміннями позитивно позначалися на якості професійної діяльності педагога, вдосконаленні його майстерності, результативності педагогічних пошуків, які ставали надбанням усього учительства.

Значне місце в педагогічному доробку Я. Новицького посідало питання трудового виховання. Як учитель-експериментатор, він прагнув організувати в межах шкільного навчання якнайкращу підготовку дітей селян до сільськогосподарської праці [22, с.339]. Тому до змісту навчання у земській початковій школі було введено в якості окремих занять уроки городництва, садівництва, виноградарства та бджільництва. З метою набуття необхідних трудових навичок Я. Новицький ініціював проходження учнями спеціальної сільськогосподарської практики на пришкільній садибі та пасіці.

Таким чином, Я. Новицький утверджував ідеї громадської трудової школи, які були на той час надзвичайно популярними у багатьох країнах західної Європи та набули широкого розповсюдження у німецьких та менонітських колоніях Півдня України.

Важливою складовою культурно-освітньої діяльності Я. Новицького була турбота про учнів з малозабезпечених родин. Створений ним фонд допомоги малозабезпеченим брав на себе витрати, пов'язані з навчанням у гімназіях дітей з таких родин. Ініціатива створення подібних фондів була активно підтримана інспектором Одеського навчального округу В. Варенцовим.

Чимало зусиль Я. Новицький доклав для розвитку бібліотечної справи. Про зазначений факт свідчать архівні матеріали. Так у звіті шкільного попечителя від 17 червня 1883 р., у частині, що відображає перспективи розвитку навчальних закладів, Я. Новицький наголошував на нагальній необхідності створення і розвитку хат-читалень. У 1904 р він взяв активну участь у відкритті нової міської бібліотеки та в якості її організатора, увійшов до правління бібліотеки від повітової думи [24, с. 157].

Чільне місце займала позиція поета, драматурга, активного діяча освіти, Катеринославського вчителя, Новомоськовського гласного С. Черкасенка, головна увага якого була спрямована, як і Я. Новицьким, на ідею розбудови вітчизняного навчання. Для її реалізації він пропонував наповнювати навчальний розклад заняттями з історії краю, літератури, проведення різноманітних позашкільних закладів для учнів, організації публічних і внутрішкільних читань на історичні та моральні теми. Педагог вважав також за необхідне розвивати в учнів творчість, розширювати світогляд, збагачувати мовну лексику і тим самим прагнути до розвитку мислення учнів. Для цього педагог пропонував використовувати такі види робіт, як твори, усні вправи у формі невеличких оповідань, вивчати напам'ять уривки з творів чи віршів, цитувати, самостійно складати вірші про рідний край тощо [270, с.5].

Для навчання дітей у початковій школі педагогом було складено читанку «Рідне слово» (1912), яка призначалася для використання після букваря; буквар «Початок» (1917, 1918); читанка для перших-третьох класів

«Рідна школа» (1917-1919); підручник для учнів початкових шкіл «Найпотрібніші правила правопису з додатком самостійного писання» (1918). Цими підручниками активно користувалися у школах; вони діставали схвальні відгуки у пресі. Їх зміст не лише сприяв вихованню у дітей моральних чеснот, а й формував шанобливе ставлення до власної національної належності, при цьому вчивши школярів грамотної української мови [5, с.124]. Автор підручників вважав, що потрібно розвивати у школярів почуття національної свідомості, і тому використовує принцип народності К. Ушинського: подає у ньому разом з авторськими віршами та оповіданнями твори української народної словесності різних жанрів. Це фольклор для дітей (колискові пісні), календарно-обрядова лірика (колядки, щедрівки, веснянки) і родинно-побутова лірика (сирітські пісні), пареміографія (прислів'я, приказки, загадки), казковий епос (казки про тварин, суспільно-побутові казки) [271, с.18].

В процесі педагогічної діяльності С. Черкасенко намагався реалізувати основні задачі, які були визначені у Статуті Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти в яку він був у травні 1906 р обраний делегатом, а саме: боротьба за ґрунтовну перебудову народної освіти та принципах волі, демократизації й націоналізації школи; введення загального безкоштовного обов'язкового початкового навчання, яке б забезпечувало можливість безпосереднього переходу з нижньої школи до середньої й вищої для всіх без винятку дітей; відкриття шкіл з рідною мовою навчання для всіх національностей, що проживають на території Півдня України; вивчення у школах і університетах мови і літератури, а також історії України.

Звертаючи увагу на специфіку краю, його багатонаціональний склад населення С. Черкасенко у своєму оповіданні «Ахметка» висвітлював ідею виховання в дітей, повагу до представників різних національностей, які заселяли південні території.

Проблему шкільництва та виховання на всіх освітніх рівнях (дошкільний, загальноосвітній, робота народних шкіл) висвітлювалися С. Черкасенком в журналі «Світло» протягом 1910 – 1914 рр. На сторінках якого педагог розглядав становище народних бібліотек і читалень, торкався проблем викладання рідною мовою, морального виховання та перевиховання учнів, давав методичні поради вчителю та висвітлював становище учительства, особливо в сільських місцевостях.

Дбаючи про якісну підготовку вчительських кадрів для майбутньої національної школи, С. Черкасенко у 1914 р. започаткував за власною редакцією серію книжок "Українська педагогічна бібліотека", що сприяла самоосвіті вчителів. Найбільші сподівання, С. Черкасенко у пробудженні національної свідомості покладав саме на учительство, яке вважав сіллю української землі [5, с. 49].

Отже, громадсько-просвітницька діяльність С Черкасенка мала позитивні наслідки. У його підручнику «Рідна школа» вдало використано засоби української народної словесності, а саме: казки, загадки, приказки, прислів'я. Вони виховують любов до Батьківщини, рідної мови, повагу до батьків, шанобливе ставлення до традицій свого народу та іншого, гідність, які безумовно формують патріотичні почуття у молодших школярів.

Прогресивні ідеї М. Корфа активно підтримував та популяризував М. Каришев. Він був головою повітового комітету Товариства поліпшення народної праці, попечителем Гнединського училища, його викладачем, головою господарської ради училища. Діяльність педагога в навчальному закладі була пов'язана з діяльністю М. Корфа та Ф.Ч овчановського – ініціатора заснування в Олександрівську унікального навчального закладу – школи-хутора для глухонімих дітей [159, с.55-57; 360, арк. 41]. Протягом 1881-1884 та 1894-1905 рр. М. Каришев був гласним Олександрівського повітового земства, почесним мировим суддею, одним із активних земських діячів у сфері розвитку народної освіти в повіті.

М. Каришев підтримував ідею М. Корфа про навчання дорослого населення, за його активного сприяння було відкрито Олександрівську чоловічу та жіночу гімназії, кілька народних шкіл. За участю М. Каришева в Олександрівському повіті значно розвивалася професійна освіта, яка в XIX ст. занепадала і потребувала оновлення, шляхом створення сільськогосподарських і ремісних училищ [159, с.55]. Вже в 1878 р. в Вільному Економічному Товаристві було поставлено питання про необхідність внести курс сільського господарства і навчання ремеслам у навчальну програму народної школи. М. Каришев вважав, що недосвідчене населення не може широко впровадити в життя якихось поліпшень у галузі сільськогосподарської техніки, і не тільки спеціальні, технічні знання, вміння і навички здатні підвищити продуктивність праці, а й проста елементарна грамотність [274, с.127]. Отже, засадовими основами суспільно-педагогічної діяльності освітнього діяча була гуманність та милосердя, постійне піклування про підвищення освітнього рівня населення.

На особливу увагу заслуговує його роль як організатора і попечителя перших професійно-технічних шкіл Олександрівського повіту: Гнедінського ремісничого училища, а з 1898 р. – Гнединської сільськогосподарської школи, метою останнього було розповсюдження серед населення основних знань із сільського господарства та необхідних для нього ремесел, переважно шляхом практичних занять. У Гнединському училищі М. Каришев на власні кошти утримував діловода, видавав щорічні звіти, працював над удосконаленням навчально-виховного та господарсько-виробничого процесу, дбав про пансіонат для учнів з бідних сімей, реалізацію учнівських виробів та викладав учням основи політичної економіки.

М. Каришев був ініціатором організації виставок екзаменаційних та інших робіт учнів, які вважав вагомим чинником стимулювання молоді до гарного навчання. За його участі в училищі було створено метеорологічну станцію, яка здобула визнання в усій країні. [252, с. 4]. Також, за клопотанням М. Каришева був розроблен проект створення мережі шкіл для

дрібних селищ. На думку діяча вихованці Гнедінської школи, підготовлені в педагогічному класі, могли б нести сільськогосподарські знання в селах повіту і стати серйозним чинником підйому місцевого селянського господарства. Підготовка народних вчителів, ґрунтовно знайомих із місцевим, переважно дрібним, господарством, була основною метою спроектованого М. Каришевим класу. Клас, на його думку, повинен був готувати помічників агрономів, керівника зразкових дрібних господарств і дослідних показових полів, завідуючих земськими складами знярядь і насіння, волосних і сільських писарів, завідуючих сільськими бібліотеками, бухгалтерів, діловодів в ощадно-позичкових і кредитних товариств тощо.

Навчальні заклади, попечителем яких був М. Каришев відрізнялися від інших широтою поглядів, чуйністю, гуманним і просвітницьким поглядом на виховання та освіту, через котру повинно, на його думку, впроваджуватися все високе і справедливе. М. Каришев був переконаний, що оновити суспільство можливо шляхом поширення освіти і відкриття шкіл, де і необхідно здійснювати виховання людини.

Іншим відомим освітнім діячем, що доклав чимало зусиль для розвитку вітчизняної педагогічної практики, був директор Єлисаветградського земського реального училища М. Завадський. Упродовж періоду керування зазначеним навчальним закладом з 1876 по 1883 рр. освітній діяч відзначився реформаторською діяльністю, що позитивно позначилася не лише на розвитку зазначеного навчального закладу, але й регіону в цілому.

М. Завадський виявив себе як палкий прихильник педагогічні концепції К. Ушинського, популяризатор прогресивних педагогічних ідей. Саме йому належала ідея заснування періодичного видання – журналу «Педагогічний вісник», що відіграв суттєву роль у піднесенні громадсько-педагогічного руху в регіоні, підвищенні освітнього рівня вчителів. На сторінках цього видання розглядалися такі науково-педагогічні наступні проблеми як:

- мета й завдання змісту освіти, питання реформування змісту й форм навчання;
- методика навчання окремих предметів;
- методика здійснення виховного впливу, здійснення виховної позанавчальної діяльності в школах;
- питання організації початкової освіти;
- реалізація у навчально-виховному процесі трьох функцій – навчальної, розвивальної та виховної тощо.

У статтях звучали вимоги обов'язкової загальної освіти, поліпшення її якості шляхом введення нових предметів, безплатності початкової та середньої освіти, створення єдиної середньої школи, забезпечення її наступності з початковою, використання педагогічною наукою і практикою досягнень інших наук про людину [3, с.124].

Підтримуючи дидактичні ідеї М. Корфа, М. Пирогова, Л. Толтого, М.З авадський намагався організувати навчання на основі врахування вікових і психологічних особливостей дітей, їх розумового складу. Очоливши Єлисаветградське реальне училище, М. Завадський зробив його центром просвіти й науки в повітовому місті, поліпшив навчальну й виховну діяльність, поглибив та розширив зміст навчальних програм, активно боровся з формалізмом у навчанні. Педагог підкреслював принципову важливість розуміння учнями матеріалу безпосередньо на уроці і виступав проти практики, коли вчитель після пояснення матеріалу, переходив до наступної теми [273, с.6]. Дотримуючись принципу системності й послідовності в навчанні, М.Завадський зобов'язав вчителів свого округу проаналізувати матеріал на кожний урок окремо та на чверть і навчальний рік у цілому. Під його керівництвом у школах почали широко використовувати такі предмети, як природознавство, географія, співи, фізичне виховання. Як і Я. Новицький, педагог звертав увагу і на екскурсії та прогулянки учнів, на яких вони мали змогу поспілкуватися з природою та поліпшити знання з географії.

М.Завадським була сформована педагогічна концепція розвитку початкової та середньої школи, в якій педагог розглядав питання про зміст навчання, типи шкіл, їх взаємозв'язок і спадкоємність, про роль учителя в педагогічному процесі, урок і методику його проведення тощо. В основу концепції розвитку середньої школи М. Завадського покладено наступні принципи:

- доступність середньої освіти широкими верствами населення;
- послідовність і спадкоємність шкіл усіх типів;
- розширення змісту навчання та навчальних планів шкіл;
- належний баланс між класичною, реальною й загальною освітою;
- навчання рідною мовою;
- спільне навчання хлопчиків та дівчаток;
- участь земств, громадських організацій і приватних осіб у відкритті й управлінні школами [274, с. 58].

Окремою складовою діяльності педагога була організація читань морально-релігійного змісту, які сприяли поширенню просвіти серед населення, популяризації науки, моральному вихованню широкого загалу слухачів.

За ініціативи та активного сприяння М. Завадського в навчальному закладі було створено хор, відкрито класи малювання, метеорологічну станцію, археологічний музей.

Серед найпомітніших педагогів-реформаторів Півдня України можна назвати ім'я М. Поля. Займаючи в різні періоди значні посади в галузі освіти, педагог зробив політичний внесок у культурно-освітнє, економічне та суспільно-політичне життя Катеринославщини.

За період з 1872 по 1890 рр. М. Поль обіймав наступні посади: член Губернаторської училищної ради (з 1872 р.), попечитель Саксаганського ремісничого училища, попечитель Маріїнської жіночої гімназії (цю посаду О. Поль обіймав до кінця життя), попечитель Катеринославського

богоугодного закладу (з 1877 р.), попечитель Губернської земської лікарні (з 1887 р.).

Культурно-освітня та просвітницька діяльність М. Поля на зазначених вище посадах мала різноманітне спрямування. Основними напрямками його освітньої діяльності були:

1. Сприяння відкриттю низки фельдшерських та ремісничих професійних шкіл.

2. Турбота про моральне виховання учениць Маріїнської гімназії та меценатська допомога зазначеному навчальному закладу.

3. Популяризація прогресивних педагогічних ідей щодо розширення виховних функцій загальноосвітніх шкіл.

4. Розширення й поглиблення змісту фахової освіти у професійних училищах, розробка питань створення педагогічних класів при фельдшерській школі.

5. Зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів, попечителем яких було обрано М. Поля [125, с.98; 149, 24].

Одна з вагомих заслуг М. Поля – відкриття у 1885 р. метеорологічної станції при Катеринославському реальному училищі, яка не лише здійснювала спостереження за погодними явищами та їх прогнозування, а й слугувала навчальною базою для практики майбутнім фахівцям-природознавцям.

Таким чином, М. Поль намагався виявити себе у всіх галузях земської діяльності, покращити культурний, освітній, економічний стан населення регіону.

Значну освітню та просвітницьку роботу на Півдні України здійснювали викладачі Новоросійського університету Р. Волков, А. Готалов-Готліб, В. Каган, М. Ланге, Д. Третьяков, О. Флеров. Найбільш активною діяльністю з-поміж них характеризувався М. Ланге, з іменем якого пов'язано чимало

позитивних зрушень в освітньому просторі Півдня України другої половини ХІХ - початку ХХ століття.

Зусилля педагога були спрямовані на вирішення таких основних напрямків, як удосконалення навчально-виховного процесу в Новоросійському університеті, читання лекцій по філософії, читання різних курсів тощо та підвищення якості підготовки фахівців у ньому; в навчальних роботах та виданнях; вдосконалення професійного рівня та педагогічної майстерності вчителів-практиків; організацію широкої просвітницької роботи серед населення, поширював реформу середньої школи.

Перший з зазначених вище напрямків діяльності М. Ланге виявився через обстоювання ідеї педагогічної освіти випускників університету. Викладач вважав, що фундаментальна психолого-педагогічна підготовка фахівців, які надалі викладатимуть у навчальних закладах різних типів є неодмінною умовою вдосконалення навчально-виховного процесу в середніх навчальних закладах[59, с.24].

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що починаючи з 1894 – 1895 навчального року М. Ланге з власної ініціативи почав викладати в університеті психологію та педагогіку (спочатку як розділи курсу філософії, а потім як самостійні навчальні дисципліни).

Поступово зміст навчальної програми з педагогіки було розширено: до нього увійшли відомості з історії педагогічної теорії, яка пізніше стала викладатися як окрема навчальна дисципліна. До змісту навчальної програми з даного предмету, укладеної М. Ланге у 1902 р., входили відомості про педагогічні погляди прогресивних педагогів давнини та святих, починаючи з античного періоду. Однак аналіз змісту зазначеної навчальної програми дав підстави для констатації її суттєвої вади: поверхове висвітлення історії вітчизняної педагогіки. Проте зазначений недолік не знизив у цілому значущість роботи М. Ланге.

З метою підвищення якості психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів та кращої організації викладання навчальних дисциплін педагогічного циклу професор М. Ланге запропонував створення в університеті самостійної кафедри педагогіки, до складу якої повинні були входити особи, що мали досвід практичної викладацької роботи в школах. З часом таку кафедру було створено як самостійний навчально-науковий підрозділ університету.

На історико-філологічному факультеті Новоросійського університету проф. М. Ланге спільно з проф. А. Казанським організували філософське відділення для студентів, що обирають філософію як фаховий предмет. Це відділення входило до складу загального історичного відділу, яке давало змогу, закінчивши його, отримати місце викладача історії. На філософському відділенні читали лекції та проводили практичні заняття учні проф. М. Ланге, І. Малінін, А. Селітреніков, М. Гордієвський [178, с. 45]. М. Ланге було запропоновано положення про магістерський іспит з філософії, який повинен стати доступним як для тих, хто закінчив історико-філологічний факультет, так і для, тих, хто закінчив фізико-математичний. Цей проект було схвалено на Раді університету та порушено прохання, але воно залишилося без відповіді.

Загальні курси, що читалися професором, були, переважно, з психології та історії нової філософії, інколи – логіки. Спеціальні курси були більш різноманітними – з філософії XIX ст., про Канта, з соціальної психології, про логіку Арістотеля, а також курси з педагогіки, а саме дидактики та історії педагогіки.

Друге коло педагогічних питань, які вирішував М. Ланге, знайшли відображення у його діяльності – як розробці програми трирічних педагогічних жіночих курсів, які почали діяти при гімназії Пашковського в жовтні 1903 р., а в 1905-1906 рр. стали вищими. На цих курсах педагог

викладав слухачкам курс логіки, на заняттях детально пояснював основні поняття. [227, с.15].

Важливою є й громадсько-просвітня діяльність професорського складу Новоросійського університету. Серед найбільш помітних своєю науково-теоретичною діяльністю громадсько-педагогічних організацій було педагогічне товариство, ініціатором створення якого став М. Ланге. Членами педагогічного відділу товариства були викладачі навчальних закладів різних типів, представники педагогічної громадськості, які цікавилися педагогічною наукою, викладанням окремих дисциплін та збереженням національної освіти в регіоні.

Задля матеріальної підтримки товариства М. Ланге було прочитано два курси публічних лекцій (по 10 лекцій на кожний) з історії нової філософії. Особливої уваги заслуговували лекції про сон та сновиддя, про Гельмгольца як про психолога, про роздвоювання особистості, про сучасну німецьку педагогіку, про Песталоцці тощо [370, арк. 29-35]. М. Ланге прагнув надати товариству функції педагогічної науки. Вчений вважав, що педагогіка – це, «безумовно потреба нашого часу», але «сучасна педагогіка, як наука, знаходиться ще в цілковито хаотичному стані» [48, с.94]. Він закликав вносити ясність в педагогіку, об'єднанням зусиль вчених та практиків перетворити товариство у відділення питань з педагогіки.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що досліджуваний період характеризувався органічною співпрацею вітчизняних педагогів та освітніх діячів-представників різних етнічних груп Півдня України. Так, один з найбільш відомих реформаторів освіти менонітів К. Унру, який тривалий проміжок часу обіймав посаду викладача Гальбштадтського центрального училища плідно співпрацював з викладачем цього ж навчального закладу, росіянином А. Моляровим. Разом вони обґрунтували та ввели семестрову систему викладання навчальних дисциплін, що внесли значні зміни у процес викладання російської мови.

До активної діяльності з пошуку та впровадження ефективних технологій навчання К. Унру та А. Моляров залучали своїх колег. До методичного доробку педагога належить навчальний посібник з німецької граматики, хрестоматії для читання Біблії та вивчення історії церкви, які автор видав разом зі своїми колегами вчителями – менонітами П. Рідігером, В. Нойфельдом, К. Вінсом, П. Діком [223, с. 135].

Колеги К. Унру П. Рідігер та Я. Классен, які працювали разом з ним у Хортицькому центральному училищі, отримавши в його особі міцну підтримку своїх реформаторських ідей, теж розгорнули активну організаційно-педагогічну діяльність.

У 1880 р. П. Рідігер та Я. Классен, активно підтримали ініціативу російських органів влади та організували дворічні педагогічні курси для вчителів, метою яких було підвищення їх кваліфікації. Зазначені курси відвідували вчителі різних національностей, що населяли Південь України. Така співпраця сприяла взаємному професійному обміну, удосконаленню фахового рівня педагогів-практиків [299, арк. 71].

Яскравим представником менонітської педагогічної практики був учитель початкової школи Я. Бройль. Це була особа професіонала-енциклопедиста, обізнаного в усіх предметах навчального циклу. До вагомих надбань педагога належать організація занять з ручної праці та навчання дітей основам різних ремесел; розвиток естетичних смаків учнів шляхом надання їм завдань творчого спрямування (розмальовування вітальних листівок і поздоровлень, оздоблення циферблатів годинників тощо).

Відомими німецькими педагогами Г. Хізе та Ф. Вібе, які вважали себе послідовниками Й. Корніса, у 1853 р. було введено уроки повторення в літні місяці, відвідування яких ставало обов'язковим (2 рази на тиждень – понеділок і п'ятниця). Зазначимо, що досвід повторювальних шкіл німців та менонітів, використовував пізніше у власній практиці М. Корф [222, с. 143].

Значну роль у розбудові системи освіти та розвитку навчальних закладів відіграла і єврейська національна меншина. Одним з подвижників єврейської освіти був виходець з Тарнополе (Галіція, Австрія) Б. Штерн. Призначений директором єврейського училища в м. Одеса, він започаткував нововведення, крім єврейських традиційних предметів, викладалися і світські, а саме вивчення івриту та граматики, талмуду, російської, німецької, французької мов, фізики, математики, риторики, історії, географії, цивільного права, біології, бухгалтерії та комерційної справи. Б. Штерн сам займався педагогічною діяльністю, викладавши на шостому, останньому, року навчання географію та історію [275, с. 94]. Майстерність учителів училища під керівництвом Б. Штерна допомагало зробити виучувані дисципліни більш зрозумілими для навчання. Учнів орієнтували на самостійне мислення та готували до життя за межами закладу з використанням комерційних навичок та умінь. Б. Штерн вважав, що для досягнення більш ефективного успіху в навчанні комерційної справи потрібно володіти різними мовами, діловою беручкістю, знанням математики і бухгалтерської справи. Його ідеї були підтримані багатьма педагогами та просвітою «Гаскалі», а саме, С. Гуревичем, А. Бродським, Ш. Швабахером. За ініціативи останнього було організовано у 1864 році ремісниче училище «Труд», в якому кращі учнів в навчанні отримували іменну стипендію Ш. Швабахера. Прогресивні діячі наполягали на тому, що євреям потрібно відмовитися від деяких застарілих поглядів і інтегруватись в культуру та освіту вітчизняного середовища, яке їх оточує.

Однодумцем Б. Штерна був і С. Гуревич, що став за підтримки М. Пирогова першим завідувачем Талмуд-Тори. Педагог відкрив в Одесі загальноосвітній та виховничий пансіон для єврейських дівчат, щобув першим в імперії. С. Гуревич вважав, що відкриття такого закладу допоможе заохоченню євреїв до навчання, дасть змогу отримати освіту жінкам та зблизить їх з іншим населенням регіону. За свою діяльність в організації

єврейської освіти у 1850 році С. Гуревич був нагороджений срібною медаллю на Аненській стрічці. А з 1862 р. виконував обов'язки директора Рішельєвського ліцею [275, с.69-71].

Таким чином, діяльність у школах національних меншин викладачів, які здобули освіту і мали педагогічну практику в Західній Європі, значно збагачувала методичний та інформативний аспект навчального процесу і позитивно впливала на формування педагогічного досвіду прогресивно налаштованих викладачів.

Вагому роль у піднесенні професійного рівня освітніх діячів Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. відіграли педагогічні з'їзди та курси. Їх організація пов'язана з діяльністю М. Пирогова (Одеса (1864-1865 рр.) та М. Корфа (Херсон (1881 р.), Бердянськ (1883 р.)). Робота з'їздів та курсів мала різнобічний характер, де в основному обговорювались проблеми співвідношення класичних мов і рідної мови в освітніх програмах, ряд дидактичних питань (про перевагу практичних методів навчання над механічною роботою), піднімалися питання демократизації освіти [229, с. 5].

З 2-го по 14 – те липня 1864 р. в Одесі відбувся з'їзд вчителів та директорів Одеського учбового округу. На з'їзді були присутні опікун Одеського учбового округу А. Арцимович, директори Рішельєвської, Одеської 2-ої, Херсонської, Катеринославської та Таганрозької та вчителі повітів. Резолюції, які розглядалися педагогами стосувалися народних шкіл, повітових училищ, учительських семінарій, гімназій, єврейських училищ, педагогічних курсів тощо. Вчителі вимагали ввести в приходські училища більш прогресивні методи в навчанні читання, письму, лічбі; пропонували запровадити наочне викладання, впровадження в гімназії курсів гігієни та розширення курсу фізики, при вивченні явищ природи використовувати найпростіші досліди [226, с. 3]. Розглядалися питання про розмірі гімназійних курсів та природні здібності учнів. Пан Яновський вважав, що це одне з основних питань в педагогіці – надається можливість всебічного розвитку всіх здібностей учня, або деяких з них. Він пропонував поділити

курс на три відділення: історико-слов'янський, математичний і філологічний та розподілити учнів так, щоб кожний з них, залежно від здібностей, займався основною дисципліною одного з відділів, а дисциплінами іншого відділу тільки як побічними (див. додаток Т) [226, с.24.].

Також розглядалися пропозиції пана Варенцова, а саме: дозвіл відвідування відкритих лекцій, заснування прилюдних читань, літературно-музичних вечорів, друкування протоколів нарад та звітів. Запропонована програма повітового училища з виправленнями по Закону Божому, історії та географії була ухвалена всіма присутніми на з'їзді (див. додаток У) [226, с. 35]. На з'їзді було запропоновано провести учительські конкурси в Одеському учбовому окрузі. Мета цих конкурсів – надати посаду вчителя тільки тим особам, які володіють педагогічними здібностями та навичками у викладанні. Подібний педагогічний з'їзд було проведено у 1871 р. в Бердянському повіті під керівництвом Г. Даражия, на який було запрошено професора Новоросійського університету Г.Богданову. На цьому заході були присутні 23 вчителі і 15 земських вихованців з Бердянського повітового училища, які готувалися отримати посаду вчителя. Вихованцями було дано уроки з читання по звуковому методу, з тлумачного читання, арифметики зі співом числівників тощо [305, арк.32].

У 1875 р. у цьому ж повіті відбувся з'їзд вчителів народних шкіл під керівництвом викладача М. Бунакова, який проходив і період з 5 червня по 1 липня. Перші уроки були дані керівником з'їзду з поясненням та по 2-3 уроки по всім предметам елементарного курсу. Зразкові уроки з Закону Божого давали законовчителі за своїм бажанням. На з'їзді обговорювалися такі питання: плани уроків; питання шкільної справи; дисципліна серед неграмотних; домашні праці учнів; твори; використання в народній школі «Підручників для читання» Водовозова і «Наш Друг» Барона Корфа; навчання читанню та письму за К. Ушинським, М. Паульсоном та інші; контроль письма і самостійна робота з арифметики; методи контролю та час

його проведення; малювання на кальці; чистописання; письмо під такт та графічна сітка; наочне викладання навчальних предметів у школі помірними засобами і що для цього може зробити вчитель; підручники, які потрібні для вчителя в навчанні; мова йшла про іспити, коли і як їх проводити тощо [311, арк 4-7].

Треба відзначити, що на з'їздах розглядалися питання не тільки методичного характеру, а й загальні питання щодо стану народної освіти, підвищення соціального статусу народного вчителя, запровадження навчання дітей рідною їм українською мовою. Остання проблема найбільш широко була висвітлена на вчительському з'їзді у 1881 р. в Херсонській губернії, під керівництвом М. Корфа, на якому були присутні вчителі з різних губерній та повітів [312, арк. 5]. На з'їзді, що відбувся в серпні 1902 р., директорами народних училищ та членами Одеської повітної земської управи С. Красильниковим, К. Сахаровим, бароном М. Рено порушувалося питання мови в інородчеських школах, а саме – викладання російської в навчальних закладах національних меншин та відступ від книжного навчання. Були запропоновані такі методи навчання, як природний, евристичний та розповідальний, за допомогою яких посилювалося живе мовлення, проводилися бесіди, самостійне читання та використовувалася наочність [196, с.5].

На педагогічних короткострокових курсах учасники читали лекції, на засіданнях заслуховувалися та обговорювалися доповіді вчителів з найбільш актуальних питань шкільного навчання, проводилися показові уроки.

Протягом 1909-1914 років такі курси були організовані на Півдні України для підготовки вчителів та учительок середніх навчальних закладів за ініціативи колишнього попечителя Одеського учбового округу І. Щербакова та завдяки підтримці МНП. Слід зазначити, що структура, організаційні форми і методи роботи педагогічних курсів з кожним роком удосконалювалися, а також відкривалися додаткові відділення, які ми бачимо з таблиці [301, арк, 14; 324, арк.68].

Таблиця 3.2.

роки	відділення
1909-1910	математика, фізика
1911-1912	математика, фізика, географія, природознавство, французька мова
1912-1913	математика, фізика, географія, природознавство, французька мова, історія, німецька мова
1914-1915	математика, фізика, географія, природознавство, французька мова, історія, німецька мова, російська мова і словесність

Заняття на курсах проходили за схемою, запропонованою Міністерством народної освіти. Деякі із них, а саме – 1 відділення російської мови і словесності, були необхідними для осіб, які закінчили історичне відділення історико-філологічного факультету університетів або вищих жіночих курсів, а також духовну академію (див. додаток Ф) [197, с. 8; 324, арк. 69].

Програма з психології, педагогіки та історії педагогіки була розроблена та доповнена М. Ланге за якою і проводилися заняття (див. додаток Х) [197, с.16-21]. Першу частину курсу М. Ланге присвячував загальній психології та педагогічній психології, при вивченні цих дисциплін педагогом було запропоновано твори Джеймаса «Психологія», «Бесіда з учителями про психологію», а також «Лекції по експериментальній педагогіці» за Мейманом. Друга частина заняття була присвячена завданням виховання, тобто питанням виховання волі. Педагог докладно висвітлював питання про мораль, значення особистості вихователя, про дисципліну та покірність, про виховну роботу тощо. Використовувалися такі посібники, як книга Пульсона «Педагогіка», твори Фестера «Школа і характер», «Jugendlehrer» та педагогічні праці К. Ушинського та С. Рачинського [197, с.10; 334, арк. 11]. У третій частині курсу М. Ланге звертав увагу на дидактику, де торкався

таких питань, як – психологічні основи навчання, завдання та методи навчання тощо. Значна увага педагогом була приділена навчальним планам середніх шкіл; розглядалося питання про реальне та класичне навчання. Осатаній, четвертий курс, був присвячений нарисам з історії педагогіки, де було розглянуто педагогічні ідеї античного світу, християнську і середньовічну педагогіку, епоху Відродження і реформацію, праці А. Коменського, Локка, Руссо, Песталоці, Гербарта, Фребеля, діяльність М. Пирогова, К. Ушинського та С. Рачинського. Задля успішного опанування курсом, педагогом була розроблена своя система перевірки знань, що сприяла залученню слухачів до самостійної роботи. Вивчення психології та історії педагогіки проходило систематично у вигляді доповіді або реферату, які читалися в аудиторії курсистами.

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що до участі у зазначених вище з'їздах та педагогічних курсах залучалися, в основному, представники корінного населення Півдня України та частково – представники національних меншин регіону (євреї, німці, болгары, чехи). У зв'язку з відносною ізольованістю освітньої системи у німецьких та менонітських колоніях, освітні діячі, що належали до цих груп часто були ініціаторами й організаторами власних педагогічних конференцій та з'їздів. Головною причиною їх організації стало протиріччя між зростаючими запитами суспільства до освіти й низьким рівнем викладання у школах. Через такі конференції учительська спільнота могла забезпечити ефективне самонавчання та постійне професійне вдосконалення. Так, у 1909 р керівництво менонітського учительського товариства Таврійської губернії запросило викладача російської мови Казанської татарської учительської школи для проведення занять з російської мови та методики навчання на курсах учителів німецької колонії в Гальбштадті [331, арк. 13]. Тому педагогічні конференції, що проводились у колоніях, виступали важливим

фактором зростання професійного рівня менонітських та німецьких учителів і засобом ознайомлення їх з передовим російським і зарубіжним досвідом.

Ініціатором перших педагогічних зібрань був Й. Корніс, а з 1854 р. вони стали систематичними. З 1869 р. організаторами учительських конференцій у колоніях виступали училищні ради, що були самоврядними органами управління освітою та надавали значного впливу на її розвиток. Так, у 1899 році Г. Унру та Я. Зудерманом під керівництвом проповідника Кассена та духовного старійшини Диркса в с.Гнадельфельд було проведено тимчасові біблійні курси, за допомогою яких всі бажаючі мали змогу підготуватися до проповідницької діяльності [325, арк. 31].

Про ретельне ставлення представників етноконфесійних меншин до справи покращення освіти свідчить той факт, що зазначені конференції та з'їзди продовжували організовувати навіть наприкінці XIX – на початку XX ст., коли їх було офіційно заборонено урядом. Так у 1911 р. в Мелітопольському повіті Таврійської губернії, а саме в Гальбштадтському, Пришибському та Ейгенфельдському приходах, без дозволу уряду відбулася лютеранська педагогічна конференція, на якій обговорювалися питання викладання Закону Божого та були проведені іспити на право викладати цей предмет, викладання німецької мови та церковного співу. Ніхто зі сторонніх осіб не допускався до участі в конференціях, навіть не запрошувалися вчителі центральних училищ. Рішення конференцій вважалися обов'язковими. На конференціях вирішувалися питання: про обсяг викладання лютеранського катехізису і Священної історії, про підготовку до конференцій, хорали, німецьку абетку та ін [339, арк. 1].

Хоча такі конференції були і серед менонітських вчителів Бердянського повіту, але вони проходили за уставом Молочанського учительського товариства. Відхилення від уставу спостерігалися лише у тому, що на загальних зборах брали участь, крім членів товариства, сторонні особи, а

саме: деякі вчителі, які не були членами товариства, представники церковного конвенту і волосні старшини або їх замісники [339, арк.2]. Звіти про ці конференції друкувалися в німецьких газетах: „Botschafter“, „Friedensstimme“, „Odessaer Zeitung“, що видавалися в Бердянську, Гальбштадті та Одесі [150, с31; 339, арк.5].

Німецькі конференції проходили в Одеському повіті в 1909 та 1910 рр., в Херсонському повіті протягом 1897-1900, 1905-1907 рр. при Орловському центральному училищі. Вони розділялися на загальні та приватні. Загальні конференції проходили один раз на рік в травні, на яких читалися реферати, ставилися питання педагогічно-виховного та навчального характеру. Наприклад, коли вивчати російський алфавіт, викладати арифметику на російською чи на німецькою мовою. Приватні конференції проходили кожні два тижні. Вчителі збиралися у суботу в школі одного з вчителів, який в присутності гостей давав практичний (відкритий) урок, який потім обговорювався присутніми [302, арк.17].

Училищні ради опікувалися організацією і проведенням учительських з'їздів. У грудні 1863 р. у м. Сімферополі під керівництвом директора народних училищ відбулися з'їзди вчителів повітових училищ, де присутніми були викладачі гімназій Бердянського, Херсонського повітів. На ньому обговорювались питання щодо об'єму навчальної програми з історії в повітових училищах, способів методики та дидактики викладання цього предмета, о навчальних посібників. На засіданні з'їзду І. Казас запропонував для обговорення план про викладання історії у повітових училищах у тісному зв'язку людства «как в отношении духовном, так и в отношении его материального благосостояния» - при цьому враховуючи вікові особливості учнів, а також кількість годин, відведених програмою для викладання історії [312, с.33].

Педагог вважав, що вчителю треба спрямувати увагу дітей на уповий розвиток ідей гуманізму, свободи та вірування – бо це є актуальним для етнічного та конфесійного регіону.

Їх найсуттєвішою функцією було забезпечення зв'язку між педагогічними колективами. Тому вчительські конференції та з'їзди були реальною можливістю відкрито обговорити нагальні організаційно-педагогічні питання без участі державних інспекторів. У результаті роботи таких конференцій координувалися навчальні плани, розроблялися навчальні програми, складалися комісії для надання методичної допомоги, обговорювалися недоліки та переваги проведених занять, вироблялися нові підходи до навчання.

Таким чином, аналіз творчої спадщини прогресивних педагогів Півдня України другої половини XIX - початку XX ст. дає можливість говорити про те, що їх педагогічні ідеї лягли в основу самої професійної діяльності практично знайшли своє вираження у специфіці, формах і методах викладання, освітньо-громадській діяльності, спрямованій на удосконалення навчально-виховного процесу в освітніх закладах, удосконалення професійної підготовки вчителів та демократизації освіти краю в цілому.

Висновки до розділу III

Аналіз науково-педагогічної діяльності освітніх та громадських діячів Півдня України другої половини XIX - початку XX століття дозволив зробити наступні висновки:

1. Становлення й розвиток педагогічної думки Півдня України досліджуваного періоду відбувалося в умовах полікультурного діалогу між представниками різних етнічних і конфесійних груп, які населяли територію регіону, що призводило до взаємопроникнення та взаємозбагачення їхніх ідей в рамках вітчизняної педагогічної теорії.

2. Основні завдання розвитку народної освіти прогресивні педагоги Півдня України (А.Готалов-Готліб, М.Завадський, І.Казас, М.Каришев, М.Корф, Й.Корніс, М.Ланге, Я.Новицький, М.Пирогов, К.Унру, К.Ушинський, Ф.Хартахай, Я.Чепіга, С.Черкасенко, та ін.) вбачали у зв'язку навчання з життям, відповідності народної школи й освіти зростаючим вимогам суспільства, підвищенні якості навчання та перегляді його змісту відповідно до прогресивних здобутків вітчизняної та закордонної педагогіки, єдності принципів наочності, доступності, системності й систематичності, навчання рідною мовою, створення багаторівневої системи освіти та розбудови навчальних закладів для дорослих. Однією з провідних ідей педагогічного руху досліджуваного регіону була ідея поєднання у змісті освіти класичного й реального напрямів, яке забезпечило б якісну загальноосвітню підготовку.

3. Зазначені вище прогресивні ідеї знайшли відображення у практичній діяльності педагогів-новаторів А.Готалова-Готліба, М.Завадського, М.Ланге, Я.Новицького, К.Унру, Г.Хізе, Я.Чепіги, та ін. Їхній сукупний педагогічний досвід містить конкретні практичні кроки щодо розширення змісту навчальних програм, введення занять з гімнастики й трудового навчання, створення бібліотек, заснування періодичних видань

педагогічного спрямування, популяризації педагогічних ідей К.Ушинського, організації педагогічних читань, відкриття повторювальних класів та зміцнення матеріально-технічної бази навчальних закладів, організації педагогічних курсів, конференцій, з'їздів тощо.

4. Порівнювально-історичний аналіз педагогічних поглядів та професійної діяльності прогресивних освітніх діячів Півдня України дозволив виокремити чотири етапи становлення й розвитку освітнього простору регіону досліджуваного періоду, визначити найбільш плідні з них (60-90-ті роки XIX століття).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Результатом пошуку й комплексного аналізу різноманітної літератури в рамках даного дисертаційного дослідження стало всебічне висвітлення тенденцій розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX століття, які відобразились у наступних положеннях:

1. Становлення системи освіти на Півдні України протягом досліджуваного періоду було частиною соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень у країні, викликаних демократичними реформами 1860–1870-х років, наслідки яких мали в Одеському навчальному окрузі специфічні особливості, пов'язані зі стрімким у порівнянні з іншими частинами України економічним розвитком та активним освоєнням територій південноукраїнського краю іноземними емігрантами. Виокремилася чітка тенденція до виникнення навчальних закладів різноманітних типів, підпорядкування та спрямованості, існування вільних педагогічних поглядів у суспільстві у зв'язку з неоднозначною політикою царського уряду щодо різних національностей, які мешкали на території Півдня України. У ході дослідження встановлено, що концептуальними засадами тенденцій розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX століття, слід вважати стрімкий соціально-економічний розвиток регіону, що слугував чинником освітніх запитів його населення.

2. Здійснений історико-педагогічний аналіз становлення системи освіти Півдня України другої половини XIX – початку XX століття дав змогу обґрунтувати періодизацію її розвитку протягом досліджуваного періоду, яка охоплює такі етапи: **перший** – 60–70-ті роки XIX століття – становлення системи освіти краю, виникнення навчальних закладів різних типів у колоніях переселенців з чіткою тенденцією до варіативності, нестабільності, багатопредметності, відносної ізоляваності (у колоніях південного регіону), що зумовлювалася відсутністю єдиних навчальних планів та програм;

другий – 80–90-ті роки XIX століття – стабілізація діяльності навчальних закладів різних типів на підставі державних нормативних документів, активна розбудова мережі професійних навчальних закладів; **третій** – початок XX століття – посилення асиміляторської політики царського уряду щодо українців та представників численних етноконфесійних меншин Півдня України, становлення й розвиток мережі педагогічних навчальних закладів різного рівня.

3. Визначено **провідні тенденції** розвитку системи освіти Півдня України досліджуваного періоду як загальнодержавного, так і регіонального характеру. З'ясовано, що до загальнодержавних тенденцій слід віднести у системі початкової освіти – переважання парафіяльних шкіл як засобу зміцнення самодержавної політики у сфері освіти; у системі загальної освіти – варіативність навчальних закладів у нормативно-управлінському, організаційному та змістовому планах; у системі професійної освіти – розбудова широкої мережі навчальних закладів професійного спрямування (торгівельні класи, комерційні та сільськогосподарські училища, фельдшерські, акушерські, зуболікарські школи) для забезпечення освітніх запитів різних верств населення; у системі вищої освіти – утворення університету та ствердження класичного напрямку в змісті навчання на засадах становості. Специфічними (регіональними) тенденціями освіти й педагогічної думки досліджуваного регіону слід вважати: витіснення парафіяльних шкіл земськими, які на Півдні України мали найбільше поширення; функціонування закритих професійних навчальних закладів із чітко вираженою національною спрямованістю; лідирування регіону в справі розвитку жіночої освіти, зумовлене бурхливим економічним поступом в регіоні та виникненням нагальної потреби в жіночій праці; існування полікультурного діалогу між представниками педагогічної думки національних меншин і прогресивними педагогами – українцями.

4. На основі здійсненого аналізу змісту й форм підготовки педагогічних кадрів на Півдні України встановлено, що в Одеському навчальному окрузі

було сформовано своєрідну мережу освітніх закладів з підготовки народних учителів, яка включала педагогічну підготовку в університетах (зокрема Новоросійському), курси при гімназіях та учительських семінаріях.. Виявлено, що значну роль у підвищенні професійного рівня вчителів відіграли учительські конференції, з'їзди та курси. Доведено, що розвиток національних шкіл Півдня України відбувався на основі співпраці національних громад краю з місцевими земствами, результатом чого було створення мережі початкових училищ на базі земських з викладанням навчальних предметів рідною мовою. Особливістю розвитку освіти у поселеннях етноконфесійних меншин було створення національних громадських та приватних училищ.

5. Аналіз педагогічної спадщини, професійної та просвітницької діяльності освітніх та громадських діячів Півдня України другої половини XIX – початку XX століття (А. Готалов-Готліба, М. Завадського, І. Казаса, М. Корфа, М. Ланге, Я. Новицького, М. Поля, М. Пирогова, Ф. Хартахая, С. Черкасенка, Б. Штерна та ін.) дозволив виявити наступні тенденції розвитку педагогічної думки: гуманізація (орієнтація на вікові та індивідуальні особливості дитини, розвиток її вроджених нахилів); гуманітаризація (створення нового змісту освіти на засадах поєднання матеріальної та формальної теорій); національна спрямованість освіти (невіддільності освіти від національної основи кожної нації та національності, що населяють регіон, збереження та збагачення національних цінностей українського народу та інших народів та націй); перехід від інформативних до активних методів і форм навчання; нероздільність навчання і виховання.

Проведене історико-педагогічне дослідження не вичерпує усіх аспектів поставленої проблеми. Подальшого вивчення потребує аналіз та систематизація історико-педагогічного доробку окремих положень, згаданих у роботі, а саме, питання взаємодії та культурно-просвітницької співпраці освітніх та громадських Півдня України др. пол. XIX – поч.. XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Абрамов Я. Очерки частной инициативы в деле народного образования в России. Статья 2я. Общества, содействующие народному образованию. / Я.Абрамов // Русская школа. – 1890. № 8. – С. 109-131.

2.Абросимова С.В. Катеринославська класична гімназія: учні першого десятиріччя / С.В.Абросимова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник Дон. нац. гуманітар. ун-ту. – Донецьк: вид-во Дон. нац. гуманітар. ун-ту, 006. – Вип. 3. – С.134 - 146.

3.Александренко С.М. Видатні земські діячі та педагоги Донбасу про шляхи розвитку освітнього процесу (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / С.М.Александренко // Педагогіка, психологія та медико – біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Зб. наук. праць / [За ред. С.С.Єрмакова]. – Харків – Донецьк: ХДАДМ(ХХІІІ), 2003. – №. 23. – С.122 – 125.

4.Аніщенко О.В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04 / Аніщенко Олена Валеріївна. – К., 2000. – 279 с.

5.Антонець Н.Б.Педагогічна діяльність Спиридона Черкасенка в контексті руху за національну освіту (1906-1940): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Антонець Наталія Борисівна. – К., 2005. – 221 с.

6.Бабіна О.І. Становлення і розвиток гімназійної освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Бабіна Оксана Іванівна. – К., 2000. – 199 с.

7.Багaley Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д.И. Багaley – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.

8.Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я. Культурно – просвітницький розвиток (кінець ХVІІ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.І.Бацак. – К., 2002. – 20 с.

9. Безносова О.В. Гуттеры / О.В.Безносова // Немцы России. Энциклопедия / [ред. кол. В.Караев, А. Айсфельд, С. Бобылева, Д.Брандес и др.]. – М. – 1999. – Т.1. – С.654-655.

10. Безносова О.В. Немцы России. Энциклопедия / О.В.Безносова, О.Г.Вюст / [ред. кол. В.Карев, А.Айсфельд, С. Бобылева, Д.Брандес и др.]. – М.- 1999. – Т.І. – С. 446-447.

11. Безносова О.В. Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Безносова Оксана Володимирівна. – Д., 1998. – 278 с.

12. Берестень О.Є. Католицько – лютеранський альянс у контексті культурного відродження німецьких колоній Півдня України на поч. ХХ ст. / О.Є.Берестень // Грані. – 2006. - № 6 (50). – С.16-19.

13. Білецький О. Реалізація ідей прогресивних педагогів у національних школах Катеринославщини (друга половина ХІХ ст.) / О.Білецький // Рідна школа. – 2003. – №. 4. – С.68 - 70.

14. Білецький О. Розвиток приватної початкової освіти у Катеринославській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / О.Білецький // Рідна школа. – 2004. – №3. – С.68-70.

15. Благовещенский В. Обзор правительственных мер относительно иностранных поселений в России / В.Благовещенский // Журнал Министерства внутренних дел. – 1850. – Ч. XXX. – С. 3-45.

16. Бобров В.В. Становлення і розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у ХІХ – на початку ХХ століть: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Володимир Вікторович Бобров. – К., 1998. – 250 с.

17. Бобров В.Я. Історичні підходи до сучасної економічної освіти/ В.Я.Бобров, С.В.Бутівченко // Матеріали Міжнар. наук-практ. конф. [«Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку»], (17-18 квіт. 1996

р. / Ред. кол. В.П.Андрущенко, І.А.Зязюн, Н.Г.Ничкало та ін. – К. – 1996. – Ч.IV – С.64-66.

18. Богачевська–Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939 / М.Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.

19. Бойко Я.В. Заселення Південної України (60-90-ті роки ХІХ ст.) / Я.В.Бойко // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст. Записки наук.-досл. лабор. історії Півдня України Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя: Запор. держ. ун-т, 1996. – №1. – С.129-135.

20. Борисенко В.І. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-х - 90-х роках ХІХ ст./ В.І.Борисенко. – Київ: Наукова думка, 1980. – 154 с.

21. Браун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии южной России (1852 – 1877 гг.): в 2 т. / Ф.К.Браун. – Одесса. – 1879.-Кн 1. – 197 с.

22. Бровко Б.А. Внесок Я.П.Новицького у розвиток спеціальних історичних знань / Б.А.Бровко //Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського. – К., 2001. – Т.7. – С.338-348.

23. Бровко Б.А. Педагогічні погляди і громадська діяльність Я.П.Новицького / Б.А. Бровко // Наукові праці істор. фак-ту Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя: Запор. держ. ун-т., 2002. – Вип. 15. – С.185-190.

24. Бровко Б.А. Яків Новицький – людина та науковий діяч / Б.А.Бровко // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст. Записки науково-дослід. лаборант. Історії Півдня України Запор. держ. ун-ту.- Запоріжжя: Запор. держ. ун-т, 1996. – №.2. – С.156-160.

25. Бутенко І.І. До питання про розвиток земської школи на Херсонщині / І.І.Бутенко // Матеріали Регіон. наук. конф. [«Розвиток культури української нації та культур національних меншин: історія, сучасний стан,

перспектива»], (14-15 вер. 1995) / М-во освіти і науки, Запор. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1995. – С. 46 - 47.

26. Важенський І. Роль університетів у становленні педагогічної освіти в Україні (перша половина XIX ст.) / І.Важенський // Рідна школа – 2000. – №11. – С.77 - 79.

27. Вишневецький В.А. Той самий Свій Спостережливий Педагог, Театрал, Провінціал як гордість Новобузького краю / В.А. Вишневецький // Вперед. – 2008. – № 68-69, 23 серпня. – С. 4.

28. Вихрущ В.О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.О.Вихрущ. – К., 2001. – 38 с.

29. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Запорізька область: монографія / О.П.Аксьонова, В.П. Андрущенко [та ін.], АПН України, Асоц. ректорів пед.. ун-тів Європи, Ін-т вищ. освіти АПН України. – К.: Знання України, 2009. – 431 с.

30. Вдовенко В.В. З'їзди народних вчителів України (1861 – 1920 рр.) як один із напрямків їх післядипломної освіти та підвищення навчально – методичного забезпечення учбового процесу / В.В.Вдовенко // Оновлення змісту та форми дошкільної і початкової освіти України. -Миколаїв, 2003. – С.85 – 91.

31. Вдовенко В.В. Конференції вчителів німецьких початкових училищ на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) / В.В.Вдовенко // Матеріали Всеукр. наук.–практ. конф. [«Проблеми інтеграції кримських репатріантів в Українському суспільстві»], (13- 14 трав. 2004 р.) / М-во освіти і науки, Київ. націон. ун-т імені Тараса Шевченка. – К.: Світогляд, 2004. – С.400-408

32. Вдовенко В.В. Підвищення фахового рівня народних вчителів Єлисаветградщини та Олександрійщини на початку XX ст. / В.В.Вдовенко, В.В.Постолатій // Матеріали наук.-практ. конф. [«Підвищення кваліфікації

педагогічних працівників: здобутки, проблеми, перспективи»] / Мін-во освіти і науки, Кіровоград. держ. ун-т. – Кіровоград, 1999. – С.173 – 184.

33. Вдовенко В.В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Вікторія Віталіївна Вдовенко. – К., 2005. – 16 с.

34. Веселова Т.Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – начало XX вв.) / Т.Н.Веселова, О.В.Мельник // Записки истор. фак-та Одес. гос. ун-та. им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С.81 - 89.

35. Ветров Р.І. Від першої початкової школи до першого вищого навчального закладу – основні віхи становлення освіти в Кам'янському (нині - Дніпродзержинськ) / Р.І.Ветров, Л.В.Хлибова // Вісник Дніпроп. нац. ун-ту. – Дніпропетровськ: Дніпроп. нац. ун-т, 2002. – Вип. 1. – С.274-278.

36. Власовський І. Нарис історії української православної церкви / І.Власовський // Українська православна церква в ЗДА (XVIII-XX ст.).- К., 1977. — 390 с.

37. Вовк Л.П. Громадсько педагогічне сподвижество в Україні (етапи і особливості) / Л.П.Вовк. – К.: Пошуково–видавниче агентство, Видавничий центр «Просвіта», 1998. – 179 с.

38. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси / Л.П.Вовк. –К.: ІДПУ, 1994. – 228 с.

39. Войцехівський Р.Ю. Етнічні групи Півдня України (історія і сьогодення) / Р.Ю.Войцехівський, Ю.В.Войцехівський // Мови і культура народів Приазов'я: зб. наук. праць Бердян. держ. ін-ту ім.П.Д.Осипенка. – Бердянськ, 1999. – С.149-156.

40. Войцехівський Р.Ю.Українська інтелігенція XIX – XX століть, її формування та діяльність на Півдні України / Р.Ю.Войцехівський // зб. наук. праць Бердян. держ. ун-ту.– Бердянськ, 2000. – С.136-150. – (Серія «Історія»).

41. Войцехівський Ю.В Етноси на Півдні України XVIII – XX ст. (історичний аспект) / Ю.В.Войцехівський // Наукові записки: зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова / [укл. В.Й.Борисенко, К.О.Баханов П.В.Дмитренко]. – Київ – Бердянськ, 2002. - № 46 (Історичні науки). – С.30-36.
42. Волинка Г.І. Видатні постаті в оточенні Йосипа Міхневича / Г.І.Волинка, Н.Г.Мозкова // Пам'ять століть. - 2004. – №1. – С.4-20.
43. Волкова І.О. Жіноче питання в Україні (друга половина XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.О.Волкова. – Одеса, 1995 – 16 с.
44. Волос О. Діяльність земських установ Херсонщини з пропаганди агрономічних знань (80-ті рр. XIX – початок XX ст.) / О.Волос // Історія України. – 2001. – №27-28 (липень).
45. Гаврик І.В. Становлення та розвиток педагогічної освіти в Росії в дореволюційний період / І.В.Гаврик // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць. – Харків: Харків. держ. пед. ун-т, 2002. – Вип 17.– С.111-117.
46. Геде А.В. Земская політика в області народного образования на Мариупольщине (конец XIX – начало XX вв.) / А.В.Геде // Історія України. Маловідомі імена, події, факти – К., 1999. – Т. 7. – С.73-77.
47. Гедьо Г.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVII – початок XX ст.) / Г.В.Гедьо. – К., 2001. – 245 с.
48. Гольдин Ф. Л. Одесское педагогическое общество. /Ф.Л. Гольдин.//Народное образование . № 4. – 1966. – С. 94-96.
49. Гольдин Ф.Л. Научно-педагогическая деятельность А.Г.Готалова-Готлиба / Ф.Л.Гольдин // Советская педагогика. – 1966. – №. 12. – С. 101-105.
50. Гольдин Ф.Л. Участие Н.Н.Ланге в движении за реформу средней школы / Ф.Л.Гольдин // Материалы конф., посвященной 100 –летию со дня рождения Н.Н.Ланге (1858-1958). – Одесса,1958.- С.23-25.

51. Горун Д.О. Польська громада Одеси у XIX – на початку XX ст.: Коротка характеристика етапів розвитку / Д.О.Горун // Записки істор. фак-ту Одес. нац. ун-ту ім.І.І.Мечникова. – Одеса: Одес. нац. ун-т ім.І.І.Мечникова, 2003. – Вип. 13. – С.72-84.
52. Готалов Готлиб А.Г. Матеріали для історії народного образования в Одеськом історическом очерки. – Ч.1. (1801-1870). – Одесса, – 1940. – 153 с.
53. Готлиб А. Университеты / А.Готлиб // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона / [Под ред. И.Е.Андриевского, К.К.Арсеньева, Ф.Ф.Петрушевского]. – СПб., 1902. – Т. 68. – С. 751-788.
54. Гребцова И.С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX как источник по истории Новороссийского края / И.С.Гребцова // Записки істор. фак-ту. Одес. нац. ун-ту ім.М.І.Мечникова. – Одеса: Одес. нац. ун-т ім.І.І.Мечникова, 1995. Вип. 1. – С.170-188.
55. Грек И.Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX в. /И.Ф.Грек. – Кишинев: Штиинца, 1993. – 107 с.
56. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / [ред. М.Дмитренко та ін.]. – К.: Либідь, 2000 - 488 с.
57. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М.Грушевський. – Львів: наук. тов-во ім. Т.Шевченка, 1925. – 192 с.
58. Гурський В.А. Освітньо – виховна діяльність М.І.Пирогова в Одеському навчальному окрузі / В.А.Гурський // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: зб. наук. праць Кам'янець – Подільського держ. пед. ун-ту. – Кам'янець -Подільський, 2002. – Вип.3. – Т. I. – С.120-127. – (Серія: Соціально-педагогічна).
59. Гусак М. Просвітницька діяльність М.Бунакова та М.Корфа на Херсонщині / М.Гусак // Студентські наукові студії: зб. наук. праць. – Харків, 2003. – С.21-23.

60. Данильченко О. Південь України: повернення в майбутнє / О.Данильченко // Віче. – 1995. – №1(34). – С.143-152.
61. Діанова Н.М. Формування єврейської етнічної общини в Одесі та її розвиток у дореформений період / Н.М.Діанова // Записки істор. фак.-ту Одес. держ. ун-ту ім.М.І.Мечнікова. – Одеса: Одес. держ. ун-т ім.М.І.Мечнікова, 1999. – Вип.8. – С.118-123.
62. Днепропетровский горный институт. Исторический почерк / [сост. А.А.Ренгевич] – М, 1990. – Кн.1 (1889-1899). – 343 с.
63. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901 – 1910 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Добровольська Вікторія Анатоліївна. – Херсон, 2006. – 288 с.
64. Добровольська В.А. Внесок громадськості та влади міст у справу розвитку жіночої освіти Півдня України на початку ХХ століття / В.А.Добровольська // Управління школою. – 2005. – № 6 (90). – С.20-24.
65. Добровольська В.А. Жінка в національних школах Півдня України у 1901 – 1910 рр. / В.А.Добровольська // Південний архів: зб. наук. праць Херсон. держ. ун-ту. – Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2006. – Вип. ХХІ. – С. 168– 175. – (Серія: Історичні науки).
66. Добрянський І.А. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.А.Добрянський, В.В.Постолатій. – Кіровоград: Кіровоградський ін-т регіон. упр. та економіки, 1998. – 143 с.
67. Доклад Бердянской уездной земской управы Таврической губернии 1866-1876 гг. – Бердянск. Тип. Є. Килиус и К. – 152 с.
68. Доклад губернской земской управы Таврической губернии за 1904 г. – Симферополь, 1904. – 37 с.
69. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 рр.) / Д.Дорошенко // У старому Катеринославі: (1905-1907 рр.): Хрестоматія.

Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів / [Упоряд М.Чабан]. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. – С.53-79.

70. Драч О.О. Школи духовного відомства в Україні (у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст.) / О.О.Драч // зб. наук. праць Харків. держ. пед. ун-ту. – Харків: Харків. держ. пед. ун-т, 2006.-Вип 6. – С. 54-62. – (Серія: Історія та географія).

71. Дровозюк Л. Земська школа в Україні / Л.Дровозюк // Рідна школа – 1997. – №.12. – С.73-74.

72. Дровозюк Л. Земська школа як тип навчального закладу / Л.Дровозюк // Шлях освіти. – 1998. – №.2. – С.51-52.

73. Дронова Г.В. До питання про розвиток національної освіти Херсонщини у ХІХ – на початку ХХ ст. / Г.В.Дронова // Інтелігенція і влада – 2002. – № 1(2). – Ч.1. – С.175-181.

74. Дьомін О.Б. Одеса та грецька історична наука ХІХ – поч. ХХ ст. / О.Б.Дьомін // Записки історичного факультету Одес. держ. ун-ту ім.М.І.Мечнікова. – Одеса: Одес. держ. ун-т ім.М.І.Мечнікова, 1999. – Вип. 8. – С.172-178.

75. Демченко Н.М. Принципи формування змісту освіти класичної гімназії в поглядах вітчизняних славістів другої половини ХІХ століття /Н.М.Демченко //Наукові записки НПУ імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ, 2008. – № 5. С. 146 – 149. « Серія: Психолого-педагогічні науки».

76. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1882 г./ [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 Полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / .А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус, 1883. – 320 с.

77. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1883 г. / [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23

Полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус, 1884. – 106 с.

78. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1884 г. / [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 Полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус, 1885. – 116 с.

79. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1885 г. / [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 Полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус и К, 1886. – 24 с.

80. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1887 г. / [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус и К, 1888. – 178 с.

81. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1888 г./ [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 Полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус и К, 1889. – 174 с.

82. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1889 г./ [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 Полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус и К, 1890. – 140 с.

83. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1890 г./ [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус и К, 1891. – 96, 141 с.

84. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1891 г./ [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23

полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / .Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус и К, 1892. – 108, 169 с.

85. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1892 г./ [состав. директ. народ. училищ на основании ст. 23 полож. о нач. народных училищах 1874 г.] / А.Дьяконов. – Бердянск: Тип. Э. Килиус, 1893. – 122, 165 с.

86. Дьяконов А. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии Севастопольского и Керченского градоначальства за 1898/1899. / А.Дьяконов. – Симферополь: Тип. Э. Килиус, 1900. – 238 с.

87. Екатеринославские архитектурно – художественные курсы, учрежденные С.Л.Бейлиным за 1914-1916 г. – Екатеринослав, 1916 г. – 89 с.

88. Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – ХХ ст. (Етапи та особливості розвитку): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец 07.00.01 «Історія України» / О.В.Єгорова. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с

89. Єфремов С. Єврейська справа на Україні / С.Єфремов. – К.: Вік, 1909. – 95 С.

90. Журналы Александровского уездного земского собрания ХХІХ очередной сессии 1894 г. – Александровск: типография Б.Я.Штерн, 1901. – 432 с.

91. Журналы Мелитопольского уездного чрезвычайного земского собрания за 1867 г. – Симферополь: типография С.Спиро, 1867. – 214 с.

92. Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. / М.Г.Заволока. – К., 1971. – 105 с.

93. Задерейчук И.А. Женские учебные заведения в меннонитских колониях Юга Украины в конце ХІХ – начале ХХ вв. / И.А.Задерейчук // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 43. – С.169-173.

94. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789 – 1938 рр.: дис. ...кандидата істор. наук: 07.00.01 / Задерейчук Іван

Панасович – К., 2000. – 245 с.

95. Задерейчук І.П. Становище німецької школи в роки першої світової війни на Півдні України / І.П.Задерейчук // Наук. праці істор. фак.-ту Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя: «Просвіта», 2005. – Вип. 19. – С. 165-169.

96. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Зайченко Іван Васильович. – К., 1996. – 44 с.

97. Захарченко Т.К. Німецькі колонії Бердянського повіту ХІХ ст. / Т.К.Захарченко // Наукові записки: зб. наук. праць Націон. педагог. ун-ту ім.М.П.Драгоманова / [уклад. В.Й.Борисенко, К.О.Баханов П.В.Дмитренко]. – Київ – Бердянськ, 2002. – № 46. – С.47-51.

98. Захарченко Т.К. Проблеми освіти в німецьких та менонітських колоніях Бердянського повіту (ХІХ ст.) // зб. наук. праць Бердян. держ. ун-ту. – Бердянськ, 2000. – С.150-156. – (Серія «Історія»).

99. Злобина Л.Г. Развитие образования в Александровске / Л.Злобина, Н.Малаховская // Наук. праці істор. фак-ту. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – Вип. II. – С. 79-85.

100. Золотухіна С.Т. Тенденції розвитку виховуючого навчання / С.Т.Золотухіна – Х.: Основа, – 1995. – 405 с.

101. Зябко М. Народное просвещение, быт и нравы в еврейских земледельческих колониях юга Украины / М.Зябко, И.Шайкин // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 2002. – С.72-81.

102. Искра П.А. Исторический очерк Одесского коммерческого училища (1862-1887) / П.А.Искра. – Одесса, 1887 – 196 с.

103. Історія Одеського університету (1865 – 2000). Наукове видання / [гол. ред. В.А.Сминтина]. – Одеса: «Астро – Принт», 2000. – 226 с.

104. Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – 422 с.

105. Історія Дніпропетровського національного університету / [гол. ред. М.В.Поляков]. – Дніпропетровськ: вид-во Дніпроп. ун-ту, 2003. – 232 с.
106. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / [Л.В.Гладка та ін.]: – К.: Головна ред. української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – С.9-84.
107. Історія церкви та релігійної думки в Україні / [под.ред. О.П.Крижановського] – кн..3 – К., 1994. – 334 с.
108. К истории народного образования в Елисаветградском уезде Херсонской губернии за 1913 г. / Сост. школьним бюро Елисаветградской уездной земской управі. – Елисаветград, 1914. – 54 с.
109. Калениченко Н.П. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Н.П.Калениченко, Ж.Д.Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – с.72 – 81.
110. Калініченко Н.А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ – ХХ століття / Н.А.Калініченко: монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 477 с.
111. Канишева М. Роль православного духовенства у сфері початкової освіти Криму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М.Канишева // Шлях освіти. – 2006. – №. 3. – С.46-50.
112. Канишева М.А. Педагогическое образование в немецких колониях Таврической губернии на рубеже ХІХ – ХХ вв. / М.А.Канищев // Науковий вісник Південноукр. держ. пед. ун-ту ім.К.Д.Ушинського: зб. наук. праць. – Миколаїв: Південноукр. держ. пед. ун-т ім.К.Д.Ушинського, 2003. – Вип 1-2. – С.247 - 254.
113. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917) /А.И.Карагодин. – Запорожье: ЗГУ, 1998. – 286 с.
114. Карагодина В.А. Народное образование в системе меннонитского правопорядка (ХІХ в.) / В.А.Карагодина // Вісник Дніпропетр. держ. ун-ту.

Історія та археологія / [С.І.Світленко (відп. ред.), А.І.Голуб, А.Г.Болебрух та ін.]. – Дніпропетровськ: вид-во ДПУ, 2002. – Вип.10. – С.308-314.

115. Кизименко П. Євреї в Єлисаветграді (кінець XVII – початок XX ст.) / П.Кизименко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Єврейська історія та культура в Україні»], (8 – 9 груд. 1994 р.) / Мін-во освіти і науки. –К., 1995. – С. 80-83.

116. Киссе А. Возрождение болгар Украины. Очерки / А.Кассе. – Одесса: изд-во «Optimum», 2006. - 288 с.

117. Клименко М.М. К вопросу о религиозной сущности юга Украины начала XX века / М.М.Клименко // 36. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф. [«Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України»], (2-3 жов. 2003 р.) / [ред. кол. В.О.Котигоренко, М.В.Дєдков, Н.В.Деркач. та ін.] / Мін-во освіти і науки, Запор. націон. техн. ун-т. – Запоріжжя: Запор націон. техн. ун-т; Сімферополь: Доля, 2003. – С.188-191.

118. Клименко Н. Церковно – приходские школы Херсонской губернии в начале XX века / Н.Клименко // Православна Таврія. – 2001. – №1 (32), Січень. – С.10.

119. Ковалева О.Ф. Очерки истории культуры Южного Приблужья. От истоков до начала XX века. в 2 кн. / О.Ф.Ковалева. – Николаев, 2000. – Кн. 1: Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. – 2000. – 252 с.

120. Ковнір Н.М. М.О.Корф – Педагог, публіцист, земський діяч / Н.М.Ковнір // Грані. – 2002. – № 5 (25). – С. 10-13.

121. Константинович М. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае / М.Константинович. – К., 1874. – 56 с.

122. Коробченко А.А. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність Олександра Янати.: автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд.. пед.. наук: спец. 13.00.01 « Загальна педагогіка та історія педагогіки»/ А.А. Коробченко. – К., 2001, 22 с.

123. Корф Н.А. Доклад училищному Совету члена III участника барона Н.А.Корфа за 1871-1872 учебный год // Доклад Александровскому училищному совету членов его: Ф.Ф.Малеева, Д.Т.Гнедина, Е.И.Шабельского, барона Н.А.Корфа и фон-Шварца, о произведенной каждым из них ревизии училищ, за 1871-1872 учебный год. – Екатеринослав, 1872.

124. Корф Н.А. Русская начальная школа: руководство для земских класных и учителей сельских школ / Н.А.Корф. – М.: Изд-во Д.Е. Кожанчикова, 1870. – 457 с.

125. Кочергін І.О. О.М.Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини XIX століття / І.О.Кочергін. – Дніпропетровськ, 2003. – 206 с.

126. Красюк А.И. Из прошлого немецких колоний на Юге Украины / А.И.Кравчук. – Одесса, 1994. – Ч.І.– 52 с.

127. Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1907, 1908, 1909 годы. / [изд. Херсонской губернской земской управой]. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1910. – 59 с.

128. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1898 г. / [изд. Херсонской губернской земской управой]. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д.Ходушиной, – 1902. – 90 с.

129. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1899 и 1900 гг. / [изд. Херсонской губернской земской управой]. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д.Ходушкиной, 1903. – 117 с.

130. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1901/02 учебный год / [изд. Херсонской губернской земской управой]. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1905. – 133с.

131. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1902/03 учебный год / [изд. Херсонской губернской земской

управой]. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1905. – 133 с.

132. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1903/04 учебный год / [изд. Херсонской губернской земской управой]. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1906. – 147с.

133. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1912 год / [изд. Херсонской губернской земской управой]. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1913. – 127 с.

134. Краткий обзор состояния меннонитских колоний на реке Молочной в 1847 г. в сельскохозяйственном отношении // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1847. – №4. – С. 66 – 69.

135. Кузьменко В.Б. Український культурно – національний рух в 90 – х рр. ХІХ ст. (на матеріалі Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Б.Кузьменко. – Одеса. – 1999. – 20 с.

136. Кулініч І.М. Нариси з історії німецьких колоністів в Україні / І.М.Кулініч, Н.В.Кривець. – К: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 1995. – 272 с.

137. Куліш Н. Розвиток освіти в Херсонській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Н.Кулініч, Є.Сінкевич // Південний архів: зб. наук. праць Херсон. держ. у-ту. – Херсон: вид-во Херсон. держ. ун-ту, 2001. – Вип. ІV. – С.140-151. – (Серія: Історичні науки).

138. Курило В.С. Професійно – технічна освіта у східноукраїнському регіоні наприкінці ХІХ – поч. ХХ сторіччя / В.С.Курило // Творча особистість вчителя: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць Націон. пед. ун-ту ім.М.П.Драгоманова. – К.: Націон. пед. ун-т ім.М.П.Драгоманова, 1999. – В.3. – С.116-126.

139. Курило В.С. Становлення та розвиток системи освіти й педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня д-ра пед. наук: спец.13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.С.Курило. – Луганськ, 2000. – 39 с.

140. Курило Л.Ф. Деякі аспекти історичного досвіду виникнення та розвитку університетської педагогічної освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.) / Л.Ф.Курило // Вісник Київ. націон. ун-ту ім. Т.Шевченка. – К.: вид-во Київ. націон. ун-ту ім. Т.Шевченка, 2002. – Вип 64. – С.103-104. – (Серія: Історія).

141. Курило Л.Ф. Університетська педагогічна освіта в Україні в XIX – на поч. XX ст. – важливий напрямок новітніх історико – педагогічних досліджень / Л.Ф.Курило // Вісник Київ. націон. ун-ту ім. Т.Шевченка. – К.: вид-во Київ. націон. ун-ту ім. Т.Шевченка, 2002. – Вип 47. – С.120-123. – (Серія: Педагогічні та історичні науки).

142. Кушніренко І.П. Напівзабуті імена./ І.П.Кушніренко – Запоріжжя: Дніпровський металург, –2004. – 118 с.

143. Ланге Н.Н. Курс логики, составленный слушательницами исторического отделения Одесских женских педагогических курсов. – 1904-1905 гг. – Одесса. – 1904. – 72 с.

144. Лейкина – Свирская В.Г. Интеллегенция в России во второй половине XIX века / В.Г.Лейкина-Свирская. – М.: Мисль, 1971. – 368 с.

145. Ливрон В. Женские учебные заведения (Статистическое обозрение Росийської Імперии) / В.Ливрон. – СПб. – 1875. – 294 с.

146. Липовська Т.Д. Жіноча освіта на Катеринославщині (60- рр. XIX – поч. XX ст.) / Т.Д.Липовська, В.Д.Мирончук // Наддніпрян. істор.-краєзн. зб. за матеріалами Першої міжрегіон. істор.-краєзн. конф. (8-9 жовт. 1998 р.) / Мін-во освіти і науки. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип.1. – С.277-282.

147. Лисенко М.С. З історії розвитку середньої спеціальної освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / М.С.Лисенко // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2000. – Вип. 32. - №.485. – С. 105-114. – (Серія: Історія)

148. Лихачова Л.Б. Розвиток земських шкіл у Маріупольському повіті Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / Л.Б.Лихачова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2001. – Вип.18 – С.220-225.

149. Лісниковська І.С. Діячі освіти на Катеринославщині (XIX – поч. XX ст.) / І.С.Лісниковська, В.Д.Мирончик // Грані. – 2004. - №5 (37). – С.23-27.

150. Логинова Е.Е. Немецкоязычная пресса Юга Украины конца XIX – начала XX вв: Историографический аспект / Е.Е.Логинова // Грані. – 2002. – № 6 (26). – С.30-33.

151. Лопухівська А.В. З історії гімназій і ліцеїв в Україні: Посібник для вчителя / А.В.Лопухівська. – К.: Ін-т систем дослід. освіти, 1994. - 97 с.

152. Лохматова А.И. Земство о состоянии хозяйства немецких колонистов Александровского уезда / А.И.Лохматова // Тезисы к обл. науч.– практ. конф. [«Малочисленные национальности Юга Украины: История и современность»], (9-20 окт. 1990 г.). – Запорожье, 1999. – С.17-18.

153. Лохматова А.І. Катеринославське земство / А.І.Лохматова. – Запоріжжя: РА «Тандем», 1999. – 200 с.

154. Лутошкіна М.А. До історії чеської імміграції на Південь України: чехи Північного Приазов'я (60 – 70 рр. XIX ст. – поч. XIX ст.) / М.А.Лутошкіна // Культура і мистецтва у сучасному світі: зб. наук. праць. – К. – 2004. – В. 5. – С.50 – 61.

155. Люта О.М. Громадський рух за розширення системи початкової освіти Херсонщини другої половини XIX ст. / О.М.Люта // Пам'ять століть. – 2005. – №2 .– С.116-125.

156. Люта О.М. Діяльність Єлисаветградського реміснично – грамотного училища у складі Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел (жовтень 1867 – січень 1912 рр.) / О.М.Люта // Наукові записки Націон. пед. ун-ту ім.М.П.Драгоманова. - К.: вид-во Націон. пед. ун-ту

ім.М.П.Драгоманова, 1999. – Вип. XXXV. – Ч.1. – С.112-117. – (Серія: Педагогічні та історичні науки).

157. Макаренко Н. Національні меншини в культурному житті України на початку ХХ ст. / Н.Макаренко // Наукові записки: зб. наук. праць Ін-ту націон. відносин і політології НАН України. – К., 1997. – В.1. – С.113-121.

158. Малинко И.Г. Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX – начало XX вв.): автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата истор. наук: спец. 07.00.01 «История Украины». – К., 1985. – 16 с.

159. Марутян Р.Р. М.О.Каришев про земські прохання з питань народної освіти 1860-1880 рр. / Р.Р.Марутян // Наукові праці істор. фак.-ту Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2001. – Вип.Х. – С.53-60.

160. Матиас В.И. Немецкая школа в регионах России / В.И.Матиас, Т.Ф.Кряклина. – Барнаул, 1999. – 89 с.

161. Мацейків Т. Національний аспект діяльності середніх навчальних закладів України (кінець XIX – початок ХХ ст.) / Т.Мацейків // Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту ім.В.Гнатюка. – Тернопіль: вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім.В.Гнатюка, 2005. – Вип. 5. — С.79-83. – (Серія: Педагогіка).

162. Медвідь М. Розвиток економічної освіти в Україні у другій половині XIX ст./ М.Медвідь // Початкова школа. – 1996. – №7. – С.61-62.

163. Мельник Н. Деякі аспекти культурно – освітнього життя болгарських меншин в 20-30-ті рр./ Н.Мельник // Просвіт. – 1996. – №3. – С.7-10.

164. Мельник О.В. Вища жіноча освіта в Одесі та інтелігенція міста (середина XIX – початок ХХ ст.) / О.В.Мельник // Інтелігенція і влада: зб. наук. праць. – Одеса, 2002.- Вип. 1(2). – Ч.ІІ. – С. 22-24.

165. Мельничук О.С. Історія педагогіки України / О.С.Мельничук. – Кіровоград: Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.К.Винниченка, 1998. – 169с.

166. Мирончук В.Д. До історії виникнення та розвитку Катеринославського реального училища (1875 – лютий 1917 рр.) / В.Д.Мирончук, Є.Г.Семененко // Вісник Дніпропет. нац. ун-ту. – 2002. – Вип.10. – С.270-273.

167. Мирончук В.Д. К истории Каменской женской гимназии / В.Д.Мирончук, Т.А.Чуднова // Наддніпрян. істор.-краєзн. зб.: Матеріали Першої міжрегіон. істор.-краєзн. конф. (8-9 жовтня 1998 р.) /Мін-во освіти і науки, Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ: вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 1998. – С.282-284.

168. Мисечко О. Про викладання іноземних мов у середніх школах України (1786-1917 рр.) / О.Мисечко // Шлях освіти. - 2005. -№3. – С.50-55.

169. Михайленко Г.М. Умови розвитку освіти на українських землях / Г.М.Михайленко, О.Г.Лотоцький // Південний архів: зб. наук. праць. – Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2006. -№21. – С.27-31. – (Серія: Історичні науки).

170. Мінц М.О. Початкова освіта першої половини ХІХ ст. на території Херсонської губернії / М.О.Мінц // Південний архів: зб. наук. праць.- Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2006. – Вип. 22. – С.232-237. – (Серія: Історичні науки).

171. Мінц М.О. Церковні школи Херсонської губернії у ХІХ – на початку ХХ ст. / Мінц М.О. // Південний архів: зб. наук. праць. – Херсон: Херсон. держ. ун-т, 2006. – №21. – С.145-152. – (Серія: Історичні науки).

172. Моисеенкова Л.С. Земские школы Таврической губернии в 70 – 80-х гг. ХІХ в.// Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. - Симферополь: Таврия, 1991. - Вып. 2. – С.150-156.

173. Мосіяшенко В.А. Історія педагогіки України в особах: навч. посіб. / В.А.Мосіяшенко, Л.В.Задорожна, О.І.Курок. - Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 266 с.

174. Народное образование в Херсонской губернии за 1885-1886 гг. // Сборник Херсонского земства. – 1887. – №. 3. – С. 15-24.

175. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933) / [за ред. О.В.Сухомлинської]. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
176. Натощак М.М. Недільні повторювальні школи М.О.Корфа / М.М.Натощак // Наук. праці істор. фак.-ту Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя: Запор. держ. ун-т, 2005. – Вип.19. – С.113-118.
177. Наумко В.І. Чехи в Україні / В.І.Наумко // Під одним небом: Фольклор етносів України / [упоряд. Л.К. Вахніна та ін.] – К., 1996. – С. 171-182.
178. Научное наследие Н.Н.Ланге в университетской библиотеке. Монографія В.И.Подшивалкина, Р.Н.Свинаренко, Е.В. Полевщиков. Одесский наці. ун-т им. И.И.Мечникова. – Одесса: Астропринт, 2010. – 352 с.
179. Начальное народное образование в России / [под ред. Г.Фальброка и В.Чарнолусского]. – Т.1. – СПб, 1900. – 407 с.
180. Начальное народное образование в России / [под ред. Г.Фальброка и В.Чарнолусского]. – Т.2. – СПб, 1902. – 399 с.
181. Начальное народное образование в России / [под ред. Г.Фальброка и В.Чарнолусского]. – Т.3. – СПб, 1905. – 444 с.
182. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае. – К., 1876. – 57 с.
183. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.)/ Т.М.Ніколаєва // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.82-96.
184. Новицкий Я.П. К истории народного образования в Екатеринославской губернии / Я.П.Новицкий // Екатеринославские губернские ведомости. – Екатеринослав, 1887. – №63. – 122 с.
185. Об устройстве училищной части Бердянского уезда в 1869 г. – Бердянск, 1870. – 20 с.

186. Обзор положения начального образования в Таврической губернии за 1913-1914 гг. – Симферополь. Тип. Таврическое губернское земство. – 67 с.

187. Одесса 1794-1894. – Одесса: Типография А. Шульце, 1895. – LXXX, – 836 с.

188. Онипченко О.І Прогресивна педагогічна думка другої половини ХІХ ст. про організацію і зміст роботи педагогічних рад у навчальних закладах України / О.І.Онипченко // Педагогіка та психологія: зб. наук. праць / [за ред. І.Ф.Прокопенка]. – Харків: Харків. держ. пед. ун-т, 1998. – Вип. 7. – С.175-180.

189. Онипченко О.І. Навчально-виховна та методична діяльність педагогічних рад освітніх закладів України у другій половині ХІХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О.І.Онипченко.- Луганськ, 2004.- 21 с.

190. Оноприенко В. И. Становление высшего технического образования на Украине / В.И.Оноприенко, Т.А.Щербань. – К., 1990. – 203 с

191. Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ –ХХ ст.: навч. пос. / В.І.Онопрієнко. – К.: Либідь, 1998. – 304 с.

192. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917) / А.В.Ососков. – М.: Просвещение, 1982. – 228 с.

193. Открытие народного университета.//Южная мысль. – 1914, 26 января. – С.2.

194. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1909-1910 уч. год по учебно-воспитательной части // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1911. – №10. – 201 с.

195. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательных отношении за 1898-1899 гг. // Херсонские епархиальные ведомости. – 1901. – № 4. – С. 147.

196. Отчет о съезде народных учителей и учительниц земских училищ Одесского уезда 12-18 августа 1902 г. – Херсон, 1903. – 70 с.
197. Отчет об одногодичних курсах Одесского ученого округа для підготовки учителей и учительниц средних учебных заведений за 1914 – 1915 г. – Одесса, 1915. – 143 с.
198. Отчет Попечителя Одесского учебного округа о состоянии средних и низших учебных заведений Одесского учебного округа за 1913 г. – Тип.О-ва «Русская речь». – Одесса, 1914. – 154 с.
199. Отчет члена Министерства народного просвещения А.Постелька. (Одесский учебный округ). - Одесса. – 1892. – 10 с.
200. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVII – первая половина XX вв.) / [под ред. С.И.Бобылевой]. - Днепропетровск, 1999. – 231с.
201. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР / [отв. ред. А.И.Пискунов]. - М.: Педагогика, 1976. - 600 с.
202. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX века / [отв. ред. Э.Д.Днепров]. – М.: Педагогика, 1991. – 448с.
203. Павленко В. До питання про розвиток освіти в Херсонській губернії в 1890-1910 рр. / В.Павленко, О.Куціпак // Південний архів: зб. наук. праць. – Херсон: вид-во Херсон. держ. ун-ту, 2002. – Вип. 9. – С. 54-57. – (Серія: Історичні науки).
204. Памятная книжка Одесского учебного округа за 1913-14 уч. г. – Одесса, 1914. – Ч.І. – 499 с.
205. Памятная книжка Таврической губернии / [сост. статист. бюро губернского земства под. ред. К.А.Вернера] / Отдел II. Хозяйственный состав населения, глава III. Грамотность и народное образование. – Сімферополь, 1889. – 457 с.

206. Паначин Ф.Г. Педагогическое образование в России: (историко – педагогический очерк) / Ф.Г.Паначин. – М.: Педагогика, 1979. – 216 с.
207. Пачев С.І. Освіта та рівень письменності Приазовських болгар у другій половині XIX – на початку XX ст. / С.І.Пачев // Південна Україна XVIII-XIX ст.: записки наук.-досл. лабор. історії Південної України Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя: Запор. держ. ун-т., 1995. – Вип. 6. – С.205-209.
208. Пачев С.І. Преславська учительська семінарія та її роль у розвитку освіти Північної Таврії / С.І.Пачев // Зб. наук. праць Бердян. держ. ун-ту. – Бердянськ, 2000. – С.164-169. – (Серія: Історія).
209. Педагогические и политико–правовые проблемы образования в России конца XIX – начала XX вв. – М.: Институт теории образования и педагогики РАО, 2002. – 217 с.
210. Педагогические курсы в г.Маяки // Вестник Одесского земства. – Одесса, 1918. -№.3-4. – С.2-5.
211. Пилипчук О.Я. Історія науки та освіти в Україні (найдавніші часи – перша третина XX ст.) / О.Я.Пилипчук // Вища школа України. Сектор історії та методології освіти, науки і техніки. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 80 с.
212. Пирогов Н.И. Новоселье лицея. – Одесса: в Городской типографии, 1857. – 12 с.
213. Плесская-Зебольд Э.Г. Немецкие учебные заведения при религиозных общинах в Одессе (XIX –XX) / Э.Г.Плесская-Зебольд // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2002, – № 28. – С.61-66.
214. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы 1803-1920: Научно-популярное издание / Э.Г.Плесская-Зебольд. – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с.
215. По вопросу об открытии при НЦУ педагогических курсов для приготовления начальных учителей немецких приходских школ // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1905. – №7-8. – С. 443 – 444.

216. Поглубко К.А. Из истории болгаро-росийских культурных связей 40 - 70 –гг. XIX ст.:Болгары в учебных заведениях Одессы, Киева, Кишинева. – Кишинев. – 1976. – 176 с.

217. Подоляк Я.О. Олександрівська міська гімназія / Я.О.Подоляк // Південна Україна XVIII – XIX ст. – К., 1996. – №1. – С.147-148.

218. Положение о временных педагогических курсах с целью приготовления учителей французского языка для средних учебных заведений в Одесском учебном округе.// Журнал Министерства народного просвещения. – 1894. – матр. – С.18-21.

219. Полное собрание законов Российской империи. - Собрание. – Т. I. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885. – 544 с.

220. Полное собрание программ высших и специальных профессиональных учебных заведений в России, правительственных и частных / [сост. Воротницев и Пожидаев.] – СПб, 1907. – 202 с.

221. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804 – 1920 рр.): дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.01 / Постолатій Віталій Володимирович. – К., 1996. – 210 с.

222. Правдюк О.В. До проблеми розвитку освіти менонітів Півдня України (XIX століття) / Зб. матеріалів VIII Всеукр. наук.- практ. конф [«Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість»], (12-13 травня 2005 р.) / Мін-во освіти і науки, Київ. нац. пед. ун- ім. М.П.Драгоманова. - Київ, 2005. – Т. 4. – 278 с.

223. Правдюк О.В. Освіта менонітів у контексті культурного розвитку Півдня України (XIX – 20-ті рр. XX ст.): дис. кандидата пед.. наук: 13.00.01/ Ольга Володимирівна Правдюк. – К., 2011. – 166 с.

224. Причерноморские немцы. Их вклад в развитие г.Одессы и региона. 1803-1917. - Одесса: Астро Принт, 1999, - 192 с.

225. Прокопенко Л.Л. Освіта Катеринославщини в першій чверті XIX ст. (друга частина) / Л.Л.Прокопенко // Грані. – 2004. - № 5 (37). – С.9-19.
226. Протоколы педагогического съезда директоров и учительниц, проходивших в Одессе с 2-го по 14-е июля 1864 г. СПб. Тип. Рогольского. – 1864. – 226 с.
227. Професор Н.Н.Ланге. Директор учрежденных в Одессе женских педагогических курсов.// Одесские новости. – 1903. – 5 августа. С.15.
228. Прохоров Д.А. Учившим заветам, добра и гуманности. И.И.Каза. Биографический очерк (1832-1912). / Д.А.Прохоров. – Симферополь: АнтикВА, 2008. – 320 с.
229. Пуха И.В. Земские школы. Из истории школ на Запорожье // Индустриальное Запорожье. –1990. – 15 июня. – С.5.
230. Радлов Э. Николай Николаевич Ланге / Э.Радлов // Мысль. Журн. Петербургского филос. об-ва. – СПб., 1922. - № 1. – С.154-155.
231. Распоряжение Министерства народного просвещения «О преподавании Закона Божьего детям старообрядцев и сектантов» // Начальное обучение. – 1911.- № 7. – С.195-196
232. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII – во II половине XIX века / С.В.Рождественский. – Т.1 – СПб: Типография Александрова, 1912. – 680 с.
233. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - поч. XX ст.): Нариси / [Ярмаченко М.Д., Калениченко Н.П. та ін.]. – К.: Рад. школа, 1991. – 387 с.
234. Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (XIX - поч. XX ст.): Нариси / [Атлантова Л.І., Ільченко Ж.Д., Кавалерова Н.А. та ін.] – К.: Рад. школа, 1991. – 380 с.
235. Рябовол Л.Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX - початок XX століття): дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.01 / Рябовол Лілія Тарасівна. – Кіровоград, 2000. – 201 с.

236. Савчук В.С. Вища жіноча освіта у Катеринославі (кінець XIX – початок XX ст.) / В.С.Савчук // Історія України: маловідомі імена, події, факти. К., 2000. – В.11. – С.127-137.
237. Самолов Ф.О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис / Ф.О.Самолов. – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.
238. Сарбей В.Г. Південь України на початку українського національного відродження XIX ст. / В.Г.Сарбей // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 1999. – Вип.7, – С.59-64.
239. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения царствования Государя императора Александра II (1871-1873 гг.) – СПб., 1877. – Т.5. – 257 с.
240. Світленко С.І. Нові зміни в освітянській галузі на початку XX ст. // Історія Дніпропетровського національного університету / [За ред. М.В.Полякова]. – Дніпропетровськ: Дніпроп. нац. ун-т, 2003. – С. 21-28.
241. Світленко С.І. Українські народолюбці Катеринослащини: Я.Новицький / С.І.Світленко // Грані. – 2002. – № 5 (25). – С.3-9.
242. Сінкевич Є.Г. Проблеми національної освіти на Півдні України / Є.Г.Сінкевич, Н.М.Кузовова // Південний архів: зб. наук. праць. – Херсон: Айлант, 2002. – Вип. VIII.– С.95-107. – (Серія: Історичні науки).
243. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
244. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А.Скальковский. – Одесса, 1851-1853.- Ч. 1-2. – 80с.
245. Скальковский А.А. Материалы для истории общественного образования в Одесе / А.А.Скальковский. – Одесса. – 1867. – 34 с.
246. Слісаренко Н. Зміст трудового навчання в школах Херсонської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / Н.Слісаренко // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2003. – В. IX. – С.180-189. – (Серія: Педагогіка).

247. Сумароков Л. Собрание правил, законоположений и распоряжений Св.Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты. – Вятка, 1897. – 98 с.

248. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX- поч. XX ст.) / Т.В.Сухенко // Український історичний журнал. – 1998. - № 5. – С.63-74.

249. Сухомлинська О. Історико – педагогічний процес в Україні: регіональний вимір / О.Сухомлинська// Шлях освіти, 2007. - №. 2. – С.42-49.

250. Съезд народных учителей Одесского земства. //Южные записки. – 1904. – №.37. – С. 44- 50.

251. Съезд народных учителей и учительниц Одесского уезда. // Одесский листок. – 1882. – 26 августа. – С. 23.

252. Сысоева Е.К. Образовательная политика в России (60-90-е годы XIX в.) / Е.К.Сысоева // Педагогика. – 1997. -№2. – С. 99-104.

253. Таран Д Все таке тут рідне // Радянське слово. 1998. – 3 вересня . – С.5.

254. Тимчик О. Релігійна освіта учнів у народній школі (друга половина XIX – початок XX ст.)/ О.Тимчик // Рідна школа. – 2001. - №2. – С.72-73.

255. Титова О.М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / О.М.Титова // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С 85-9.

256. Ткаченко В.Г. Професійна освіта в Олександрівському повіті / В.Г.Ткаченко // Південна Україна XVIII – XIX ст. – 1996. - №1. – С.142-147.

257. Торжество открытия коммерческого училища в Херсоне // Родной край. – 1908. – 2 сентября.

258. Тригуб О.П. Церковна початкова освіта Херсонської губернії у другій половині XIX ст. / О.П.Тригуб // Матеріали наук.-практ. конф. [«Розвиток освіти і культури України в XVII – XIX ст.»], (22-23 листоп. 1999 р.) / Мін-во освіти і науки, Глухів. держ. пед. ін-т ім. С.М.Сергєєва-Ценського. – Глухів: РВВ ГДП, 1999. – С.7-9.

259. Українська педагогіка у персоналіях: кн. 1 / [за ред. О.В.Сухомлинської]. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.
260. Улюкаєв С.Г. Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець XIX – початок XX століття) / С.Г.Улюкаєв // Педагогіка і психологія. – 1999. – №2. – С.138-145.
261. Утешева Г.В. З історії просвітницької діяльності Катеринославської комісії народних читань наприкінці XIX ст. / Г.В.Утешева // Грані. – 2002. – №1 (21). – С.54-59.
262. Училища, образовавшиеся на Юге.//Основа, 1861 г.
263. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: В 6 т. Т. 3 / Сост. С. Ф. Егоров. – М.: Педагогика, 1989. – 512 с.
264. Хаджийски М. Пуста чужда чужбинка. (новеллы, рассказы и очерки). – София: Издательская къща « Христо Ботэв», – 1994. – 260 с.
265. Херсонець Н.В. Розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України у другій половині XIX ст. / Н.В.Херсонець // Українознавство. – 2006. – №3. – С.145-148.
266. Херсонець Н.В. Початкова освіта національних меншин Півдня України у другій половині XIX століття / Н.В.Херсонець // Грані. – 2005. – № 1 (39). – С. 29-32.
267. Хильденбранд Бодо. Воспитание общества: История и современность воспитания у гуттеров / Бодо Хильденбранд. – К., 1993р. – Т. 5. – 219 с.
268. Хитерер В. Учебные программы еврейских заведений Российской империи Украинской Народной республики. // Матеріали наук.-практ. конф. [«Єврейська історія та культура в Україні»], (8 – 9 груд. 1994 р.) / Мін-во освіти і науки України. – К., 1995. – С. 205-212.
269. Ховрич С.М. Становлення та розвиток вищої технічної освіти Наддніпрянської України (остання чверть XIX - початок XX ст.): дис. ...

кандидата істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / С.М.Ховрич. – К., 2004.

– 237 с.

270. Черкасенко С. Бережимо просвітні огнища / С.Черкасенко// Світло. – 1913. – № 4. – С.3-6

271. Черкасенко С. Народні вчителі й рідна школа / С.Черкасенко // Світло. – 1913. – № 1. – С.6-20.

272. Черкасов О.В. Науково - педагогічна спадщина М.Макавейського / О.В.Черкасов // Наукові записки Нац пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. Педагогічні та історичні науки. – К.: Нац пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, 2001. – Вип. XXXVIII.- С.126- 131.

273. Чернишенко І.А. Педагогічна діяльність та спадщина М.Р.Завадського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. пед. наук: спец. 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / І.А.Чернишенко. – К., 1998. – 16 с.

274. Чернишенко І.А. Михайло Завадський – педагог, громадянин сенатор./ І. А. Чернишенко/ - 2-е вид. – Кіровоград: Імікс, 2011. – 131 с.

275. Чудновский. А. История еврейского просвещения в Одессе. – Иерусалим. – 2012. – 323. с.

276. Чуйко С.Р. Організація навчального процесу в ліцеях України (XIX – перша половина XX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Чуйко Сергій Романович. – Тернопіль, 1999. – 231 с.

277. Шапеллон А. Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии (1864-1894) / А.Шапеллон. – Одесса, 1896. – 102 с.

278. Шестопал М. Евреї на Україні (історична довідка) / М.Шестопал. – К.: Орляни, 2002. – 196 с.

279. Шохоль К. К вопросу о допущении женщин в университет / К.Шохоль // Русская школа. – 1912. – № 11 (ноябрь).

280. Шумілова І.Ф. М.О.Корф про професійну підготовку вчителя / І.Ф.Шумілова //Рідна школа. – 2006. – №6. – С.75-77.

281. Шумілова І.Ф. Педагогічні курси як засіб підвищення кваліфікації вчителів сільської початкової школи: з історії питання / І.Ф.Шумілова // Зб. наук. праць Бердян. пед. ун – ту. – Бердянськ, 2002. – №4. – С.153 – 161. – (Серія: Педагогічні науки).

282. Шумілова І.Ф. Професійна підготовка земських учителів Приазов'я (кінець XIX – початок XX ст.) як історико–педагогічна проблема / І.Ф.Шумілова // Вісник Житомир. пед. ун-ту. – Житомир, 2000. – Вип. 6. 2000. – С.94-97. – (Серія: Педагогічні науки).

283. Шумілова І.Ф. Розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття: дис. ... кандидата. пед. наук: 13.00.01 / Шумілова Ірина Федорівна. – Бердянськ, 2004. – 291 с.

284. Шушара Т.В. Розвиток жіночої освіти в Таврійській губернії (XIX - початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т.В.Шушара. – Ялта, 2006. – 20 с.

285. Шушляннікова Н.В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Шушляннікова Наталя Володимирівна. – Херсон. – 2002. – 213 с.

286. Щукін В.В. Єврейські приватні навчальні заклади в Херсонській губернії у другій половині XIX - на поч. XX ст. / В.В.Щукін // Південний архів: зб. наук. праць. – Херсон: Айлант, 2006. – Вип. 22. – 2006. – С.268-274. – (Серія: Історичні науки).

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів України

(ЦДІАУ м.Київ)

Фонд 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства.

287. Ф.442, оп. 660, спр. 13. Циркуляр Міністерства внутрішніх дел. об

общеобразовательном цензе для лиц, поступающих в специальные школы врачебной, гигиенической, педагогической гимнастики и массажа и о правилах получения звания фельдшерлиц повивальными бабками. – 1907 г. – 230 арк.

Фонд 707. Управління Київського навчального округу

288. Ф.707, оп. 153, спр.8. Циркуляр Министерства народного просвещения о переводных испытаниях учеников гимназий, прогимназий, реальных училищ. – 1902 г. – 223 арк.

289. Ф.707, оп. 249, спр. 1. С перепиской по разным текущим делам. – 1908 г. – 59 арк.

**Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК)
(м.Сімферополь)**

Фонд 100. Дирекція народних училищ Таврійської губернії

290. Ф. 100, оп. 1, спр. 218. Материалы о работе приходских училищ в 1826-1871 гг. – 124 арк.

291. Ф. 100, оп. 1, спр. 1499 Об устройстве учительских институтов для приготовления учителей в городских училищах. – 1872. – 46 арк.

292. Ф.100, оп. 1, спр. 1562. О ведении греческого языка в Мелитопольское уездное училище. – 1873 г. – 156 акр.

293. Ф.100, оп. 1, спр. 1976. С годовой отчетностью дирекции по материалам о работе учебных заведений Таврической губернии. – 1887 г. – 509 арк.

294. Ф. 100, оп. 1, спр. 2013. Материалы о работе училищ дирекции за 1889 г. – 243 арк.

295. Ф. 100, оп. 1, спр. 2043. Протоколы заседаний педагогических советов, училищные списки, педагогические издания и другое за 1890-1892 гг. – 51 арк.

296. Ф. 100, оп. 1, спр. 2049. Материалы о работе и состоянии немецких училищ Таврической губернии в период 1891-1893 гг. – 370 арк.

297. Ф. 100, оп. 1, спр. 2119. Материалы об участии дирекции Таврической губернии на Всероссийской выставке в Нижнем Новгороде 1894-1894 гг. – 131 арк.

298. Ф. 100, оп. 1, спр. 2149. С отчетами о состоянии народных училищ Таврической губернии 1896 – 1898 гг. – 229 арк.

299. Ф. 100, оп. 1, спр. 2150. Материалы о состоянии и работе народных училищ Феодосийского и Ялтинского уездов Таврической губернии. – 1896. – 196 арк.

300. Ф. 100, оп. 1, спр. 2280. Классы ручного труда (отчет о работе курсов ручного труда при училищах Таврической губернии. –1902 г. – 136 арк.

301. Ф. 100, оп. 1, спр. 2430. Материалы о состоянии и работе учебных заведений дирекции. – 1908. – 425 арк.

302. Ф. 100, оп. 1, спр. 2436. Материалы о состоянии немецких училищ и об открытии и закрытии училищ и другая переписка. – 1908. – 325 арк.

303. Ф. 100, оп. 4, спр. 3. Копии циркуляров попечителя Одесского учебного округа, инструкции уставы и правила по организации меннонитских училищ в немецких колониях и переписка с ними и председателями попечительных советов по этому вопросу. – 1887-1888 гг. – 209 арк.

304. Ф.100, оп. 4, спр. 6. Копии циркуляров попечителя Одесского учебного округа и приговоры сходов немецких колоний. Об открытии лютеранских школ грамот и назначении в них учителей. – 1900 г. – 212 арк.

Фонд 101. Інспекція народних училищ Таврійської губернії (1869-1900 рр.)

305. Ф.101, оп.1, спр. 18. Отчет инспектора народных училищ Таврической губернии А.М. Соига о Бердянском съезде народных учителей. – 1875 г. – 65 арк.

306. Ф.101. оп.1 спр.51. Об открытии училищ ремесленных при них, о найме домашних учительниц. – 1874. – 125 арк.

Фонд 212. Інспекція народних училищ Симферопольского повіту

307. Ф. 212, оп. 1, спр. 123. Отчет за 1906 г. Симферопольских городских и сельских народных училищ. 1906. – 273 арк.

308. Ф. 212, оп. 1, спр. 124. Дело Симферопольского уездного училищного совета. – 134 арк.

309. Ф. 212, оп. 1, спр. 158. Отчет за 1909 г. по Симферопольскому армяно-григорианскому церковно-приходскому училищу К.Б.Эгиза. – 1909 г. – 125 арк.

310. Ф.212, оп. 1, спр. 243. Отчет за 1912 г. по народным училищам Симферопольского района. – 1912 г. – 453 арк.

Фонд 26. Канцелярія Таврійського губернатора

311. Ф.26, оп. 1, спр. 26330. О разрешении созыва в г. Бердянск учительских съездов народных учителей. – 1875 г. – 14 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Фонд 16. Одеське міське управління

312. Ф. 16, оп. 104, спр. 7. О съезде народных учителей в г.Херсон. 1881 г.– 16 арк.

Фонд 42. Канцелярія попечителя Одеського навчального округу

313. Ф.42. оп. 35, спр. 102. Протоколы заседания Совета университета об изменении и дополнении правил испытания студентов и вольнослушателей. – 1870. – 23 арк .

314. Ф. 42, оп. 35, спр. 302. Ходотайство и переписка с Одесским комерческим училищем о преобразовании училища в высший комерческий институт. 1886-1888.гг. – 30 арк.

315. Ф.42, оп.35, спр. 383. Сведения о количестве студентов Новороссийского университета с 1866-1902 гг. – 19 арк.

316. ф.42, оп.35, спр. 385. Отчеты о состоянии и деятельности Одесских женских педагогических курсов за 1903-1904, 1904-1905.гг. – 1905. – 22 арк.

317. Ф.42, оп. 35, спр. 458. Годовой отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1907г. – 1908. – 9 арк.

318. Ф.42, оп. 35, спр. 481. Отчет о состоянии и деятельности Одесских высших женских курсов за 1909 г. – 1909. – 13 арк.

319. Ф.42, оп. 35, спр. 711. Сведения о центральных русских училищах болгарских, немецких и других колоний и переписка о передаче их из ведения Министерства государственного имущества в ведение Министерства народного просвещения. – 1881-1885 гг. – 599 арк.

320. Ф. 42, оп. 35, спр. 761. Переписка с Министерством народного просвещения, с дирекцией народных училищ об организации начального образования в сельских немецких колониях. – 1887-1891 гг. – 523 арк.

321. Ф.42, оп. 35, спр. 1032. Учебная программа и правила для ремесленных училищ и переписка об утверждении их. – 1893. – 10 арк.

322. Ф.42, оп. 35, спр. 1067. Переписка с Феодосийским учительским институтом и Новобугской учительской семинарией о практических занятиях учащихся о преподавании естественных наук . – 1894 . – 9 арк.

323. Ф. 42, оп. 35, спр. 1071. Докладная записка о состоянии начальных школ Одесского учебного округа за 1895 – 1897 учебные годы. – 1895-1897 гг. – 384 арк.

324. Ф. 42, оп. 35, спр. 1119. Отчеты, заключения по ним, списки слушателей, протоколы обсуждения пробных уроков и другие материалы о работе временных педагогических курсов. – 1899 -1900 гг. – 157 арк.

325. Ф.42, оп, 35. спр. 1121. Материалы временных педагогических курсов, вечерних и воскресных классов. – 1899-1900 гг. – 202 арк.

326. Ф. 42, оп. 35, спр. 1139. Переписка об открытии немецких и татарских учебных заведений и по другим вопросам. – 1899-1901. – 123 арк.

327. Ф. 42, оп.35. спр. 1234. Учебные планы, уставы и переписка с Министерством просвещения. – 1906-1907. – 108 арк.
328. Ф.42, оп. 35. спр. 1254. Программы и переписка с учреждениями об открытии сельскохозяйственной школы, о ремесленных классах и отделениях и о курсах ручного труда. – 1907. – 100 арк.
329. Ф. 42, оп. 35, спр. 1256. Отчеты и ведомости о состоянии учебных заведений округа за 1907 г. – 1908. – 83 арк.
330. Ф. 42, оп. 35. спр. 1281. Отчет о работе учительских семинариях за 1908 г. – 1908 г. – 17 арк.
331. Ф.42, оп. 35. спр. 1305. Учебные планы, программы, списки учителей и переписка с дирекцией народных учителей. – 1909. – 230 арк.
332. Ф. 42, оп. 35, спр. 1407. Списки и сведения об учебных заведениях и составе учащихся. – 1911. – 51 арк.
333. Ф. 42, оп. 35, спр. 1480. Отчет дирекции народных училищ Таврической губернии о состоянии народного образования в губернии за 1914 г. – 1914. – 114 арк.
334. Ф.42, оп. 35, спр.1501. Переписка с Министерством Просвещения и директором народных училищ об открытии педагогических курсов и программы курсов. – 1914. – 219 арк.
335. Ф.42, оп. 35, спр. 1574. Учебные планы, программы, отчеты об испытаниях и переписка о работе ремесленных курсов Мякенко в Одессе. – 1916. – 49 арк.
336. ф. 42, оп. 35, спр. 1587. Отчет инспектора народных училищ Таврической губернии Мелитопольско-Бердянского района о состоянии школ. – 1916. – 22 арк.
337. Ф.42, оп. 35, спр. 1630. Отчет Мелитопольской классической гимназии за 1917 г. – 27 арк.
338. Ф.42, оп. 32, спр. 2205. Отчет о деятельности реальных училищ Одесского ученого округа. – 1902. – 76 арк.

339. Ф.42, оп.35, спр. 2763. Протоколы совещаний инспекторов народных училищ и переписка о конференциях учителей немецких училищ. – 1911. – 31 арк.

Фонд 45. Новоросійський університет

340. Ф.45, оп.10, спр. 17. О приеме студентов в университет. – 1916. – 15 арк.

341. Ф. 45, оп. 19, спр. 50. Отчет о деятельности высших женских курсов за 1904, 1907, 1908 гг. – 1908. – Арк 4.

342. Ф.45, оп. 19, спр. 1437. Учебные планы Одесских Высших Женских Курсов. – 1908-1910. – 34 арк.

343. Ф.45, оп. 22, спр.14. Переписка с попечителем Одесского учебного округа о приглашении на работу преподавателей. – 1877. – 12 арк.

Фонд 62. Одеські вищі жіночі медичні курси

344. Ф.62, оп. 1, спр. 3. Положение о Высших Женских Медицинских Курсов. 1909-1910 гг. – 43 арк.

345. Ф. 62, оп. 1, спр. 6. Об организации Одесских Высших Женских Курсов. 1909 г. – 55 арк.

346. Ф.62, оп. 1, спр. 9. Об открытии курсов. – 1909-1910 гг. – 56 арк.

347. Ф.62, оп. 1, спр. 11. О ходе занятий. – 1909-1910 гг. – 94 арк.

Фонд 316. Інспекція народних училищ десятого району Херсонської губернії за 1829-1917 рр.

348. Ф.316. оп. 1, спр. 213. Еврейские педагогические курсы за 1913г. – 95 арк.

349. Ф.316, оп.2, спр.128. Отчет Одесских частных греческих женских училищ. – 1913 г. – 208 арк.

Фонд 334 Одеські вищі жіночі курси

350. Ф.334, оп. 3, спр.7528. История Одесских высших женских курсов. – 1905 г. – 97 арк.

351. Ф.334, оп. 3, спр. 7653. Отчет о состоянии и деятельности Высших Женских Курсов в 1909 г. – 1910. – 112 арк.

352. Ф. 334, оп. 3, спр. 7655. Отчет о состоянии Высших Женских Курсов в 1910г. – 1910. – 82 арк.

Фонд 381 Канцелярия Министерства земледелия

353. Ф.381, оп. 47, спр. 464. Центральные российские училища та их капитал. 1843 - 1878 pp. – 28 арк.

Державний архів Запорізької області (ДАЗО)

Фонд 6. Семикласное механико-техническое училище

354. Ф.6, оп. 1, спр. 9 Учебные планы. Заявления гражданства о приеме на работу. – 1900-1901. – 64 арк.

355. Ф.6, оп.1, спр.60. Отчет о работе училища за 1902-1903. – 1903. – 86 арк.

Фонд 56.Олександрівська повітова земська управа.

356. Ф.56, оп. 1, спр. 9. Отчет Гнеденского ремесленного училища за 1887-1880 г. – 35 арк.

357. Ф.56, оп. 1, спр.221. Отчет Александровского уездного училищного совета о состоянии народного образования в уезде за 1902-1903. – 1903. – 115 арк.

358. Ф. 56, оп.1, спр. 256. Отчет уездного училищного совета о состоянии начального народного образования за 1904-1905. – 1905. – 286 арк.

359. Ф. 56, оп. 1, спр.259. Отчет уездного училищного совета о состоянии начального народного образования за 1907-1908. – 1908. – 244 арк.

360. Ф. 56, оп. 1, спр.285. Краткий очерк о городском училище хутора глухонемых за 1903-1910 г. – 1910. – 58 арк.

Фонд 58 Олександрівське комерційне училище

361. Ф.58, оп. 1, спр.8. Дело служащих по выбору и учащихся училища. 1900. – 22 арк.

362. Ф. 58, оп. 1, спр. 14. Об учащихся в коммерческом училище. 1900-1907. – 1907. – 34 арк.

363. Ф.58, оп. 1, спр. 34. Журналы Попечительского совета. 1905. – 57 арк.

364. Ф.58, оп. 1, спр.39. О дальнейшем функционировании торговой школы. 1910. – 26 арк.

365. Ф.58, оп. 1, спр.49. Журналы Попечительского совета. 1907. – 52 арк.

366. Ф.58, оп. 1, спр.34. Журналы Попечительского совета. 1909. – 48 арк.

Фонд 161 Новицкий Я.П. (1847-1925)

367. Ф. 161, оп. 1, спр.1. Черновые записки Новицкого Я. П. по истории, этнографии и археологии Запорожского края. – 21. арк.

368. Ф161, оп. 1, спр. 5. Я.П. Новицкий. История города Александров в связи с историей возникновений крепостей Днепровских. – 1905. – 95 арк.

Відділ рідкісних книг та рукописів Наукова бібліотека ОНУ імені

І.І.Мечникова (НБ ОНУ. ОРКиР)

Фонд 47. Особистий фонд М.М. Ланге

369. Ф.47. оп. 27, спр. 227. Ланге Н.Н. Материалы об организации при ИНУ в Одессе философского студенческого кружка. – Арк. 71-91.

370. Ф.47. оп. 28, спр. 258. Письмо к товарищу Министра народного просвещения С.М. Лукьянову о преподавательском составе Женских Педагогических курсов (1903 г). – Арк.174-174зв., 176-177зв.

371. Ф.47. оп. 28, спр. 260. Донесение директора Одесских женских педагогических курсов Н.Н.Ланге (№26) ппечителю Одесского учебного округа Х.П. Сольскому (17 сентября 1903 г). – Арк. 180-181зв.

372. Ф.47. оп. 38, спр. 369. Автобиографические заметки Н.Н.Ланге (1893-1894, 1913-1914гг). – Арк. 29-35.

**Інститут рукописів Наукової бібліотеки України імені
В.І.Вернадського (ІР НБУВ)**

Фонд 202. Особистий фонд Я.П.Новицького

373. Ф.202. Спр.70-80. Циркулярные письма о съездах учителей, подготовке учительских помощников о создании вечерних школ для неграмотных крестьян, об экзаменах в школах и другое. – 1870-1891. – 11 арк.

374. Ф.202. Спр.107-112. Письма об избрании попечителем сельской школы и о праве безпрогонных разъездов о вознаграждении за сбор статистических сведений по уезду. – 1891. – 12 арк.

375. Ф.202. Спр. 158. Александровское механико-техническое училище. Письмо об эскурсии учеников на остров Хортицу. 1905. – 1 арк.

Додаток А
Програма спецкурсу
«Освіта та педагогічна думка Півдня України
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)»

ПРЕДМЕТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Програма спецкурсу
«Освіта та педагогічна думка Півдня України (друга половина ХІХ
– початок ХХ ст.)»

Курс	Напрямок, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
<p>Кількість кредитів, відповідних ECTS: 2</p> <p>Модулів: 3 (аудиторна робота, СРС, ІНДЗ)</p> <p>Змістових модулів: 1</p> <p>Загальна кількість годин: 72</p> <p>Тижневих годин: 2</p>	<p>Шифр та назва напрямку: 0101 Освіта</p> <p>Шифр та назва спеціальності: (педагогічні спеціальності)</p> <p>Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр</p>	<p>Курс за вибором: дисципліна самостійного вибору студента</p> <p>Рік підготовки: 3</p> <p>Семестр: 1</p> <p>Лекції: 18 год.</p> <p>Семінари: 12 год.</p> <p>Самостійна робота: 36 год.</p> <p>Індивідуальна робота: 6 год.</p> <p>Вид контролю: залік</p>

Мета і основні завдання курсу:

Курс за вибором студентів «Освіта та педагогічна думка Півдня України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» як навчальна дисципліна покликана дати майбутнім педагогам відомості про тенденції розвитку вітчизняної

педагогічної теорії та практики південноукраїнського регіону, розкрити значення діяльності етноконфесійних груп менонітів, німців, євреїв, гунтерів, татар, греків, болгар, чехів у вітчизняному освітньому просторі, розширити та поглибити знання з історії педагогіки й етнопедagogіки.

Зазначена мета реалізується засобами виконання наступних **завдань**:

1. Ознайомлення з концептуальними підвалинами основних тенденцій розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України другої половини XIX – початку XX ст.
2. Формування знань про особливості становлення й розвитку початкової, загальної, професійної та вищої освіти в регіоні.
3. Озброєння науковими основами аналізу й систематизації поглядів провідних представників педагогічної думки Півдня України як вагомої складової вітчизняної педагогічної теорії та практики.
4. Надання допомоги в осмисленні значущості культурно-історичного досвіду етносів та конфесій України в розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики.
5. Розвиток самостійного творчого мислення через аналіз, систематизацію, співставлення педагогічних пошуків вітчизняних діячів освіти.
6. Формування професійно значущих якостей студентів у процесі самостійного опрацювання навчального матеріалу.

Зміст програми:

У межах змісту програми навчальний матеріал розподілено за двома змістовими модулями, що передбачають організацію різних форм навчально-пізнавальної діяльності студентів: лекційних та практичних занять, самостійної роботи студентів, індивідуальної роботи студентів, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, поточного контролю. Обсяг навчальних завдань визначається кількістю навчальних годин для їх виконання.

Список першоджерел зі спецкурсу «Освіта й педагогічна думка Півдня України (друга половина XIX – початок XX ст.)» складається з підручників, навчально-методичних посібників, монографій, філософських та педагогічних праць вітчизняних освітніх діячів. Зазначені літературні джерела використовуються з метою навчити студентів самостійно працювати з інформаційним масивом на основі напрямів, визначених викладачем на лекційних заняттях.

Озброєння теоретичними знаннями, що входять до змісту спецкурсу здійснюються на засадах стратегії формування історико-педагогічної підготовки як складової професійної компетентності й передбачають як кінцевий результат:

1. Знання основ історико-педагогічної науки, розуміння сутності динаміки розвитку педагогічної теорії та практики Півдня України протягом одного з найбільш плідних в історії вітчизняної педагогіки періодів (кінець XIX – початок XX ст.), усвідомлення значущості позитивного історико-педагогічного досвіду південноукраїнського регіону в процесі становлення та розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики.

2. Розширення та поглиблення педагогічних знань, вмінь аналізу, порівняння, співставлення, розвиток технологічного мислення майбутніх педагогів.

Форми та методи навчання.

Лекція – монолог викладача з елементами активізації пізнавальної діяльності студентів. Семінарське заняття – закріплення студентами з допомогою викладача програмного матеріалу за заздалегідь складеним планом. Індивідуальна робота студентів – самостійне виконання тематичних завдань, що супроводжуються консультуванням викладача. Самостійна робота студентів – самостійне індивідуальне виконання тематичних завдань, яке не передбачає обов'язкового консультування. Підсумковий залік у кредит навчального часу не входить і проводиться для студентів, які мають

можливість підвищити загальний бал за результатами навчання протягом семестру.

ОРІЄНТОВНА СТРУКТУРА ЗАЛІКОВО-ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ КРЕДИТІВ КУРСУ

Тема	Кількість годин, відведених на:		
	Лекції	Семі- нарські заняття	Самост. роботу
<i>Змістовий модуль I</i> <i>«Особливості освітньої системи Півдня України</i> <i>другої половини XIX - початку XX ст. »</i>			
1. Передумови становлення й розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України.	2		2
2. Початкова й загальна освіта Півдня України.	2	2	4
3. Становлення та розвиток професійної і вищої освіти в південноукраїнському регіоні.	2	2	4
4. Система підготовки вчителів на Півдні України	2		4
5. Особливості функціонування колоніаль-них навчальних закладів	2	2	6
Всього	10	6	20
<i>Змістовий модуль II</i> <i>«Розвиток педагогічної думки Півдня України»</i>			
1. Вплив науково-педагогічної та просвітницької діяльності М.Пирогова і М.Корфа на розвиток педагогічної теорії і практики Півдня України.		2	4

2. Представники педагогічної думки Півдня України Я.Новицький, М.Ланге, А.Готалов-Готліб, Й.Корніс, К.Унру.	4	2	6
3. Прогресивна педагогічна практика Півдня України: досвід діяльності провідних навчальних закладів.	4	2	6
Всього	8	6	16
Виконання індивідуального навчально-дослідного завдання			6
Разом	18	12	42

ПЕРЕЛІК ТА КОРОТКИЙ ЗМІСТ КУРСУ ЗА ТЕМАМИ

Змістовий модуль I

«Особливості освітньої системи Півдня України»

Тема 1: Передумови становлення й розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України

Соціально-економічні та соціокультурні особливості розвитку південноукраїнського регіону у другій половині XIX ст. Колонізація земель як чинник соціально-економічного розвитку Півдня України. Європейська, слов'яно-православна та внутрішня течії колонізації регіону. Загальна характеристика національного складу населення регіону та основних культурно-історичних особливостей найбільш чисельних етноко-фесійних груп (німці, меноніти, гунтери, євреї, греки). Освітня політика царського уряду щодо корінного населення та переселенців.

Характеристика загальнодержавних та регіональних чинників становлення й розвитку освіти й педагогічної думки Півдня України у другій половині XIX ст.

Основні поняття: етноконфесійна спільнота, громада, община, освітня політика, система освіти, автономія школи.

Тема 2: Початкова й загальна освіта Півдня України

Загальна характеристика системи загальної освіти на Півдні України, її багатоманітний в конфесійному та етнічному відношенні склад. Зasadні принципи функціонування загальноосвітніх закладів: принципи православ'я, становості, самодержавства, класової та національної нерівності.

Державні навчальні заклади: однокласні (земські, церковноприходські, міські школи, школи грамоти), двокласні та багатокласні училища. Зміст початкової та загальної освіти, особливості організації навчального процесу в початкових та загальноосвітніх училищах. Роль земств у розвитку освіти на Півдні України. Земська школа та її демократичні підвалини.

Єпархіальна, гімназійна та прогімназійна освіта. Особливості функціонування гімназій на Півдні України та їх значення у розвитку системи освіти краю (Одеська, Херсонська, Таврійська гімназії, Рішельєвський ліцей). Розбудова системи жіночої освіти та її особливості на Півдні України

Основні поняття: початкова освіта, загальна освіта, зміст освіти, земські школи, церковнопарафіяльні школи, гімназійна освіта.

Тема 3: Становлення й розвиток професійної та вищої освіти в південноукраїнському регіоні

Загальна характеристика гуманітарного, медичного, комерційного, сільськогосподарського напрямків професійної освіти Півдня України.

Особливості діяльності комерційних навчальних закладів як найбільш вагової складової системи освіти Півдня України другої половини XIX ст. (торгівельні класи, початкові комерційні школи, курси комерційних знань, комерційні училища). Роль національних громад у зміцненні комерційних навчальних закладів.

Сільськогосподарські навчальні заклади, ремісничі училища в Одеському навчальному окрузі.

Діяльність професійних навчальних закладів для жінок. Загальна характеристика підготовки фахівців у фельдшерських, зуболікарських школах, навчальних закладах мистецького спрямування, архітектурно-художніх курсах.

Вища освіта Півдня України. Загальна характеристика діяльності Новоросійського університету, Катеринославського гірничого інституту, Одеських вищих жіночих курсів.

Основні поняття: професійна освіта, професійна школа, напрями професійної освіти, ремісничка школа, комерційне училище, жіноча освіта, університет, інститут, вищі курси.

Тема 4: Система підготовки вчителів на Півдні України

Передумови розбудови системи педагогічної освіти Півдня України другої половини XIX ст. Роль М.Пирогова як попечителя Одеського навчального округу у створенні педагогічних навчальних закладів.

Характеристика складових частин системи середньої педагогічної освіти: приватні пансіони та інститути, гімназії Міністерства народної освіти, училища, підпорядковані Св. Синоду. Особливості підготовки педагогічних кадрів у німецьких та менонітських центральних училищах, єврейських навчальних закладах Півдня України.

Здійснення педагогічної підготовки в університетах Півдня України. Новоросійський університет як осередок підготовки педагогічних кадрів: історія створення навчального закладу й особливості його діяльності.

Роль педагогічних курсів, конференцій та з'їздів у підвищенні професійного рівня вчителів Півдня України.

Основні поняття: педагогічна освіта, професійно-педагогічна підготовка, психолого-педагогічні знання, професійна майстерність

Тема 5: Особливості становлення й розвитку колоніальних навчальних закладів

Навчальні заклади національно-конфесійного спрямування як складова вітчизняної системи освіти.

Єврейська початкова та загальна освіта: загальна характеристика єврейських навчальних закладів (хедери, ешиви, талмуд-тори). Зміст початкового й загального навчання в системі єврейської національної освіти. Комерційні навчальні заклади.

Специфічні особливості функціонування німецьких та менонітських навчальних закладів: релігійна спрямованість і повна підпорядкованість навчальних закладів духовенству та громадам, спільне навчання осіб обох статей, навчання рідною мовою. Світоглядні та етнічні погляди менонітів як чинник розвитку освіти. Характеристика центральних училищ як осередків професійної освіти німців та менонітів.

Закриті навчальні заклади гунтерів. Грецькі навчальні заклади на Півдні України. Особливості функціонування болгарських та чеських початкових й загальноосвітніх шкіл.

Порівнювальна характеристика змісту й структури освіти у вітчизняних та колоніальних (етноконфесійних) навчальних закладах.

Основні поняття: початкова освіта, загальна освіта, професійна освіта, училище, зміст навчання, форми навчання, методи навчання.

Змістовий модуль II

«Розвиток педагогічної думки Півдня України»

Тема1: Вплив науково-педагогічної та просвітницької діяльності М.Пирогова і М.Корфа на розвиток педагогічної теорії та практики Півдня України

Загальна характеристика педагогічних пошуків М.Пирогова, демократизм та гуманізм його педагогічних ідей.

Діяльність М.Пирогова на посаді попечителя Одеського навчального округу (1856-1858 рр.). Висвітлення питань організації навчально-пізнавального процесу, реформування змісту освіти в офіційних документах і

статтях М.Пирогова 1856-1858 рр. («О ходе просвещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений, «О публичных лекциях по педагогике», «Цикулярное предложение директором училищ Одесского ученого округа», «О методах преподавания», «Об изменении правил приема в благородные пансионы при гимназиях...»).

Розробка М.Пироговим проекту реорганізації Ришельєвського ліцею в університет.

Характеристика основних напрямів діяльності М.Корфа як організатора земських шкіл і поліпшення навчальної та виховної роботи в них. Основні риси земської школи. Ідея загального обов'язкового навчання, поєднання у змісті навчання кращих елементів матеріальної та класичної освіти, викладання рідною мовою. Роль М.Корфа в організації педагогічних з'їздів та конференцій, у вирішенні питання удосконалення професійної майстерності вчителів-практиків.

Основні поняття: земська школа, просвітницька діяльність, ідея безстанової народної школи, принцип навчання, національне спрямування освіти.

Тема 2: Представники педагогічної думки Півдня України

Я.Новицький, М.Ланге, А.Готалов-Готліб, Й.Корніс, К.Унру.

Характеристика тенденцій педагогічної думки Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Демократичні підвалини освітніх поглядів Я.Новицького, вирішальна роль М.Корфа на їх формування. Загальна характеристика основних педагогічних ідей Я.Новицького: розширення змісту навчальних програм, обстоювання принципів зв'язку навчання з життям, свідомості навчання, використання наочності у навчальному процесі, зміцнення ним ідеї єдиної трудової школи.

Демократичне спрямування педагогічних пошуків А.Готалова-Готліба, розробка ним проекту навчального закладу нового типу – «школи-санаторію». Посилена увага до фахової підготовки вчителя, підвищення рівня його професійної майстерності.

Своєрідність педагогічних поглядів Й.Корніса, його орієнтація на педагогічну систему А.Дістервега. Вплив науково-методичної діяльності Й.Корніса на розвиток менонітської та вітчизняної педагогічної теорії та практики.

Філософські й релігійні основи педагогічної концепції К.Унру, обґрунтування ним методологічної основи освіти.

Основні поняття: принцип навчання, культуру відповідність, свідомість, активність навчання, безстановий характер освіти, зміст навчання, демократизм, гуманізм.

Тема 3: Прогресивна педагогічна практика Півдня України: досвід діяльності провідних навчальних закладів.

Характеристика основних напрямів діяльності прогресивних освітніх та громадських діячів Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. : удосконалення навчально-виховного процесу в освітніх закладах; підвищення професійної майстерності вчителів, їх фахового рівня; здійснення просвітницької роботи серед населення; надання меценатської допомоги навчальним закладам.

Експериментальні пошуки Я.Новицького, його викладацька діяльність, розробка та апробування нового змісту природничо-географічних дисциплін на засадах соціо-економічних особливостей Півдня України.

Реформаторська діяльність М.Завадського, популяризація ним педагогічних поглядів К.Ушинського на сторінках заснованого ним «Педагогічного вісника».

Просвітницька й меценатська діяльність М.Поля, організація ним діяльності Катеринославської метеорологічної станції.

Характеристика освітньої й викладацької діяльності педагогів Новоросійського університету М.Ланге, В.Кагана, Р.Волкова, О.Флерова, А.Готалова-Готліба.

Прогресивна просвітницька та викладацька діяльність представників етноконфесійних груп К.Унру, П.Рідігера, Я.Классена, Г.Хізе.

Основні поняття: новаторська діяльність, удосконалення навчального процесу, активні методи навчання, зміст навчання.

Рекомендована література

1. Абрамов В.Ф. Земство, народное образование и просвещение / В.Ф.Абрамов // Вопросы истории. - 1998. - № 8 – С.44-60.
2. Безносова О.В. Немцы России. Энциклопедия / О.В.Безносова, О.Г.Вюст / ред. коллегия В.Карев, А.Айсфельд, С. Бобылева, Д.Брандес и др.– М. – Т.І. – 1999. – С. 446-447.
3. Бойко Я.В. Заселення Південної України (60-90-ті роки ХІХ ст.) / Я.В.Бойко // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Півдня України ЗДУ. – 1996. – №1. – С.129-135.
4. Борисенко В.І. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-х - 90-х роках ХІХ ст. – Київ: Наукова думка, 1980. – 154 с.
5. Бровко Б.А. Педагогічні погляди і громадська діяльність Я.П.Новицького / Б.А. Бровко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2002. – Вип. 15. – С.185-190.
6. Вовк Л.П. Громадсько педагогічне сподвижество в Україні (етапи і особливості) / Л.П.Вовк. – К.: Пошуково-видавниче агентство, Видавничий центр «Просвіта», 1998. – 179 с.
7. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: нариси / Л.П.Вовк. – К.: ІДПУ, 1994. – 228 с.
8. Войцехівський Р.Ю. Етнічні групи Півдня України (історія і сьогодення) / Р.Ю.Войцехівський, Ю.В.Войцехівський // Мови і культура

народів Приазов'я: зб. наук. праць Бердян. держ. ін-ту ім.П.Д.Осипенка. – Бердянськ, 1999. – С.149-156.

9. Гольдин Ф.Л. Научно-педагогическая деятельность А.Г.Готалова-Готлиба / Ф.Л.Гольдин // Совет. педагогика.- 1966. – № 12 – С. 101-105.

10. Гольдин Ф.Л. Участие Н.Н.Ланге в движении за реформу средней школы / Ф.Л.Гольдин // Материалы конференции, посвященной 100 –летию со дня рождения Н.Н.Ланге (1858-1958). – Одесса,1958. – С.23-25.

11. Грек И.Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX в. /И.Ф.Грек. – Кишинев: Штиинца, 1993. – 107 с.

12. Добровольська В.А. Внесок громадськості та влади міст у справу розвитку жіночої освіти Півдня України на початку XX століття / В.А.Добровольська // Управління школою. – 2005. - № 6 (90). – С.20-24.

13. Дровозюк Л. Земська школа як тип навчального закладу / Л.Дворозюк // Шлях освіти. – 1998. – №.2. – С.51-52.

14. Задерейчук І.П. Становище німецької школи в роки першої світової війни на Півдні України / І.П.Задерейчук // Наукові праці історичного факультету Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя: «Просвіта», 2005. – Вип. 19. – С. 165-169.

15. Зябко М. Народное просвещение, быт и нравы в еврейских земледельческих колониях юга Украины / М.Зябко, И.Шайкин // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 2002. – С.72-81.

16. Ковнір Н.М. М.О.Корф – Педагог, публіцист, земський діяч / Н.М.Ковнір // Грані. – 2002. - № 5 (25). – С. 10-13.

17. Кочергін І.О. О.М.Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини XIX століття / І.О.Кочергін. – Дніпропетровськ, 2003. – 206 с.

18. Кулініч І.М. Нариси з історії німецьких колоністів в Україні / І.М.Кулініч, Н.В.Кривець. – К: Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 1995. – 272 с.

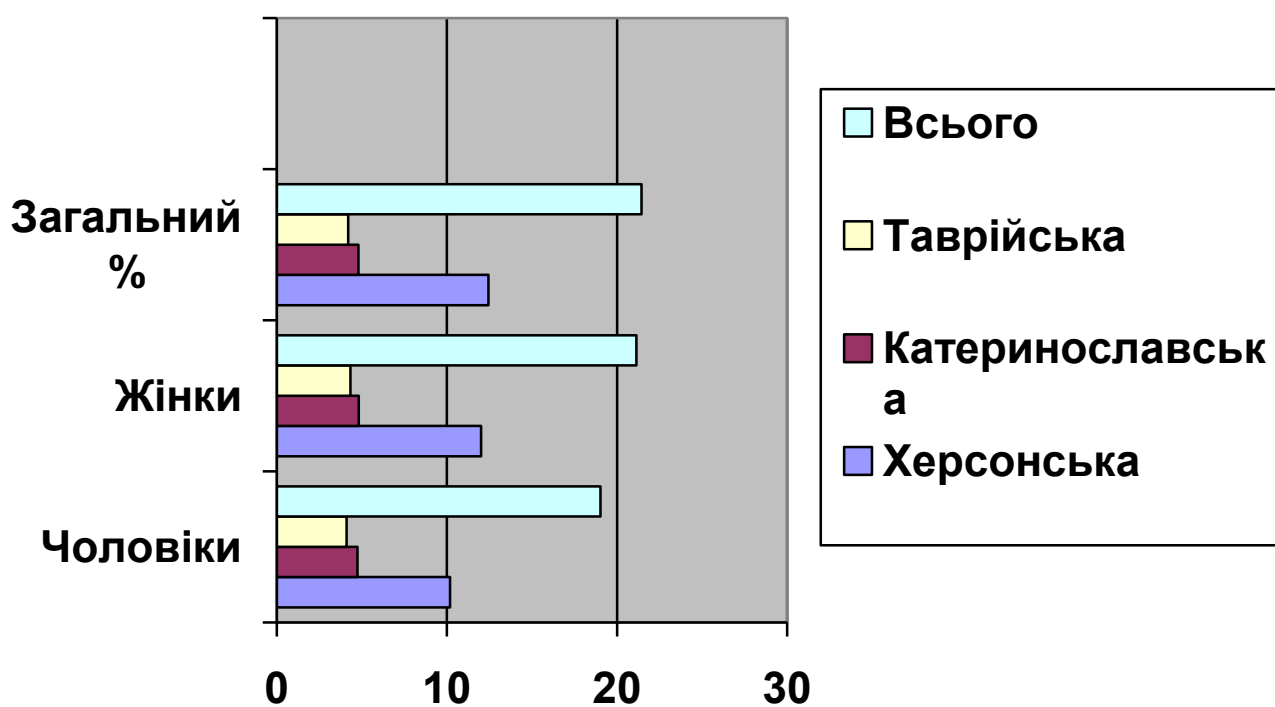
19. Кучеренко А.А. Діяльність та взаємодія українських і польських культурно – освітніх товариств Півдня України на початку ХХ ст. / А.А.Кучеренко // Південний архів: зб. наук. праць. – Херсон: ХДУ 2001. – В. V. – С.93-98. – (Серія: Історичні науки).
20. Лиман І.І. Розвиток мережі сільських парафіяльних училищ у південноукраїнському регіоні (1800-1861 рр.) / І.І.Лиман // Наукові праці історичного факультету Запор. держ. ун-ту. - Запоріжжя: ЗПУ. – 2004. –Вип. XVII. – С.40-47.
21. Мельничук О.С. Історія педагогіки України / О.С.Мельничук. – Кіровоград: КДПУ ім. В.К.Винниченка, 1998. – 169 с.
22. Мосіяшенко В.А. Історія педагогіки України в особах: навч. посіб. / В.А.Мосіяшенко, Л.В.Задорожна, О.І.Курок. - Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 266 с.
23. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933) / [за ред. О.В.Сухомлинської]. - К.: Заповіт, 1996. - 304 с.
24. Натощак М.М. Недільні повторювальні школи М.О.Корфа / М.М.Натощак // Наукові праці історичного факультету Запор. держ. ун-ту. – Запоріжжя: ЗДУ, 2005. – Вип.19. – С.113-118.
25. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX века / [отв. ред. Э.Д.Днепров]. - М.: Педагогика, 1991. – 448с.
26. Радлов Э. Николай Николаевич Ланге / Э.Радлов // Мысль. Журн. Петербургского филос. об-ва. – СПб., 1922. – № 1. – С.154-155.
27. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - поч. ХХ ст.): Нариси [Ярмаченко М.Д., Калениченко Н.П. та ін.]. – К.: Рад. школа, 1991. – 387 с.
28. Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X - поч. ХХ ст.): Нариси [Атлантова Л.І., Ільченко Ж.Д., Кавалерова Н.А. та ін.] - К.: Рад. школа, 1991.- 380 с.

29. Романюк М.В. Етнонаціональна політика Російської імперії на Півдні України (початок – 70–ті рр. ХІХ ст.) // Наукові записки: зб. наук. праць Націон. пед. ун-ту ім.М.П.Драгоманова / [укл. В.Й.Борисенко, К.О.Баханов П.В.Дмитренко]. – Київ – Бердянськ, 2002. - № 46. – С.42-51. – (Серія: Історичні науки).
30. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
31. Сухомлинська О. Історико – педагогічний процес в Україні: регіональний вимір / О.Сухомлинська// Шлях освіти, 2007. – №. 2. – С.42-49.
32. Сысоева Е.К. Образовательная политика в России (60-90-е годы ХІХ в.) / Е.К.Сысоева // Педагогика. – 1997. – №2. – С. 99-104.
33. Українська педагогіка у персоналіях: кн. 1. /[за ред.О.В. Сухомлинської]. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.
34. Шумілова І.Ф. М.О.Корф про професійну підготовку вчителя / І.Ф.Шумілова //Рідна школа. – 2006. - №6. – С.75-77.

Додаток Б

Склад єврейського населення на Півдні України за даними першого загального перепису населення 1897 р. (% від загальної кількості населення)

Губернії	Чоловіки	Жінки	Загальний %
Херсонська	10,19	12,0	12,44
Катеринославська	4,74	4,82	4,8
Таврійська	4,1	4,32	4,2
Всього	19,03	21,14	21,44

Додаток В

**Розподіл учні за статтю у різних типах початкових закладів
Херсонської та Таврійської губернії на початку ХХ ст.**

Тип школи	Херсонська губернія		Таврійська губернія	
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата
Земські	41969	12810	39775	15534
Міністерські				
однокласні	2989	726	93	79
двокласні	6858	2342	1290	505
Міські				
однокласні	11783	9384	2907	2458
багатокласні	5107	537	1087	980
Школи епархіального відомства				
школи грамоти	6618	3272	4671	2950
церковноприходськ і	15598	8501	8080	7253
німецькі	6335	5746	6097	5302
єврейські	6243	5939	1060	655
Всього	103500	39257	65060	35716

Додаток Г

Мережа гімназій на початку ХХ ст. на Півдні України

назва навчального закладу	Кількість навчальних закладів і класів за 1913 н.р.				Кількість навчальних закладів і класів за 1914 н.р.				кількість учнів	
	загальна кількість гімназій	класів в гімназіях і прогімназіях			загальна кількість гімназій	класів в гімназіях і прогімназіях			1913 н.р.	1914 н.р.
		нормальні	паралельні	підготовчі		нормальні	паралельні	підготовчі		
Аккерманська	1	8	-	1	1	8	-	1	315	320
Александрійська	1	8	-3	1	1	8	-	1	298	295
Александрівська	1	7	3	2	1	8	4	2	399	467
Анаївська	1	8	1	1	1	8	3	1	424	418
Бердянська	1	8	4	-	1	8	1	-	324	332
Болградська	1	8	-	2	1	8	4	2	347	373
Бахмутська	1	8	-	1	1	8	-	1	292	274
Білецька	1	8	-	1	1	8	-	1	240	260
Верхньодніпровська	1	4	-	-	1	5	-	1	84	165
Вознесенська	1	8	2	1	1	8	-	1	298	319
Євпаторійська	1	8	4	1	1	8	3	1	386	403
Катеринославська 1	1	8	-	-	1	8	3	-	455	136
Катеринославська 2	1	4	-	1	1	5	-	1	208	252
Елісаветградська	1	8	-	1	1	8	-	1	309	290
Ізмаїлівська	1	8	-	1	1	8	-	1	306	301
Кагульська	-	-	-	-	1	5	-	-	-	83
Каменська	-	-	2	-	1	8	1	1	205	239
Керченська	1	8	2	1	1	8	1	1	331	353
Кишеньовська 1	1	8	-	1	1	8	2	1	394	380
Кишеньовська 2	1	8	-	1	1	8	-	1	325	331
Кишеньовська 3	1	4	-	1	1	5	-	1	183	208
Кишеньовська Сімакова	1	8	-	-	1	8	-	-	211	185
Луганська	1	8	8	1	1	8	-	1	363	369
Маріупольська	1	8	1	1	1	8	8	1	631	622
Миколаївська	1	8	-	-	1	8	1	-	321	309
Миколаївська 2	1	-	-	-	1	3	-	-	-	941
Новомосковська 1	1	8	1	-	1	8	-	-	303	309
Новомосковська 2	1	8	-	1	1	8	1	1	356	350

Одеська 1 Ріпільєвська	1	8	-	1	1	8	-	1	365	336
Одеська 2	1	8	-	1	1	8	-	1	331	336
Одеська 3	1	8	-	1	1	8	-	1	352	348
Одеська 4	1	8	-	1	1	8	-	1	356	333
Одеська Іліада	1	8	-	1	1	8	-	1	280	252
Одеська Роднякова	1	8	-	1	1	8	-	1	341	316
Одеська Панченко	1	2	-	1	1	8	-	1	338	337
Ольвіопольська	1	8	-	1	1	3	-	1	79	150
Павлоградська	1	8	3	1	1	8	-	1	326	325
Севастопольська	1	8	1	-	1	8	-	-	253	263
Сімферопольська	1	8	-	1	1	8	3	1	408	405
Сімферопольська Волошенко	1	8	-	1	1	8	1	1	338	331
Сорокська	-	-	-	-	1	5	-	1	132	164
Феодосійська	1	8	-	-	1	8	-	-	266	274
Херсонська 1	1	8	-	1	1	8	-	1	351	346
херсонська2	1	8	-	1	1	8	-	1	321	320
Хотинська	1	3	-	-	1	4	-	-	85	116
Ятинська	1	8	2	1	1	8	2	1	390	407
Всього	43	312	37	35	46	339	38	38	13620	14643

Додаток Д
Навчальний план чоловічих гімназій згідно Статуту 1871 р.

Навчальні предмети	підготовчий клас	I	II	III	IV	V	VI	VII	ВСЬОГО
Закон Божий	4	2	2	2	2	2	1	1	16
Російська та церковнослов'янська мова	6	4	4	4	3	3	2	2	28
Логіка	-	-	-	-	-	-	-	(1)	1
Латинська мова	-	8	7	5	5	6	6	6	43
Грецька мова	-	-	-	5	6	6	6	(7)	30
Математика (з фізикою, математикою, географією та природознавством)	6	5	4	3	34	4	6	6	68
Географія	-	2	2	2	2	-	-	1	9
Історія	-	-	-	2	2	2	2	2	10
Французька або німецька мова	-	-	3	3	3	3	3	2	17
Краснопис	6	3	2	-	-	-	-	-	11
	22	24	24	26	57	26	26	28	233

Додаток Е

Середня успішність учнів у класичній гімназії за предметами у відсотках за 1913 р.

Навчальний предмет	відсотки
Закон Божий	96,1%
російська мова	85,7%
філософія з викладанням	97,3%
латинська мова	86,3%
французька мова	90,1%
німецька мова	89,9%
математика	85,9%
фізика	94,9%
географія	92,2%
історія	93,6%
космотографія	98,5%
природознавство	93,1%
законоведення	98,2%
чистописання	96,1%
малювання	94,0%

Додаток Є

Порівняльна таблиця навчальних годин в класичній гімназії з двома мовами та реальної гімназії згідно з Статутом 1864 р.

Навчальні предмети	класична гімназія							всього
	класи							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	о
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
Російська, церковнослов'янська мова і словесність	4	4	3	4	3	3	3	24
латинська мова	4	5	5	5	5	5	5	34
грецька мова	-	-	3	3	6	6	6	24
французька або німецька мова	3	3	2	3	3	3	2	19
історія	-	-	2	3	3	3	3	14
географія	2	2	2	2	-	-	-	8
природнича історія	2	2	2	-	-	-	-	6
математика	3	3	3	3	3	3	4	22
фізика і космографія	-	-	-	-	2	2	2	6
краснопис, малювання і креслення	4	4	4	4	-	-	-	16
	24	25	28	29	27	27	27	187
	реальна гімназія							
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
російська, церковнослов'янська мова і словесність	4	4	4	4	3	3	3	25
німецька мова	3	3	3	3	4	4	4	24
французька мова	3	3	3	4	3	3	3	22
історія	-	-	2	3	3	3	3	14
географія	2	2	2	2	-	-	-	8
природнича історія і хімія	3	3	3	3	3	4	4	23
математика	3	4	4	4	4	3	3	25
фізика і космографія	-	-	-	-	3	3	3	9
краснопис, малювання і креслення	4	4	4	2	2	2	2	20
	24	25	27	27	24	27	27	184

Додаток Ж

**Порівняльна таблиця кількості учнів за віросповіданням в
реальних училищах Одеського навчального округу потягом 1903 –
1914 рр.**

реальні училища	за віросповіданням					
	Загальна кількість	Православні	римо-католичні	єврейські	магомедські	Інші
1903 р.						
Катеринославське 1-е	408	317	28	43	-	20
Катеринославське 2-е	199	143	24	21	-	11
Єлисаветградське	389	280	40	52	-	17
Кишиньовське	367	268	28	50	-	21
Комратське	236	192	30	8	-	6
Мелітопольське	333	233	16	34	-	50
Миколаївське	335	235	30	45	1	24
Одеське 1-е	354	260	44	40	-	10
Одеське 2-е Св. Павла	496	251	67	59	-	119
Севастопольське	415	317	10	44	-	44
Сімферопольське	293	182	15	29	5	62
Херсонське	263	220	4	26	1	12
Всього	4088	2898	336	451	7	396

%	100	70,8	8,22	11,03	0,17	9,69
1914 р.						
Катеринославське 1-е	317	265	10	35	-	7
Катеринославське 2-е	484	398	27	52	-	7
Єлисаветградське	311	240	13	45	-	13
Кишиньовське	275	207	13	37	-	18
Комратське	257	246	2	9	-	0
Мелітопольське	314	242	21	37	-	14
Миколаївське	277	218	9	38	-	12
Одеське 1-е	276	221	22	28	-	5
Одеське 2-е Св. Павла	526	249	49	83	-	145
Севастопольське	516	445	10	48	-	13
Сімферопольське	260	188	12	32	4	24
Херсонське	285	228	8	41	-	8
Всього	4098	3147	196	485	4	266
%	100	76,79	4,78	11,84	0,10	6,49

Додаток 3

**Розподіл навчальних годин в жіночому ремісницькому училищі
Товариства «Труд»**

навчальні предмети	1 кл	2 кл	3 кл	4 кл
Єврейська історія	2	1	1	-
Російська мова	5	4	4	-
Арифметика	4	2	2	-
Географія	2	1	1	-
Історія	2	1	1	-
Малювання	3	3	3	6
Ремесла	30	36	36	42
Всього	48	48	48	48

Додаток И

Розподіл навчальних годин на тиждень в загальному та спеціальному відділеннях грецького училища за 1916 р.

Предмети	Класи							Загальна кількість годин
	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	1	11
Грецька мова	10	9	8	8	8 (7)	5	4	52(51)
Російська мова	6	6	5	4	4 (3)	3	4	32 (31)
Французька мова	-	3	4	4	4	4	4	23
Арифметика загальна	4	3	3	-	-	-	-	10
Арифметика	-	-	-	-	4	2	-	6

комерційна								
Алгебра	-	-	3	4	-	-	-	7
Геометрія	-2	-	2	3	3	-	-	6
Географія	2	2	3	3 (російська географія)	-	-	-	9
Історія	-	2	-	2 (російська історія)	2	-	-	11
Фізика і механіка	-	-	2	-	3	3	2	8
Природознавство	-	-	-	-	2	-	-	6
Хімія	-	-	-	-	2	3	2	7
Комерційна географія та статистика	-	-	-	-	-	-	3	3
Політична економія	-	-	-	-	-	2	2	4
Торговельне та громадянське право	-	-	-	-	-	2	2	4
Бугалтерія, комерційна кореспонденція і практичні заняття	-	-	-	-	-	5	7	12
Товароведення	-	-	-	-	-	2	2	4
Креслення	2	2	-	-	-	-	-	4
Чистописання	3	2	-	-	-	-	-	5
Всього	31	31	32	32	33 (31)	32	33	224 (222)

Додаток I

Правила для курсов плодоводства, огородничества и прочих открываемых при Херсонском земском сельскохозяйственном училище для учителей народных училищ

1. По распоряжению Г.Министра Земледелия и Государственных Имуществ, при Херсонском земском сельскохозяйственном училище открываются курсы плодоводства и огородничества.

2. На курсы принимаются народные учителя, а также ученики, окончившиеся курс учительских семинарий и другие лица учебного ведомства, уволенные своими начальствами для занятий на этих курсах. Прием на курсы прочих лиц допускается лишь по особому разрешению Департамента Земледелия.

3. Расходы на поездки слушателей на курсы, на продовольствие их во время пребывания на курсах и проч. производится за счет самих слушателей или тех учреждений, которые будут командировать их, но директор училища с своей стороны оказывает всякое возможное содействие по размещению слушателей на квартирах, их питанию.

4. Число слушателей на курсах предполагается более 30. При зачислении на курсы отдается предпочтение таким народным учителям, которые располагают при своих школах участками земли и имеют лучшую образовательную подготовку.

5. Курсы продолжаются с 15 июня по 15 июля. Кроме этого, с разрешения директора училища, слушателям предоставляется право принимать участие в практических занятиях в училище сверх назначенного для курсов срока, а также пользоваться библиотекою и другими учебными пособиями Училища, во время пребывания на курсах.

6. Преподавание на курсах ведется теоретическое и практическое. Теоретическое преподавание состоит в изложении примененного к местным условиям курса плодоводства, огородничества, пчеловодства и

шелководства, при чем слушатели, по мере возможности, знакомятся с культурой лесных пород, цветоводством и другими отраслями сельского хозяйства. Практические занятия состоят в производстве самими слушателями всех работ, соответствующих теоретическому курсу, в саду, питомнике, древесной и плодовой школах, винограднике, огороде, шелководне, пасеке, плодосушилке и проч. На практические занятия и беседы полагается не менее 6-ти часов в день, а на теоретические объяснения от 3-х до 12 часов в неделю.

7. Обучение на курсах бесплатное.

8. По окончании курсов, для слушателей проводится экзамен: по выдержавшим его которого им выдаются свидетельства, в которых обозначается только время, в течении которого то или иное лицо занималось известными отраслями сельского хозяйства, отметок же собственно об успехах слушателей вовсе не выставляется.

9. Слушателям, выдержавшим упомянутый экзамен, выдается от Департамента Земледелия в виде награды, садовые инструменты, книги, семена и растения.

10. Заявления о желании поступить на курсы подаются на имя Директора Училища не позже как за неделю до дня открытия курсов.

Додаток І

Розподіл навчальних предметів у семикласному механіко-технічному училищі за 1900-1901 н.р.

Навчальні предмети	Години на тиждень						
	1 кл	2 кл	3 кл	4 кл	5 кл	6 кл	7 кл
Закон Божий	2	2	2	2	1	1	1
російська мова	5	5	5	3	3	2	2
німецька мова	6	5	3	2	2	2	-
географія	2	2	2	2	-	-	-
історія	-	-	2	2	4	-	-
математичні знання:							
арифметика	5	5	-	-	-	-	-
алгебра	-	-	3	3	3	-	-
геометрія	-	-	2	3	3	-	-
тригонометрія	-	-	-	-	-	2	-
повторення	-	-	-	-	-	-	2
фізика				2	2	3	2
хімія	-	-	-	-	-	2	-
механіка	-	-	-	-	3	5	5
механічне виробництво	-	-	-	-	-	4	4
інженерія	-	-	-	-	-	-	2
рахівництво	-	-	-	-	-	-	2
чистописання	3	2	2	-	-	-	-
малювання	4	4	4	2	-	-	-
креслення	-	2	2	3	4	5	7
Всього	27	27	27	24	25	26	27

Додаток Й

**Программа занятий педагогических курсов за 1914-1915 г. для
подготовки учителей средних учебных заведений Одесского учебного
округа**

Предметы обучения	часы
1 Отделение русского языка и словесности	
<i>а) общеобразовательные предметы:</i>	
Логика	2
Педагогика с психологией и историей педагогики	5
Школьная гигиена	1
<i>б) специальные предметы:</i>	
Методика русского языка и словесности с практическими занятиями по преподаванию	4
История русской литературы с практическими занятиями	3
История русского языка	3
Церковно-славянский язык	2
Введение в общее языковедение	3
Теория поэзии	1
Всего	23
2. Отделение математики и физики	
<i>а) общеобразовательные предметы:</i>	
Логика	2
Педагогика с психологией и историей педагогики	5
Школьная гигиена	1
<i>б) специальные предметы:</i>	
Методика математики (арифметики, алгебры, геометрии и тригонометрии) в связи с практическими занятиями	6
Методика физики в связи с практическими занятиями	5
Всего	19
3. Отделение французского языка	

<i>а) общеобразовательные предметы:</i>	
Логика	2
Педагогика с психологией и история педагогики	5
Школьная гигиена	1
<i>б) специальные предметы:</i>	
Методика французского языка с практическими занятиями в преподавании	2
Приактивные упражнения в грамматике французского языка и сочинения	4
История французского языка	2
История французской литературы	2
Введение в общее языковедение и фонетика французского языка	3
Латинский язык	2
Всего	23
4. Отделение немецкого языка	
<i>а) общеобразовательные предметы:</i>	
Логика	2
Педагогика с психологией и история педагогики	5
Школьная гигиена	1
<i>б) специальные предметы:</i>	
Методика немецкого языка с практическими занятиями в преподавании	2
Приактивные упражнения в грамматике немецкого языка и сочинения	4
История немецкого языка	2
История немецкой литературы	2
Введение в общее языковедение и фонетика немецкого языка	3
Латинский язык	2
Всего	23

Додаток К

Курси учительниць рукоделія при частиній жіночій гімназії

Л.Байер.

1. Эти курсы имеют целью подготовить опытных учителей рукоделия для преподавания в гимназиях, прогимназиях, институтах и городских школах.
2. Курс двухгодичный, плата - 80 руб ежегодно. Занятия проводятся с 1-го сентября по 1-е июня.
3. Преподавание ведется по программе, учрежденной МНП от 14 марта 1906г.
4. Предметы обучения: шитье образцов; вязание на спицах и крючком; штонка и начинка платья и белья; кройка и шитье белья; белая гладь; изящные рукоделия; тканье на ручном станке; работы на флокса и la fée du foyer; геометрия, черчение и рисование; товароведение; ремесленное счетоводство; профессиональная гигиена; методика рукоделия; выделка батистовых цветов; писание на коже; выжигание по дереву.

Додаток Л

Кількість учнів в учительських семінаріях на початку ХХ ст. на

Півдні України

Навчальний заклад	кількість учнів в 1913 н.р	кількість учнів в 1914 н.р.
Аккерманська учительська семінарія	84	84
Александрійська учительська семінарія	78	87
Александровська учительська семінарія	40	64
Новобугзька учительська семінарія	98	107
Новомосковська учительська семінарія	132	165
Преславська учительська семінарія	62	170
Сорокська учительська семінарія	33	67
Херсонська учительська семінарія	91	89

Додаток М**Список преподавателей, входящих в совет Высших Женских Педагогических Курсов в 1903 г.**

Совет курсов включает нижеследующие лица:

1. Ординарные профессора университета – А.Н.Древицкий, Ф.Н. Шведов, С.П. Ярошенко, А.А. Кочубинский, А.Л. Кононович, А.М. Клитин, Н.Н.Ланге, И.В. Слешинский, И.М. Занчевский, И.А. Линниченко, А.А. Павловский, А.И. Томсон, Э.Р. ф.Штерн;
2. Экстраординарные профессора – Е.Н. Щепкин, А.П. Казанский, Б.М.Ляпунов;
3. Приват доценты – В.Ф. Лазурский, И.Ю. Тимченко;
4. Лекторы новых языков в университете – А.А.Шапеллон, Ф. К. Юргенсон;
5. Преподаватели новых языков в средних учебных заведений – Л.А.Горис, М.К. Фот;
6. Инспектор – Е.С. Пашковская;
7. Секретарь Совета – И.Ю. Тимченко.

Додаток Н

Результаты зачисления слушательниц и вольнослушательниц на Одесские Женские Педагогические Курсы в 1903 г.

1. По историческому отделению

Первая группа (средняя отметка не ниже 4,5):

слушательниц – 66 (29 христианок, 37 евреек). – Все с медалями.

Вторая группа (средняя отметка 4,5 – 4):

слушательниц – 14 христианок,

вольнослушательниц – 20 евреек .

Третья группа (средняя отметка 4):

вольнослушательниц -8 христианок, 6 евреек.

Четвертая группа (отметка 4 – 3,5):

вольнослушательниц – 17 христианок.

Всего по историческому отделению 131 человек (68- христианок, 63 – еврейки). Из них – слушательниц 80, вольнослушательниц – 51.

2. По отделению русского языка и словесности

Первая группа (медалистки) :

слушательниц – 19 христианок, 9 евреек.

Вторая группа (средняя отметка, не менее 4,5):

слушательниц 5 христианок, 6 евреек.

Третья группа (средняя отметка 4,5 – 3,5):

слушательниц – 20 христианок,

вольнослушательниц – 7 евреек.

Всего по отделению русского языка : 66 человек (44 христианки, 22 еврейки). Из них слушательниц – 59, вольнослушательниц 7

3. По отделению математическому

Первая группа (средняя отметка не менее 4):

слушательниц – 23 христианки, 23 еврейки.

Вторая группа (средняя отметка меньше 4, но по математике и физике не менее 4):

слушательниц – 6 христианок, 5 евреек.

Кроме того 3 вольнослушательницы, хотя и имевшие медаль но учившиеся в училищах ведомства Императрицы Марии (меньшая программа алгебры)

Всего по математическому отделению: 60 человек (32 христианки, 22 еврейки). Из них – слушательниц 57, вольнослушательниц – 3.

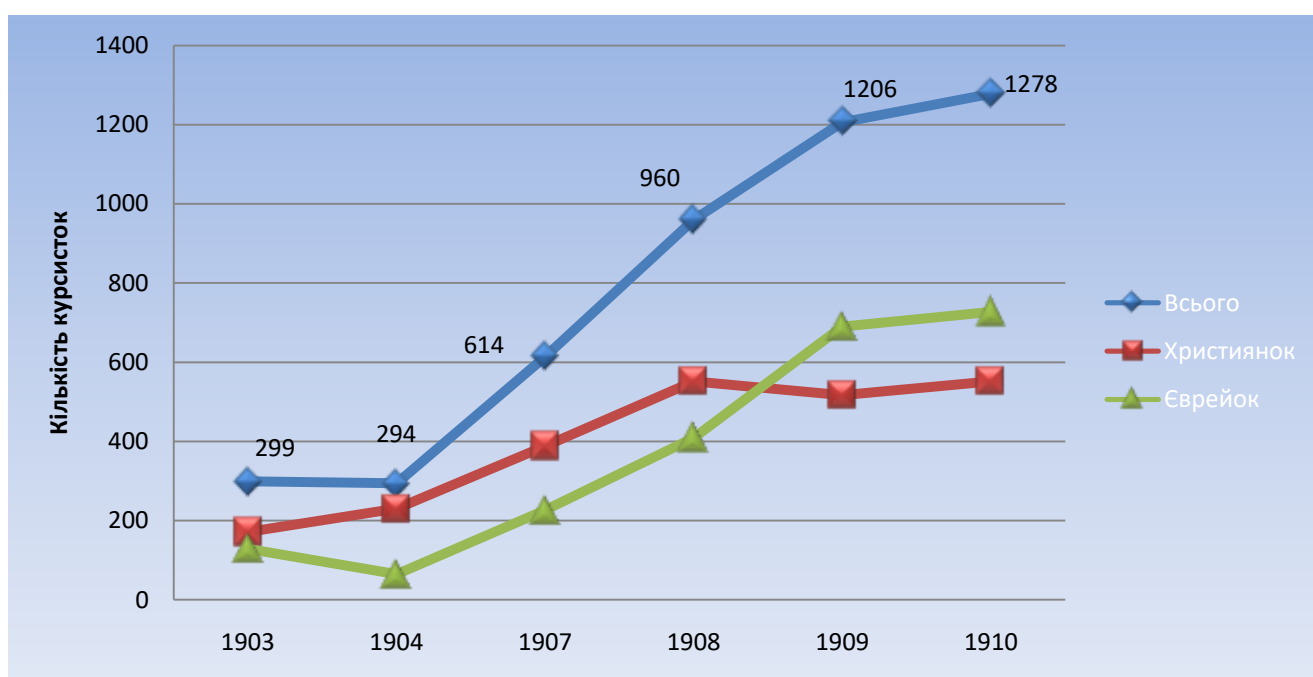
На отделение новых языков были приняты лишь по особому проверочному экзамену, показывающему, что кандидатки практически владеют избираемым языком, т.е. свободно говорят на нем и правильно пишут. Из лиц, подвергшихся этому экзамену и выдержавших его, приняты на отделение французского языка – 31 человек (22 христианки, 9 евреек), а на отделение немецкого языка – 11 человек (5 христианок, 6 евреек) – все слушательницами.

Таким образом всего зачислено на курсы 299 человек, из них 171 христианка, 128 евреек.

Додаток О

Кількість курсисток у ОВЖК за віросповіданням на початку ХХ ст.

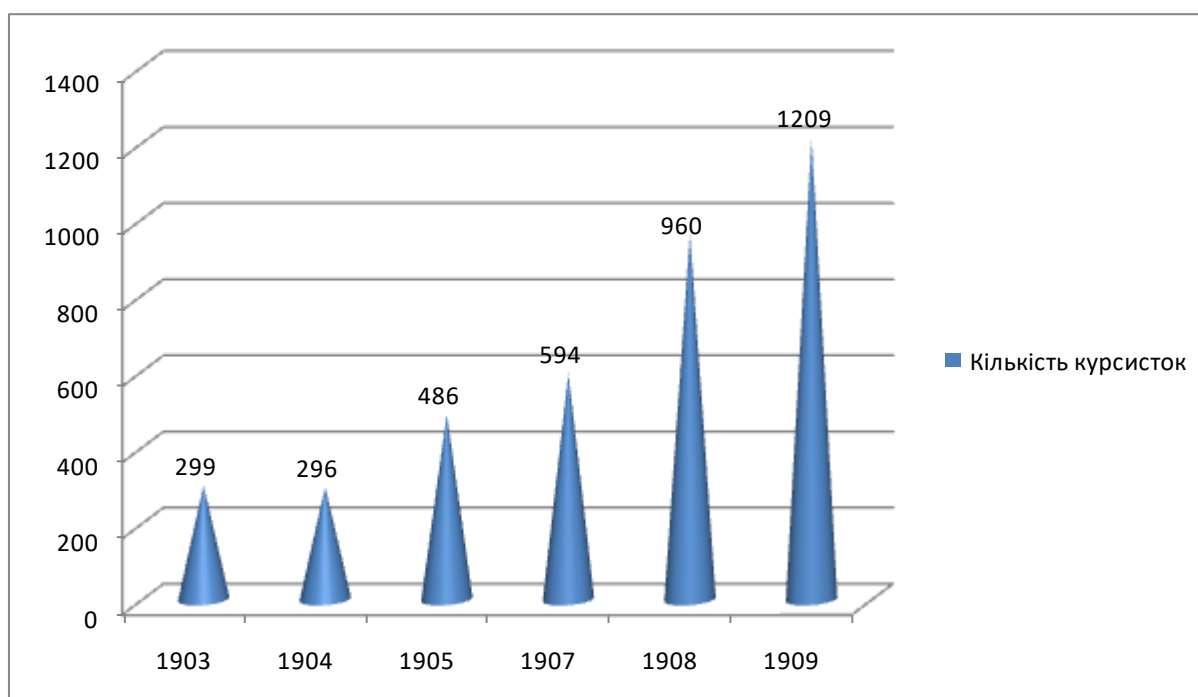
	1903	1904	1907	1908	1909	1910
за віросповіданням	кількість курсисток	кількість курсисток	кількість курсисток	кількість курсисток	кількість курсисток	кількість курсисток
всього	299	294	614	960	1206	1278
християнок	171	230	388	551	516	551
еврейок	128	64	226	409	690	727
еврейок %	42%	21%	36%	43%	57%	57%

Додаток П

Загальна кількість курсисток на Вищих жіночих педагогічних курсах 1903-1905, 1907-1909рр.

роки навчання	кільсть курсисток
1903	299
1904	296
1905	486
1907	594
1908	960
1909	1209

Додаток Р

Розподіл курсисток за факультетами, відділеннями та курсами за 1908р.

Розподіл за факультетами, відділеннями та курсами	кількість	
	слухачок	вільнослухачок
за факультетами		
Історико - філологічний факультет	509	5
фізико-математичний факультет	443	3
по відділенням		
історичне відділення історико – філологічного факультету	444	4
слов'яно- російське відділення історико-філологічного факультету	53	-
романо-германське відділення історико-філологічного факультету	12	1
математичне та фізико- математичне відділення	57	-
природознавче та фізико- математичне відділення	386	3
за курсами відділення		
<i>історичне відділення</i>		
На 1-му курсі	209	-
На 2-му курсі	173	4
На 3-му курсі	62	-
<i>російсько-слов'янське відділення</i>		
На 1-му курсі	27	-
На 2-му курсі	14	-
На 3-му курсі	12	-
романо-германське відділення	12	1
<i>математичне відділення</i>		
На 1-му курсі	20	-
На 2-му курсі	21	-
На 3-му курсі	16	-
<i>природниче відділення</i>		
На 1-му курсі	267	1
На 2-му курсі	119	2

Додаток С

Соціальний склад слухачок Одеських вищих жіночих курсів

за 1908 та 1910 н.р.

1908		1910	
за станом		за станом	
	<i>кількіст ь</i>		<i>кількість</i>
Представниці дворянства	215	Представниці дворянства	239
Купецтва і почесних громадян	185	Купецтва і почесних громадян	281
Духівництва	50	Духівництва	74
Міщан	457	Міщан	609
Селян	28	Селян	52
Іноземних громадян	25	Іноземних громадян	23
за віросповіданням		за віросповіданням	
Православні	488	Православні	472
Католички	23	Католички	27
Протестантки	14	Протестантки	12
Вірмено-григоріанки	12	Вірмено-григоріанки	22
Караїмки	14	Караїмки	18
Іудейки	409	Іудейки	727

Додаток Т

Розподіл за основними навчальними предметами

Дні тижня	Зранку			Після обіду		
	години	1 клас	3 клас	години	2 клас	4 клас
понеділок	8-9	природничі науки	російська мова	1-2	природничі науки	математика
	9-10	російська мова	природничі науки	2-3	грецька мова	латинська мова
	11-12	історія	грецька мова	3-4	математика	природничі науки
	12-13	грецька мова	історія	4-5	історія	
вівторок	8-9	Закон Божий	латинська мова	1-2	латинська мова	грецька мова
	9-10	латинська мова	Закон Божий	2-3	математика	природничі науки
	11-12	грецька мова	математика	3-4	природничі науки	математика
	12-13	математика	грецька мова	4-5	історія	російська мова
середа	8-9	латинська мова	математика	1-2	російська мова	Закон Божий
	9-10	математика	латинська мова	2-3	Закон Божий	російська мова
	11-12	природничі науки		3-4	латинська мова	грецька мова
	12-13	історія	природничі науки	4-5	математика	
четвер	8-9	латинська мова	історія	1-2	латинська мова	
	9-10	історія	латинська мова	2-3	математика	російська мова
	11-12	грецька мова	грецька мова	3-4	історія	латинська мова
	12-13	математика	математика	4-5	грецька мова	
п'ятниця	8-9	Закон Божий	латинська мова	1-2	латинська мова	
	9-10	латинська мова	природничі науки	2-3	грецька мова	латинська мова
	11-12	російська мова	математика	3-4	природничі науки	математика
	12-13	історія	російська мова	4-5	російська мова	історія
субота	8-9	латинська мова	російська мова	1-2	латинська мова	грецька мова
	9-10	російська мова	латинська мова	2-3	грецька мова	латинська мова
	11-12	природничі науки	грецька мова	3-4	російська мова	історія
	12-13	грецька мова	природничі науки	4-5	природничі науки	математика

Додаток У

Программа преподавания предметов в уездных училищах

1. По Закону Божому

В 1-м классе – выяснение и изучение главных молитв, повторение начала христианского катехезиса и главных событий из ветхозаветной истории.

Во 2-м классе – более подробно изложение истории Нового Завета и объяснение главных праздников.

В 3-м классе – о надежде и любви из пространного катехезиса.

Примечание : Законоучитель во всех трех классах объясняет ученикам значение частей и принадлежности храмов, разные виды богослужения, особенно литургии, и насколько возможно читает Евангелие.

Руководство: Начало христианского учения, Священная история Базарова и Пространный катехизис.

2. По русскому языку

В 1-м классе – объяснительное чтение, письмо под диктовку, ознакомление с составом предложений, частями и с началом орфографии, изучение наизусть и списывание в тетрадь из книг басен, небольших стихотворений и прозаических статей.

Руководство: Книга для чтения Паульсона.

Во 2-м классе – те же знания в более развитом виде, более подробное ознакомление с грамматическими правилами из этимологии и синтаксиса и начала самостоятельных упражнений.

Руководство: К. Ушинского «Детский мир» 1-я часть.

В 3-м классе – объяснительное чтение и письменные упражнения продолжают, а грамматические познания, приобретенные в 1, 2 классах, получают полное развитие и окончательную разработку. Изучают наизусть отрывки из произведений лучших писателей.

Руководство: К. Ушинского «Детский мир» 2-я часть, сборник Михайлова, Хрестоматия Глахова.

Примечание: Преподавание во всех классах должно быть преимущественно практическое, теоретическое же правила и формы языка должны вводиться из практических упражнений.

3. По арифметике

В 1-м классе – умственное счисление, постоянное решение практических задач, устное и письменное, и правила 4 – х арифметических действий над простыми и именованными числами.

Во 2-м классе – умственное счисление, решение практических задач, изустно и письменно, правила действия над дробями простыми и

десятичными, теория пропорций и применение к решению простого тройного правила.

В 3 классе – практически упражнения в умственных и письменных вычислениях и решения задач, относящихся к сложному тройному правилу, правилу процентов и смешения.

В том же классе «Курс практической геометрии» по руководству Лёве.

Руководство: «Арифметика» для учеников Груббу и «Курс практической геометрии» Лёве.

4. По географии

В 1-м классе – краткое описание отечественного края и ознакомление учеников с географической терминологией, посредством путешествий по всем частям света.

Во 2-м классе – физическое и политическое обозрение географии России

В 3-м классе – более подробное повторение географии России, преимущественно в статистико-промышленном отношении, и физическое обозрение всех частей света.

Руководство: по географии России – Блоха, с сокращением, по всеобщей – как пособие – Семенова и учебник Даниеля или Корнеля.

5. По истории

В 2-м классе – история России до Петра Великого.

В 3-м классе – история России от Петра Великого до настоящего времени.

Из всеобщей истории биографические очерки замечательных исторических деятелей и описание событий, имевших решительное влияние на судьбы народов.

Руководство: учебник Иловайского и как пособие «Очерки» К.Грубе.

Додаток Ф

Розклад іспитів Олександрівського міського комерційного училища

дні тижня	1	2 клас		3 клас		4 клас		5 клас	6 клас
	клас	А	Б	А	Б	А	Б		
понеділок	чистописання	чистописання	чистописання	російська мова (письмово)	російська мова (письмово)			Закон Божий	Закон Божий (правопис)
вівторок				арифметика (письмово)	арифметика (письмово)	природознавство	природознавство		
середа								німецька мова (репетиція)	
четвер									природознавство
п'ятниця				російська мова (усно)	російська мова (усно)				малювання

Додаток X

Программа педагогики с психологией и истории педагогики

Введение

1. Понятие о педагогике. Ее место среди других наук

Термин «педагогика». Педагогика – искусство образовывать человека. Наука – ли она? Ее отношение к антропологии физической и психологической и этике.

Сущность и значение воспитания. Передача культуры, сохранение исторического типа. Воспитание как специфическая человеческая деятельность. Воспитательные органы: семья, школа и общество. Воспитание и наследственность. Задача воспитания, как поднятие ребенка со ступени животного на ступень исторической культуры. Это составляет задачу образования. Роль воспитания в прогрессе человечества. Индивидуальная и социальная сторона в воспитании.

2. Общие формы воспитательной деятельности

Воспитывать - значит доводить до развитого состояния врожденные задатки. Это получается через упражнения и суммирование его следов. Средства воспитания: собственный пример воспитателя и руководство воспитанников в разрешении задач (преподавание). Образование есть самообразование.

Условия воспитания со стороны воспитателя. Он должен стоять на уровне современной культуры (понятие культуры вообще). Безкорыстная преданность благу воспитываемого. Мужественная правдивость. Спокойное настроение.

3. Условия воспитания со стороны ребенка

Пластичность, или образуемость и неопределенность детской природы.

Врожденные качества и воспитание. Вопрос об их сравнительной важности: взгляды оптимистические и пессимистические. Решение этого спора.

Теория и практика воспитания. Спор между теоретиками и практиками. Решение этого вопроса.

4. *Три главных направления в современной педагогике*

Направление Гербинципы Парто-Песталоццианские. Дидактические принципы Песталоцци. Герbart: его психология, этика, «воспитательное обучение», система главных «интересов», четыре формальные ступени. Герbartовская школа. Представители этих направлений у нас.

5. *Социальная педагогика*

Ее задачи и принцип развития в наше время. Отрицательные и положительные стороны. Индивидуалистические и социальные тенденции в прежних периодах педагогики. Натроп: влияние Платона, социальный характер образования и воспитания, стадии в развитии воли и соответственные формы общественности. Вильман: его труды, католическая тенденция, образование как организованная система передачи культуры. Представители национальной педагогики в России.

6. *Педологическое направление в педагогике.*

К. Ушинский, Сенли Холл, его деятельность, значение педологии, возражения Мюнстерберга. Прейер и его книга. Крепелин. Лай. Мейиан. Русские педологи. Важнейшие пособия по педологии.

Додаток Ц

Відомості про кількість дітей шкільно віку серед сільського населення за національністю в Таврійській губернії в 1897 р.

Національність	Бердянський повіт			Мелітопольський повіт			Дніпровський повіт			разом
	хлопці	дівчата	об. ст.	хлопці	дівчата	об. ст.	хлопці	дівчата	об. ст.	
Росіяни	10843	10138	20981	16796	16147	32943	8156	7870	16026	139900
Німці	1629	1645	3274	1528	1554	3082	198	194	392	13498
Татари	22	15	97	24	26	50	10	10	20	274
Болгари	1385	1271	1656	75	75	150	-	-	-	4612
Євреї	233	263	496	519	531	1050	261	313	574	4240
Греки	4	2	6	6	6	12	1	-	1	38
Інші	41	42	83	263	256	519	54	58	112	1428
Всього	14157	13376	26593	19211	18595	37806	8680	8445	17125	163988